

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ
УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда
УДК: 372:81 (575.2) (043.3)

Аскар кызы Жылдыз

**ОРТО МЕКТЕПТИН ОКУУЧУЛАРЫНЫН ТИЛДИК
КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН ӨРКҮНДӨТҮҮДӨ ПРОФЕССОР
К.К.САРТБАЕВДИН КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУ МЕТОДИКАСЫНА
АРНАЛГАН ЭМГЕКТЕРИН КОЛДОНУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

13.00.02. – окутуунун жана тарбиялоонун
теориясы менен методикасы (кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи: педагогика
илимдеринин доктору, профессор
Чыманов Жеңишбек Арыпович

Бишкек – 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I ГЛАВА Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутууга арналган методикалык мурастары тууралуу	
1.1. Профессор К.К.Сартбаевдин илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу.....	9
1.2. Профессор К.К.Сартбаевдин «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгеги жана аны пайдалануунун зарылдыгы.....	20
1.3. Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектерине айтылган пикирлер.....	69
I Глава боюнча корутунду	77
II ГЛАВА Окуучулардын тилдик компетенцияларын өнүктүрүүдө профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерин өркүндөтүп колдонуунун методикалык шарттары.	
2.1. Мектеп окуучуларынын лингвистикалык түшүнүктөрүн тереңдетүүнүн теориялык маселелери.....	79
2.2. Кыргыз тилинин фонетикасы менен орфоэпиясын окутуу.....	90
2.3. Кыргыз тилинин орфографиясын окутуу.....	95
2.4. Кыргыз тилинин лексикасын окутуу.....	98
2.5. Кыргыз тилинин морфологиясын окутуу.....	113
2.6. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу.....	121
II глава боюнча корутунду.....	141
III ГЛАВА. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыктары	
3.1. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү.....	143
3.2. Эксперименттик иштердин жыйынтыктары.....	149
III глава боюнча корутунду.....	153
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ	155
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	157
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР	159

КИРИШҮҮ

Кыргыз тилин эне тили катары орто мектептерде окутуу, ал боюнча таалим-тарбия берүү маселеси кайрадан мамлекеттик деңгээлде каралып, кыргыз тилин эне тили жана мамлекеттик тил катары өнүктүрүүнүн көп жылдык улуттук программасы иштелип чыгып, ага ылайык орто мектепте кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик предметтик стандарты, окуу программасы да олуттуу өзгөртүүлөргө, толуктоолорго дуушар болду. Предметтин стандарты менен окуу программасы кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдетине, мазмуну менен каража тына, окутуу технологиясына инновациялык жаңылануу талаптарын койду. Мындай жаңылануу, баарыдан мурда, кыргыз тилин окутуунун мазмунуна тиешелүү болуп, мазмунду аныктоо атайын белгиленген компетенттүүлүктөргө негизделип жүргүзүлдү. Тактап айтканда, кыргыз тилин эне тили катары орто мектептерде окутуу тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрдүн негизинде жүргүзүлүшү мыйзамдуу талап болуп калды. Н.Хомскийдин аныктамасы боюнча тилдик компетенция тил бирдиктерин, алардын мыйзамдарын эле билүү эмес, аларды өз турмушунда жана кебинде толук колдоно билүү жөндөмү болуп саналат. Азыркы талап боюнча орто мектепти аяктаган өспүрүм кыргыз тили боюнча буларды толук өздөштүрүүгө тийиш:

- эне тилинин өз жашоо-турмушундагы, ишмердүүлүгүндөгү орду менен маанисин;
- кыргыз тилиндеги тил бирдиктерин, алардын тил системасындагы, кептеги жана тексттеги кызматтарын, ролун;
- тил илиминин бөлүмдөрүн жана алардын кептеги орду менен маанисин;
- кыргыз тилинин орфографиясы менен пунктуациясын;
- тил бирдиктерин, аларды жөнгө салган мыйзамдарды ж.б.

Кыргыз тилин өзүнчө предмет катары окутуу-үйрөтүү иштеринин тарыхы бир кылымдан ашып, окутуу жумуштары жалаң грамматикага негизделип келгени менен мектеп бүтүрүүчүлөрү тилдик компетенттүүлүккө толук ээ

болбой келе жаткандыгы белгилүү. Грамматиканы окутуу эрежелерди жаттатуу, ага мисал келтирүү менен чектелип, тил окуучунун жашоо-турмушунан аёосуз ажыратылып келди. Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талап тилдин грамматикасын танбайт, ошол эле учурда аны окутуунун мазмуну катары да карабайт. Тилдин грамматикасы соңку талап боюнча окутуунун каражаты болууга тийиш. Мындай талапты ишке ашыруу үчүн ондогон жылдар бою грамматиканы окутуунун бай-тажрыйбасына, методикалык эмгектерге кайрадан кайрылып, алар кандай кылганда грамматиканы окутуунун каражаты кызматын аткара ала тургандыгын аныктоо зарылдыгы пайда болду.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин өнүгүп, өркүндөөсүнө өзгөчө салым кошкон профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерине кайрадан кайрылып, алардагы алгылыктуу, азыркы суроо-талаптарга жооп берген ой-сунуштарын анализдөө, жалпылаштыруу өркүндөтүү аркылуу бүгүнкү окуучулардын кыргыз тили боюнча тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк бар деп билебиз. Албетте, профессор К.К.Сартбаевдин улам оңдоп, толуктоо менен алты жолу басылып чыккан, азыр да колдонулуп келе жаткан «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгеги ошол турушунда тилдик компетенттүүлүктү өркүндөтүүгө кызмат кыла албайт. Бирок ондогон жылдар бою колдонулуп, мектеп окуучусу да, мугалим да ага көнүп, тажрыйба топтолуп калган эмгектен баш тартып, аны жараксызга чыгарып салуу да туура эмес.

Профессор К.К.Сартбаевдин бай методикалык мурастарын кыргыз тилин окутууда V-IX класстардын окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга багыттап, азыркы талаптарга ылайык толуктап, өркүндөтүп, кайрадан иштеп чыгуу зарылдыгы бар. Бул диссертациялык ишибиздин темасынын актуалдуу экендигин айгинелеген биринчи жагдай болсо, теманын актуалдуулугун айкындаган экинчи маселе билим берүүнүн жалпы дидактикалык принциптерине байланыштуу. Жалпы дидактикалык принциптердин негизгилеринин бири болуп тарыхый (тарыхка кайрылуу же

тарыхка таянуу деп да аталат) принцип эсептелет. Бул принциптин талаптары боюнча окутуу-үйрөтүү иш-аракеттери мурунку тарыхый бай-тажрыйбаларга, жетишкендиктерге, табылгаларга таянышы шарт. Ал тажрыйбалар мезгил талабына жараша өркүндөтүлүп, өзгөртүлүп колдонулушу окутуу иштерине сөзсүз өз салымын кошот. Көрсөтүлгөн жагдай-шарттар, проблемалар диссертациялык иштин темасын «Орто мектептин окуучуларынын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүдө профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуу методикасына арналган эмгектерин колдонуу технологиялары» деп атоону шарттады.

Иштин темасы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын илимий-методикалык изилдөө иштеринин тематикасы менен байланышат.

Изилдөөнүн объектиси: орто мектепте кыргыз тилин эне тили катары окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарын тилдик компетенцияны өркүндөтүүдө колдонуу.

Изилдөөнүн максаты: профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарын орто мектепте кыргыз тилин окутууда окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө колдонуунун технологияларын иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүү аркылуу колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектерин талдоо, жалпылаштыруу, аларды азыркы суроо-талаптарга ылайык толуктоо, өркүндөтүү;
- профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарын кыргыз тилин окутуунун мазмуну эмес, каражаттары катары колдонуунун технологиясын азыркы педагогикалык жетишкендиктерге ылайык иштеп чыгуу;

- иштелип чыккан технологиялардын эффективдүүлүгүн педагогикалык эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөрүү, практикада колдонууга сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча калтырган методикалык мурастарын окуп-үйрөнүү, талдоо, жалпылаштыруу менен V-IX класстардын окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн жакшыртууга колдонуунун заманбап технологияларын иштелип чыгышы, алардын келечектүү перспективаларынын аныкталышы менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле кыргыз тилин окутууда тарыхый принципти колдонуунун мааниси, талаптары тууралуу да алгачкы жолу сунуштар берилет.

Изилдөөнүн алынган натыйжалардын практикалык мааниси: профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча иштеп чыккан эмгектери кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык компетенттүүлүктөргө негиздеп окутууга карата кайрадан иштелип чыкты. Аларды практикада, сабак процессинде колдонууга болот жана V-IX класстардын окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн жакшыртып, өркүндөтүүгө кызмат кылат. Бул багыттагы максаттарды ишке ашырууга кызмат кылган конкреттүү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, сунуш кылынды. Кыргыз тилин окутуунун каражаты катары грамматикалык материалдарды окутуунун алгылыктуу технологиялары иштелип чыкты.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Азыркы окуу-нормативдик документтерде кыргыз тилин компетенцияларга негиздеп, тилдик, кептик жана маданий компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багыттап окутуу талабы коюлган. Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектери грамматиканы окутууга багытталган. К.К.Сартбаевдин эмгектерин окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө карата азыркы талаптарга ылайык толуктап иштеп чыгуу зарыл.

2. Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилинин фонетикасын, лексикасын, морфологиясын жана синтаксисин окутуу боюнча иштеп чыккан концепциялары, методикасы ар тараптан талданып, жалпылаштырылып, эне тилди компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун лингводидактикалык талаптарына ылайык окутуу технологиялары иштелип чыкты. Кыргыз тилинин бөлүмдөрү К.К.Сартбаев көрсөткөндөй өз-өзүнчө эмес, алар байланышта, компетенттүүлүккө негизделип, биримдикте окутулушу керек.

3. Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарын өркүндөтүп колдонуунун биз иштеп чыккан технологиялары эффективдүү экендигин педагогикалык эксперименттик иштер тастыктады. V-IX класстардын окуучуларынын байкоочу жана эксперименттик топтордогу берген жооптору сунуш кылынган технологиялардын алгылыктуулугун көрсөттү. Тилдик жана кептик компетенцияларды биримдикте окутуунун зарылдыгы айкындалды.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: профессор К.К.Сартбаевдин илимий-методикалык эмгектери изденүүчү тарабынан жекече талдоого алынып, окумуштуу-педагогдун кыргыз тил илиминин бөлүмдөрүн окутуу боюнча иштеп чыккан концепциялары, методдору жана каражаттары өз алдынча талданып, аныкталды. Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерин кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык кайрадан иштеп чыгуу изденүүчү тарабынан өз алдынча аткарылды. Окутуунун сунуш кылынган технологиялары жекече иштелип чыкты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттер изденүүчүнүн өзү же ал сунуш кылган үлгүлөрдө өзүнүн катышуусу менен аткарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы (апбробация): изилдөөнүн жыйынтыктары кафедранын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Республикалык жана эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Атайын ачык сабактар өтүлүп, алар талкууланды. Макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: изилдөөдөн алынган натыйжалар эл аралык жана республикалык илимий конференциянын

жыйнактарында, илимий-практикалык журналдарда, ЖОЖдордун Жарчыларына жарыяланды. Бардыгы 15 макала жарык көрдү.

Иштин структурасы жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, негизги үч главадан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан турат. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси (**бардыгы: 158**) иштин аягында берилди.

I ГЛАВА

Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутууга арналган методикалык мурастары тууралуу

1.1. Профессор К.К.Сартбаевдин илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу

Мектептерде эне тилин окутуунун тарыхы Кыргызстан өзүнчө автономиялуу область болуп бөлүнгөндөн башталат. Ошол мезгилдеги Илим комиссиясынын алгачкы төрагасы Э.Арабаев тажрыйбалуу агартуучу-методист болгондуктан, аны кыргыздар гана эмес, орто азиялыктар, казакстандыктар да таанышкан. Алгачкы окуу китептерин жана методикалык көрсөтмөлөрдү жазган. Ошондой эле эне тилин окутуунун тарыхында биринчи жолу 1925-жылы «Жазуу жолунда саамалык» деген методикалык эмгеги жарык көрөт. **Бул эмгек мектептерде эне тилин окутуу, айрыкча анын жазуу эрежелерин үйрөтүүгө арналган алгачкы методикалык эмгек болуп эсептелет.** Методикалык көрсөтмөдө 11 сабакты окутуунун үлгүсү көрсөтүлгөн. Чакан эмгек жөнүндө профессор А.Осмонкулов мындай деген: «Бул методикалык көрсөтмөдө үстүртөдөн болсо да, тыбыш-тамга, үндүү, үнсүз, жоон, ичке үндүүлөр, сөз муун, эрин күүсү, кошумчалар (мүчө) жөнүндө түшүнүк берилген. Бирок тыбыш жана тамга, үндүү, үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү жөнүндө илимий жагынан туура талдоо жүргүзүлбөгөн. Сөз, муун, мүчө жөнүндө да толук маалымат берилбей калганы байкалат. Алган темалары чаржайыт болуп, же тыбыштардын, же сөздүн бөлүнүшүн бүт алган эмес. Ошондой болсо да, алиппени окутуу маселеси биринчи жолу козголуп, үстүртөдөн болсо да мугалимдерге арналган методикалык мүнөздөгү көрсөтмөлөр берилгендиги менен баалуу, башкача айтканда, китептин аты эле көрсөтүп тургандай, аз да болсо кыргыз тилинин жазуу эрежелерин үйрөтүүдөгү алгачкы саамалык» [67, 159-160].

Кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин түптөлүп, калыптанышына, өнүгүп-өсүшүнө, азыркы абалына жетишине ондогон кыргыз

окумуштууларынын, методисттеринин жана практик мугалимдеринин кошкон салымдары, эмгектери бар. Мындай окумуштуулардын ичинен кыргыз тилин эне тил катары окутуунун методикасына айрыкча салым кошуп, бул илимдин калыптанышына жана өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон эки методист-окумуштууну бөлүп көрсөтсөк болот.

Биринчиси – эне тилибиздин методикасы боюнча башка тилдердеги, айрыкча орус, татар, казак ж.б. тилдердеги эмгектерди эркин пайдалануу менен атайын алгачкы методикалык эмгек жазган Сатыбалды Наматов жана экинчиси – түптөлгөн илимди андан ары өнүктүрүүгө салым кошуп, методикалык эмгектерди жазып, илимдин кандидат, докторлорун чыгарып, педагог-окумуштууларды даярдаган профессор К.К.Сартбаев.

Албетте, жогоруда белгилегендей, методика боюнча эмгек жазып, илимдин доктору жана кандидаты болгон окумуштуу-методисттер аз эмес. Бирок, алардын ичинде С.Наматов менен К.К.Сартбаевдин сиңирген эмгектерин бөлүп көрсөтүүгө тийишпиз.

Сатыбалды Наматов – кыргыз интеллигенциясынын ичинен биринчилерден болуп Эл агартуу институтун бүтүп, «методолог-педагог» деген адистикке ээ болгон инсан. Анын агартуу тармагындагы ишмердүүлүгү да ушул методист-педагог багытында болуп, кыргыз тилин окутуунун илимий методикасын биринчи иштеп чыккан. Педагогдук ишмердүүлүгү түздөн-түз билим берүү, мугалимдерди даярдоо менен байланышып, «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» деген предмет боюнча лекция окуган да ушул С.Наматов болгон. Бекеринен, А.Осмонов, А.Токтомушев, М.Элебаев сыяктуу залкар акын-жазуучулар С.Наматовду «Биздин мугалим» деп сыймыктанып айтышкан эмес.

Кыргыз тилин окутуунун методикасынын бардык маселелерин камтыган, 1930-жылы басылып чыккан С.Наматовдун «Эне тилинин методикасы» аттуу эмгеги – тарыхый мааниге ээ болгон алгачкы методикалык эмгек.

Бул чакан методикалык эмгек 6 бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө автор тилдин келип чыгышына токтолгон. Экинчи бөлүмдү «Окуу-жазууга үйрөтүү

методдору жөнүндө» деп атаган. Автор баланы окуу-жазууга үйрөтүүдө методдорду, принциптерди айыл мугалими канчалык көп билсе, иши ийгиликтүү болору шексиз деп белгилеген. Андан ары методдорду үйрөтүүнүн зарылдыгы менен тааныштырып: «Окуу-жазууга үйрөтүү методдорунун түрү көп. Мугалимдер ошо көп түрдүн негизгилерин билүүлөрү керек. Жеке бир метод менен окуу-жазууга үйрөтө салуу кыйын. Себеби, бир методдун керт башын алсак: жетишкен жактары да болот, жетишпеген жактары да учурайт. Мына ошондуктан, балага мугалим окуу-жазууну үйрөткөндө, жеке гана бир методду энчисине басып албай, бир нече методдун жетишкен жактарын колдоно билүү керек», – деп белгилеген.

Методдордун негизин түзүп турган негизги метод жөнүндө мындай дейт: «Бул негизги метод белгисиз методисттен башталат. Ал төмөндөгүдөй сезгич мүчөлөрдүн кызматына таянат:

1. Көрүү (көз кызматы);
2. Сүйлөө (тил кызматы);
3. Угуу (кулак кызматы);
4. Тил жана колдун козголуу кызматы;
5. Жазууну түшүнүүгө ойдун кызматы».

С.Наматов негизги методдун эң башкы ыкмаларын жөнөкөй мисалдар менен түшүндүрүүгө аракет кылган. Мисалы: колу кир балага колуң кир деп айтып, урушкандан көрө, колун өзүнө көрсөтүп койсо болот. Мугалим балдардын сезгич мүчөлөрүнүн бирөөнү гана кызмат кылдырбай, бир нечесин бир учурда кызмат кылдыруу балдарды тажатууга алып барбайт, тез кабылдоосун камсыз кылат», – деп берген.

Андан кийин тыбыш методу жөнүндө сөз кылып, аны үчкө бөлүп караган. Кийинки бөлүмдөрдө бүтүн сөз методу, сөз-муун методдору тууралуу түшүнүктөрдү жазган.

Кийинки III бөлүмдү «Балдарды сөзгө көнүктүрүү» деп атап, мында жаңы төрөлгөн бала ата-энесинен, бир туугандарынан тилди үйрөнгөндүктөн, мектепке барганда адабий тилдин нормасында сүйлөөгө көнүктүрүү үчүн биринчи суроо-жооп менен аңгемелешип, негизги жана жөлөмө суроолорду көбүрөөк пайдалануу зарылдыгын айткан. IV бөлүмдө көркөм чыгарманы кандай окутуу жөнүндө түшүнүктөрдү берип, алардын ыкмаларын көрсөткөн.

V бөлүмдө жазуу сөзүнө көнүктүрүү боюнча көптөгөн кеңештерин берген. VI бөлүмдө класстарга карай эне тилинин айрым-айрым көнүгүүлөрүн кандай өтүү керектигине байланыштуу бир топ мисалдарды келтирип, өзүнүн пикирлерин айткан.

С.Наматовдун «Эне тилибиздин методикасы» аттуу эмгеги илимий-методикалык түзүлүшү жагынан да жогорку деңгээлде жазылган. Ошондой эле бул китепчеде айтылган ой-пикирлер, сунуштар бүгүнкү күндө актуалдуулугун жогото электиги менен баалуу.

Э.Арабаевдин, С.Наматовдун жазган эмгектеринен кийин, башка шаарлардан билим алып келишкен кыргыз жаштары башталгыч мектептерге жана чоңдорго арнап окуу китептерин, методикалык көрсөтмөлөрдү жазышкан. Алар: К.Тыныстанов, А.Шабданов, Б.Солтоноев, Х.Карасаев, С.Наматов, М.Жаңыбаев, К.Жантөшев, Т.Сопиев, С.Курманов, Т.Актанов, К.Каримов, И.Абрамов ж.б. Булардын көпчүлүгү 1937-1938-жылкы репрессияга туш келишип, ак жеринен өлүмгө дуушар болушкан. Ал эми калгандарынын кээ бирлери Улуу Ата Мекендик согушка кетип, кайра кайтпай калышкан.

Жогоруда аты аталган агартуучулар кыргыз тилин окутуунун методикасы илимин негиздөөчүлөрдүн алгачкылары болуп эсептелишет. Ал эми андан кийинки изилдөөчүлөр 1940-жылдардан баштап изилдөө иштерин жүргүзө баштайт. Алардын ичинен кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине көп эмгек сиңирген окумуштуу катары Эмгек сиңирген мугалим, Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор Калкабай Калыкович Сартбаев айырмаланып турат.

К.К.Сартбаев 1911-жылы май айында Казак Республикасына караштуу Жамбул областынын Жамбул районунун Көдөлү деген айылында туулган. Жети жашында Жамбул шаарында ачылган 9 жылдык мектепте окуган. Өзүнүн эмгек жолун ушул эле райондун Андрей-Тал кыштагында башталгыч мектепте мугалим болуу менен баштайт. 1932-жылы Жалал-Абад шаарында райОНОнун инспектору, 1934-1935-жылдары Көк-Жаңгак шаарында мектеп мугалими, кийинчерээк мектеп директору болуп иштейт. Ушул жылдары өзүнүн билимине

ыраазы болбогон болочоктогу окумуштуу билимин жогорулатуу максатында 1935-жылы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтуна келип кирет. Институтта окуп жүрүп да мугалимдик кесибин Фрунзе шаарындагы мектептерде сабак берүү менен улантат. Институтта өзүнүн эмгекчилидиги, тыкандыгы менен башкалардан айырмаланып, ар бир сабакты калтырбай, илимий конференцияларга катышып, илимге кызыгып жүргөндүгүн байкаган окутуучулар анын төмөнкү курстун студенттерине сабак берүүсүнө уруксаат беришкен. Ошол мезгилден тартып турмуш жолундагы ары түйшүктүү, ары кызыктуу педагогдук ишмердиги башталат.

1939-жылы окуусун ийгиликтүү аяктап, тил илиминдеги көрүнүктүү илимпоз, профессор И.А.Батмановдун сунушу боюнча аспирантурага калтырылат. Талыкпаган эмгегинин натыйжасында 1946-жылы «Орус жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтор» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алат.

Андан соң окумуштуу тил илими кафедрасынын башчысы, филология факультетинин деканы, пединституттун окуу жана илимий иштери боюнча ректордун орун басары өндүү жооптуу кызматтарды аткарат. Жогорку кызматтарды аткаруу менен республикада педагогикалык кадрларды даярдоого да активдүү катышат.

1950-жылы СССР Илимдер академиясынын Тил институтуна докторантурага жиберилет. Докторлук иш жазуу менен ал Москвадагы Ломоносов атындагы университетте доценттик милдетти да аткарат. Ал жерден белгилүү окумуштуулар М.К.Дмитриев, Э.В.Севертян, Н.А.Баскаков, Е.И.Убрятова, В.М.Насиловдор менен бирге иштешет. Көрүнүктүү окумуштуулар менен бирге эмгектенип, алар менен пикир алышуу анын илимий ишмердигиндеги тажрыйбасын байыткан.

1954-жылы СССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти М.К.Дмитриевдин жетекчилиги астында «Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси» деген темада докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактап,

илимдин доктору наамына ээ болгон. Ушул эле жылы окумуштуу Кыргыз ССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти болуп шайланат.

К.К.Сартбаевдин калеминен кыргыз тил илимине арналган ондогон илимий эмгектер жазылып, жүздөгөн макалалар басма сөз беттерине жарыяланып турган. Илимий эмгектери, негизинен тил илимин изилдөөгө арналган. Ошондой эле окумуштуу кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча да изилдөө иштерин жүргүзө баштаган. Анын кыргыз тилин окутуунун методикасынын калыптанып өнүгүшүнө салымы зор десек жаңылыштык болбойт. Ал көп жылдар бою, тактап айтканда, 1940-жылдардан баштап (пединститутта), өмүрүнүн акырына чейин азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде эмгектенген.

Ошондой эле эне тилинен окуучуларга терең билим берүүгө, окуу иштерин уюштурууга методикалык ыкмаларды туура өздөштүрүүгө, туура сүйлөөгө, катасыз жазууга, күндөлүк сабактарды талапка ылайык окутууга арналган макалалары басма сөз беттерине байма-бай жарыяланып турган. Алсак, «Мугалимдерге жардам» журналына: «Окуучулардын сабатсыздыгынын себеби эмнеде?» (1947), «Окууга жана жазууга үйрөтүүнүн методдору жөнүндө» (1948), «Тил сабагын пландаштыруу жана учет жумушу» (1948), «Окуучулардын изложение, сочинение жазуу иштери» (1949), «Эне тилинин программасы жөнүндө» (1949), «Кыргыз адабий тилинин түзүлүш жана өнүгүш маселесине карата» (1955), «Кошмо сүйлөмдү окутуунун методикасы» (1957) ж.б. макалалары жарыяланып, кыргыз тилин окутуунун методикасын педагогика илиминин өз алдынча тармагы катары калыптанышына өбөлгө түзүүгө активдүү катыша баштайт. Эне тилин окутууну жакшыртуу маселесине арналган макалалары республикадагы газеталарга да жарыяланып турган. Мисалы, «Окуучулардын билимдүү маданияттуу болушу үчүн» («Кызыл Кыргызстан», 1947-жыл, №7), «Кыргыз филологиясы боюнча кадрлар сан жагынан да, сапат жагынан да өсүүдө» («Мугалимдер газетасы», 1958-жыл, 6-февраль), «Эне тил мугалимдеринин жалпы билим деңгээлин жана адистигин жогорулатуу жөнүндө» («Мугалимдер газетасы», 1959-жыл, 17-июль),

«Окуучулардын эне тил сабагын мыкты өздөштүрүүлөрүнө көңүл бурулсун» («Мугалимдер газетасы», 1960-жыл, 3-июнь) ж.б.

«Окууга жана жазууга үйрөтүүнүн жолдору» («МЖ», 1958, №8) деген макаласында балдарды окууга жазууга үйрөтүү боюнча өз сунуштарын берген. Балдарды сабаттуулукка үйрөтүүдө жеңилден оорго карай деген принципти сактоо керек экендигин, окуучулардын сабатсыздыгын жоюуда аларды тамгаларды жазууга гана үйрөтпөстөн, жазуунун гигиенасына, башкача айтканда, партага туура отурушуна, калемди туура кармоосуна дагы көңүл буруп туруу зарыл деп эсептейт. Ошондой эле бул макалада жазууга кантип үйрөтүү методдору берилген.

«Окуучулардын сөз өстүрүү жумушу» деген макаласында окуучуларга иш кагаздарын жазуу, басма сөз беттерине макала жарыялоо, ар кандай жыйындарда өз оюн айта алуу, доклад жасоо ж.б. үйрөтүү менен оозеки жана жазуу речинин өркүндөшүнө өбөлгө түзөт. Кыргыз тили мугалими окуучуларды туура жазууга гана үйрөтпөстөн, туура сүйлөөгө да үйрөтүүлөрү керек. Бул иштер мектепте гана эмес, класстан тышкаркы убактарда дайыма аткарылып туруусу зарыл экендигин белгилеген.

Мындан 60 жыл мурун айтылган бул пикир бүгүнкү күнү да актуалдуу маселелерден болуп турат. Анткени орто мектепти аяктаган окуучунун жөнөкөй эле арыз жазууну да өздөштүрбөгөндөрү аз эмес. Ошондуктан бул маселеге азыркы учурда маани берип, мектепте иш кагаздарын жазууга үйрөтүүгө басым жасоо керек деп ойлойбуз.

«Окуучулардын сабатсыздыгынын себеби эмнеде?» деген макаласы окуучулардын сабаттуу болушу сөзсүз кыргыз тили сабагы менен байланыштуу экендиги айтылат.

Мектептерде кыргыз тилинин грамматикасы өтүлүп жатканы менен, атайын орфографиялык, пунктуациялык жана диктанттар жыйнагынын жоктугу, мугалимдердин ишине терс таасирин берип жаткандыгын айтат. Окуучулар эрежени туура айта алганы менен сабатсыз жазышат. Окуучулар ушундай себептерден өз алдынча иштебей, грамматикалык эрежелерди терең

үйрөнүү үчүн көнүгүү иштери жүргүзүлбөй жаткандыгы көрсөтүлгөн. Окуучулар алган теориялык билимдерин жашоосунда туура пайдаланышы үчүн машыгуулар көп жүргүзүлүшү керек. Окумуштуу бул оюн сочинение, изложение жаздыруу керек деп жыйынтыктайт.

Жогоруда аталган жана башка макалалар эне тилин окутуунун методикасын жакшыртууга кадимкидей кызмат кылып, улам жаңы маселени көтөрүп, мугалимдерге методикалык жактан көп жардам берген.

Окумуштуунун басма сөз беттерине жарыяланган кээ бир макалалары мектептерде талкууга алынып турган. Бул мугалимдердин тажрыйбасын жогорулатууга чоң пайда келтирген. Ошондой эле окумуштуу республикалык кеңешмелерге да катышып, кыргыз тилин окутуу методикасына арналган докладдарды жасап турган. 1958-жылы кыргыз тилин жана адабиятын окутууну жакшыртуу боюнча өткөрүлгөн республикалык кеңешмеде «Орто мектептин VIII-X класстары үчүн кыргыз тили боюнча түзүлгөн программа жана окуу китеби жөнүндө» деген доклад жасаган. Бул докладдын биринчи бөлүмүндө окуу программасы жөнүндө сөз болуп, программага коюлуучу талаптарга кайрылып, орто мектептин VIII-X класстары үчүн Д.Исаев тарабынан түзүлгөн кыргыз тилинин программасын сынга алган.

Ошол жылдары билим берүүгө өзгөчө көңүл бөлүнүп, Совет өкмөтү кыргыз элинин сабаттуулугу үчүн бир катар аракеттерди жасап жаткан учур эле. Мектеп мугалимдери жакшы иштелип чыккан программага жана окуу китептерине муктаж болушкан. Программа жана окуу китептери болгону менен өз максатына жеткен, талапка жооп бергендери аз болгон.

Докладда совет жылдарында кыргыз улутунун жазмасы кабыл алынып, окуу китептери, сөздүктөрү, илимий грамматикасы түзүлүп, орфографиянын туруктуу нормалары белгиленгенин, бул совет мектептеринин милдеттерин, кыргыз тили мектеп окуучуларына билим жана тарбия берүүдөгү күчтүү курал экендигин белгиленген. Бирок ушул алгылыктуу иштер менен эле катар көңүл оорутар иштер да бар эле. 1955-жылдары (окумуштуу үч жыл мурун деп жазган) орто мектептин жогорку класстарында эне тилин окутуу сааты негизсиз

сеткадан чыгарылып ташталган, бир нече жыл VIII-X класстын окуучулары эне тилинен сабак окушкан эмес. Ошонун натыйжасында окуучулар алгачкы окуп үйрөнгөндөрүн унутушуп, сабатсыз жаза башташкан.

1958-окуу жылында гана орто мектептин жогорку класстарына жумасына бир саат сабак өтүлө баштаган. Булар жөнүндө окумуштуу төмөнкүлөрдү айтат: «1957-1958-окуу жылында гана орто мектептин жогорку класстарында эне тилинен (жумасына бир саат болсо да) кайра сабак бериле баштады. Кийинки эки жылдын ичинде орто мектепти бүтүрүшүп, колдоруна жетилүү аттестаттарын алышып, университетке кирүүгө экзамен тапшырышканда окуучулардын эне тилинен алган билимдеринин тайкы экендиги (грамматикалык талдоону жүргүзө албай тургандыгы, стилдик каталардан тышкары, орфографиялык, пунктуациялык каталарды көп жибере тургандыгы) айкын белгилүү болду».

Докладчы ушулардын баарын айтып келип, эне тил сабагын жогору баалоо менен бирге, ал сабак мектептерде илимий-методикалык жагынан жогорку деңгээлде жүргүзүлүүгө тийиш экендигин эскертет.

Докладда эне тил сабагын жогору баалоо менен бирге, ал сабак мектептерде илимий-методикалык жагынан жогорку деңгээлде жүргүзүлүүгө тийиш экендигин эскертет. Андан ары окумуштуу программанын негизинен талапка жооп берерин, программадагы кемчиликтерди санап өтүп, аягында программага өз сунушун айтат.

Ал эми докладдын экинчи бөлүмүндө программага ылайык орто мектептин жогорку класстарына арналган окуу китеби талкууга алынган. Ал окуу китептин авторлору: С.Кудайбергенов, М.Жакыпов, М.Мураталиев. Окуу китеби 1957-жылы Кыргызстан мамлекеттик окуу педагогикалык басмасы тарабынан жарык көргөн.

Бул окуу китебинен мурун орто мектептин жогорку класстын окуучулары жана мугалимдер педучилищалар үчүн жазылган окуу куралдарын пайдаланып келишкен. Окуу китебинин жарык көрүшү жаңылык катары кабыл алынган. Ал

мезгилге чейин атайын окуу китептери чыгарылбагандыктан жетишкендиктер менен катар айрым бир кемчиликтер да бар экендигин айтат.

«Китептин кээ бир түзүк жактары менен бирге, бир кыйла кемчиликтери да бар. Мында китептин жалаң кемчиликтерин гана айтып, түзүк жактарына токтолбой кетүүгө болбойт. Бирок ошондой болсо да, анын түзүк жактарын талдап отуруунун зарылдыгы жок» – деген ойду айтып, окуу китебинин кемчилик жактарына токтолгон жана аларды жоюу боюнча өз оюн айткан.

Докладдагы материалдар окумуштуу тарабынан терең анализденип жана жеткиликтүү фактылар менен берилген. Анда айтылган кемчиликтер сын катары эмес, окумуштуу өзү белгилеп кеткендей, орто мектептерде эне тил сабагын окутуу жумушун жакшыртуу максатында айтылган сунуштар эле.

Окумуштуу тарабынан айтылган бул сунуштар азыркы күндө да өз күчүн жоготкон жок десек жаңылышпайбыз. Биздин бул пикирди кыргыз тили окуу китептеринин мазмунун жана дидактикалык жабдылышын жакшыртууга карата соңку жылдары С.Рысбаев, К.Добаев, С.Байгазиев ж.б. тарабынан айтылган ойсунуштар жана талдоолор да ырастайт. Демек, профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тили окуу китептеринин сапатын жакшыртуу боюнча калтырып кеткен мурастарын ар тараптан иликтөө, баарыдан мурда, практикалык конкреттүү максатты көздөйт деп айтууга болот.

Ал эми окумуштуунун программага жана окуу китептерине койгон талаптары, сунуштары бүгүнкү кыргыз тили боюнча түзүлгөн программага да түздөн-түз тиешеси бар.

К.К.Сартбаевдин бул доклады жөнүндө профессор Аскар Осмонкулов мындай деген: «К.К.Сартбаевдин 1958-жылы августта кыргыз тилин жана адабиятын окутууну жакшыртуу боюнча өткөрүлгөн республикалык кеңешмеде орто мектептин 8-10-класстары үчүн түзүлгөн кыргыз тилинин программасы жана окуу китептери жөнүндө жасаган доклады бир катар мектептердин педсоветинде талкууланып, башталгыч жана жогорку класстар үчүн түзүлгөн окуу китептериндеги жетишкендиктер менен кемчиликтер талдоого алынып,

айрым окуу китептеринин сапатын жакшыртууга байланыштуу сын пикирлер газета-журналдарга жарыяланган. Мындай мисалдар ондоп саналат.

Кийинки жылдары анын кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган макалаларында көтөргөн проблемалары көп жерде талкууга алынып, мектептерде чоң жаңылык катары кабыл алынган. Анткени мындай макалалардын мугалимдердин методикалык даярдыгын жакшыртып, квалификациясын жогорулатууда пайдасы чоң» [63, 6].

Окумуштуунун газета-журналдарга кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган макалалары, илимий баяндамалары улам жаңы маселелерди көтөрүп, мугалимдердин методикалык даярдыгын көтөрүүгө көп жагынан жардам көрсөткөн.

Мындан тышкары К.К.Сартбаев окуу куралдарынын да автору болгон. Бул жөнүндө профессор Н.Ишекеев мындай деген: «...Калкабай Калыкович окуу куралдарынын автору да болуп эсептелет. Предметке кылдат караган профессордун жазган окуу куралынын өмүрү да узун. Ушунда бир гана фактыга аярлап көрөлү. Окумуштуу 1948-жылы Н.А.Альпиев менен биргелешип кыргыз мектептеринин 5-6-класстары үчүн «Русский язык» деген окуу китебин түзүшкөн. Окуу куралы мектеп окуучуларынын, мугалимдердин колуна тийгенден бери 53 жылдын жүзү болду. Ал андан бери отуздан ашык ирет басылып чыгарылды. Бирок китеп өзүнүн илимий салмагы дагы эле нарктуу» [34, 27].

1983-жылы үч бөлүмдөн турган «Студенттердин эне тилинен өз алдынча иштөөлөрүн активдештирүү» деген эмгеги жарык көргөн. Анын биринчи бөлүмү эне тилин окутуу методикасынын изилдениши 1925-жылдан башталып, мугалимдердин ошол жылы өткөн алгачкы съездинде Кара кыргыз автономиялуу областында эл агартуу иштерин өнүктүрүүнүн жолдору, кыргыз тилинин графикасы жана орфографиясы, аны латын алфавитине өткөрүү, 1-2-баскычтагы мектептин программалары, илимий терминологиясын түзүү, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо боюнча маселелери изилдөөгө алынган.

Экинчи бөлүмүндө китеп менен өз бетинче иштөө боюнча илимий-методикалык адабияттардан кантип пайдалануунун жолдоруна токтолот. Ушул багытта орус тилинде басылган ондогон окумуштуу-методисттердин китептеринен пайдаланып, кыргыз тилин окутуу методикасынын алдында кандай проблемалар тургандыгы жөнүндө сөз болот. Анда кыргыз тилин окутуунун эффективдүүлүгүн жогорулатуу боюнча техникалык каражаттарды пайдаланууга карата бир катар кеңештер берилген.

Эмгектин үчүнчү бөлүмү лексикага арналган. Анда оозеки сүйлөшүү жана жазуу речинин урунттуу маселелерин өз бетинче окуп үйрөнүүнүн айрым проблемаларына токтолгон. Бул эмгектин жарык көрүшү студенттер үчүн гана эмес, мектеп мугалимдерине да табылгыс эмгек болуп эсептелген.

1.2. Профессор К.К.Сартбаевдин «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу эмгеги жана аны пайдалануунун зарылдыгы.

1951-жылы «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгегинин жарыкка чыгышы К.К.Сартбаевдин педагогикалык чоң ийгилиги болду. Кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган макалалары, ал боюнча окуган лекциялары, мектептерде жүргүзүлгөн педагогикалык практиканын материалдарынын жыйындысы бул эмгектин жарык көрүшүнө негиз болгон. Бул эмгек – кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча эң алгачкы окуу куралы. Анда мектептерде кыргыз тилин окутуу боюнча бардык негизги маселелер камтылып, фонетиканы, морфологияны, синтаксисти, орфографияны, пунктуацияны жана сөз өстүрүү жумушун окутуу боюнча материалдарды класста пайдаланууга, колдонууга ылайыкталып жазылган. Китептин негизги ийгилиги – кыргыз тилин окутууда грамматикалык эрежелерди курулай жаттатпай, окуучуларга терең билим берүүгө, анын маанисин түшүнүүгө карата методикалык жолдорду сунуш кылгандыгында. Бул эмгектин жарыкка чыгышы жогорку окуу жайларынын студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн баалуу эмгек катары кабыл алынды.

Эмгекте методиканын психология, педагогика менен болгон байланышы аныкталып, кыргыз тилин окутуу маселеси ушул убакка чейин илимий жактан терең изилдөөгө алынбай жатканын айткан. Жыл өткөн сайын мазмуну жакшыртылып, кемчилик жактарын жоюуга көп аракет кылганын, дайым окуткан сабагынын мазмунун жакшы билүү кыргыз тилин мектептерде чаржайыт, туш келди окутпастан, методикалык принциптерди туура сактап окутса, көп ийгиликтерге жетише турганын белгилеп көрсөткөн.

Тил сабагын окутууда алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларын терең үйрөнүп, аны иш жүзүндө колдоно билүүнүн мааниси чоң экендигине токтолгон, Тил илими, грамматика, лексикология, семасиология, диалектология, фонетика бөлүмдөрүнөн тургандыктан, эне тилинин ички закондорун үйрөтүү менен тил жөнүндөгү фактыларды туура түшүнүүнүн жолдорун көрсөткөндүктөн, кыргыз тилин окутуунун методикасы анын методологиялык маселелери менен да тыгыз байланыштуу экендигине токтолгон.

1957-жылы басылган «Кыргыз тилин окутуу методикасы» биринчи басылышына караганда айрым түзөтүүлөр жана толуктоолор киргизилип, 2-жолу беш миң нускада басылат. Мында 1-басылышында жок айрым темалар киргизилип, негизинен мурунку басылышындагы маселелерди берүү менен гана чектелген. Андагы жаңылык ошол кезде жазылган айрым сабактардын үлгүлөрү берилип, алдыңкы мугалимдердин сабактарынан алынган кээ бир тажрыйбаларга токтолгон.

Методиканын 3-басылышы 1963-жылы жарык көрүп, негизинен окуу китебинин мурунку калыбы сакталса да, СССР Жогорку Советинин II сессиясында «Мектептердин турмуш менен байланышын чыңдоо, СССР элге билим берүү системасын мындан ары өнүктүрүү жөнүндө» кабыл алынган токтомго ылайык эне тилинин программасына, окуу китептерине кандай өзгөртүүлөр киргизилгени көрсөтүлгөн. Ушул басылышында эне тилин окутууну жакшыртууга байланыштуу бир катар методикалык ыкмалар, орфографияны окутуунун методикасын, эне тилинин программасы боюнча

обзор, сөз түркүмдөрүн окутуунун методдору, сөз тизмектерин окутуу, төл жана бөтөн сөздү, стиль жана стилистика маселеси, окуучулардын кебиндеги диалектилик бөтөнчөлүктөрдү эске алуунун зарылдыгы көрсөтүлгөн. Эне тили сабагын окуучулар мыкты өздөштүрүүлөрү үчүн күрөш жүргүзүү, окуучуларды иш кагаздары менен тааныштыруу, эне тили сабагында класстан тышкары жумуштар жана окуучулардын өз бетинче иштөөлөрү, эне тил кружогу, эне тил мугалимдеринин билим деңгээлин жана квалификациясын көтөрүү, эне тили сабагына талдоо жүргүзүү сыяктуу бир катар материалдар кошумчаланып, толукталган.

Методиканын I главасында: «Мугалим тарабынан сабак илимий-методикалык жактан канчалык туура берилсе, окуучулар да эне тилинен ошончолук жакшы билим алууга жетише тургандыгы» көрсөтүлгөн.

Китептин 15-бетинде кыргыз тилин окутуунун методикасы өзүнчө илимий-педагогикалык дисциплина экендигин көрсөтүп, аны окутуунун төмөнкүдөй методдоруна токтолот:

1) Байкоо методу (эне тилинен окуучулардын сабак кезинде жана класстан тышкары иштөөлөрүнө байкоо жүргүзүү);

2) Айрым мугалимдердин, же коллективдин эне тилин окутуу тажрыйбаларына талдоо жүргүзүү жана жыйынтыктоо;

3) Эне тилин окутуудагы методдор жана методикалык ыкмалардын жарактуулугуна карата тажрыйба жасоо;

4) Илимий-методикалык мурасты үйрөнүү (бул жагынан узак жылдардан бери сакталып келе жаткан традициясы бар орус мектептеринин эмгектерин өздөштүрүү).

1971-жылы «Кыргыз тилин окутуунун методикасы 5-жолу басылып, негизинен мурунку материалдар сакталган. Китептин 87-бетинде «фонетика жана орфоэпияны окутуунун методикасы» деген глава А.Осмонкулов тарабынан даярдалганын көрсөткөн. VIII главада жаңыдан киргизилип, анда окуучулардын диалектилик бөтөнчөлүктөрүн эске алуу менен эне тили сабагында окуучуларга берилген тапшырмалар жана кошумча сабактар,

окуучуларды иш кагаздары менен тааныштыруу, класстан тышкаркы иштер, эне тили кружогу, эне тил кабинети, практикалык сабактар жана педпрактиканын жүрүшүнө кандай контролдук кылуу боюнча бир катар көрсөтмөлөр берилген.

Окумуштуунун «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» толукталып, түзөтүлүп алтынчы жолу басылып чыгышы 1978-жылга туура келет.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгеги мектептерде окутулуп жаткан кыргыз тили предметинин теориялык законченемдерин, предметтик илимий мазмунун жана концепциясын тактап берген. Эмгектеги методиканын башка илимдер менен болгон байланыштары, окутуу методдору, принциптери жана кыргыз тил сабагынын типтери, программалык материалдарды окутуунун методикалык негиздери, жат жазуу, анын түрлөрү боюнча берилген көрсөтмөлөр жана багыттар бүгүнкү күнү заманбап талабына жооп берген фундаменталдуу негизги окуу куралы болуп, практика жүзүндө окутуучулар менен студенттердин жана практик мугалимдердин колунан түшпөй колдонулуп келе жатат.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы 10 главадан турат.

Биринчи главада кыргыз тилин окутуу методикасынын изилдениш тарыхына кыскача маалыматтар берилген, алар 3 параграфты камтыйт.

1. Орус тилин окутуу методикасынын негизги принциптеринин олуттуу маселелери XIX кылымда эле иштелип калгандыгын баса белгилөө менен, эне тилин окутууда теория менен практиканын өз ара байланышын айкалыштырып алып баруу принциби колдонулууга тийиш. Бул принцип боюнча окуучулар эне тилинин материалдарын теориялык жактан канчалык өздөштүрсө, практикалык жактан ошончолук туура жазууга, адабий тилде туура сүйлөөгө үйрөнүшөт. Дидактикалык принциптердин негизги бир түрү катарында да көрсөтмөлүүлүк принцибин сунуш кылат.

2. Кыргыз тилин окутуунун методикасы жана анын башка илимдер менен болгон байланышы боюнча автор өзүнүн жоболорун, методикалык кеңештерин сунуш кылууда төмөнкү илимдердин негиздерине таянат: жалпы

тил илими, кыргыз тили, кыргыз адабияты, педагогика, психология. Кыргыз тилин окутуунун методикасы тил илиминин бардык бөлүмдөрү менен байланыштуу деп баса белгилеген.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы жаштарга тарбия жана билим берүү жөнүндөгү илим болгондуктан, педагогика илими менен байланышат.

Мугалим ар бир окуучунун өзүнө таандык жеке өзгөчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн туура баамдай билүүгө тийиш. Ошого карата ар бир окуучуга өзүнчө мамиле жасалат. Ошондуктан эне тилинин методикасы психология илими менен байланыштуу.

3. «Эне тилин окутуу методикасындагы изилдөө методдору» параграфында К.К.Сартбаев метод жана методология терминдерине аныктама берип, метод дегенибиз – чындыкка мамиле кылуунун, коомдук турмушту жана табиятты үйрөнүүнүн, изилдөөнүн, дүйнөнү тааный билүүнүн жолу деп белгилейт. Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогикалык илимдердин бир тармагы болуу менен бирге, анын өзүнчө изилдей турган объектиси (кыргыз тилинин окутулушу), илимий-изилдөө методдору бар. Кыргыз тилин окутуу методикасы мектептерде тил сабагын илимий негизде туура окутуунун жолун, методикалык ыкмаларын билүүгө үйрөтөт. Ал эми методология ар бир илимпоздун изилдөө ишинде жетекчиликке ала турган философиялык көз карашын белгилейт. Методология дүйнөнү таанып-билүүнүн, түшүндүрүүнүн жалпы философиялык багытын берет.

Ошентип автор кыргыз тилин окутуу методикасынын төмөнкү изилдөө методдоруна кеңири токтолот:

1. Илимий-методикалык мурастарды, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду, илимий булактарды изилдеп үйрөнүү жана талдоо.

2. Окутуу жумуштарына максаттуу түрдө баяндоо жумуштарын жүргүзүп, аларды талдоо жана жыйынтыктоо.

3. Эксперимент жумуштарын жүргүзүү.

Экинчи глава «Эне тилинин программалары боюнча обзор» деп аталып, эне тили боюнча мектеп программаларынын тарыхына кыскача кайрылат.

Андан кийин эне тилинин өндүрүштөгү программасы толугу менен берилип, аягында мурдагы программаларга салыштырганда жаңы окуу программасында лингвистикалык илимдин жетишкендиктерине негизделген кээ бир традициялык темалар жана бөлүмдөр жаңыдан берилгендигин факты-мисалдар менен берген.

Китептин үчүнчү главасы «Эне тилин окутуунун айрым методдору жана дидактикалык принциптер» деп аталган. Мында автор эне тилин окутуунун айрым методдору жана методикалык ыкмалары жалпы дидактикалык принциптердин колдонулушу сабактын негизги типтери жана алардын методикалык жактан түзүлүштөрү жөнүндө маалыматтарды берген. Ошондой эле «методика» деген терминге тар мааниде жана кеңири мааниде аныктама берет.

Кыргыз тили сабагында эң негизгиси мугалим тарабынан билим, тарбия берүү жагы, ал эми берилген билим, тарбияны окуучулар тарабынан кабыл алуусун эстен чыгарбоо керек. Билим булактары – мугалим, китеп. Ал эми окутуунун методикалык ыкмалары:

- а) мугалимдин сөзү;
- б) аңгеме;
- в) байкоолор, тилдик көрүнүштөргө талдоо (анализ) жүргүзүү;
- г) окуучулардын өз алдынча иштөөлөрү.

Жалпы дидактикалык принциптердин колдонулушу боюнча төмөнкү принциптерди көрсөтөт:

1. Илимий принцип;
2. Системалуулук жана ырааттуулук;
3. Түшүнүктүүлүк;
4. Теория менен практиканын айкалыш принциби;
5. Активдүүлүк принциби;
6. Чың билим берүү;
7. Көрсөтмөлүүлүк принциби; [96,24.]

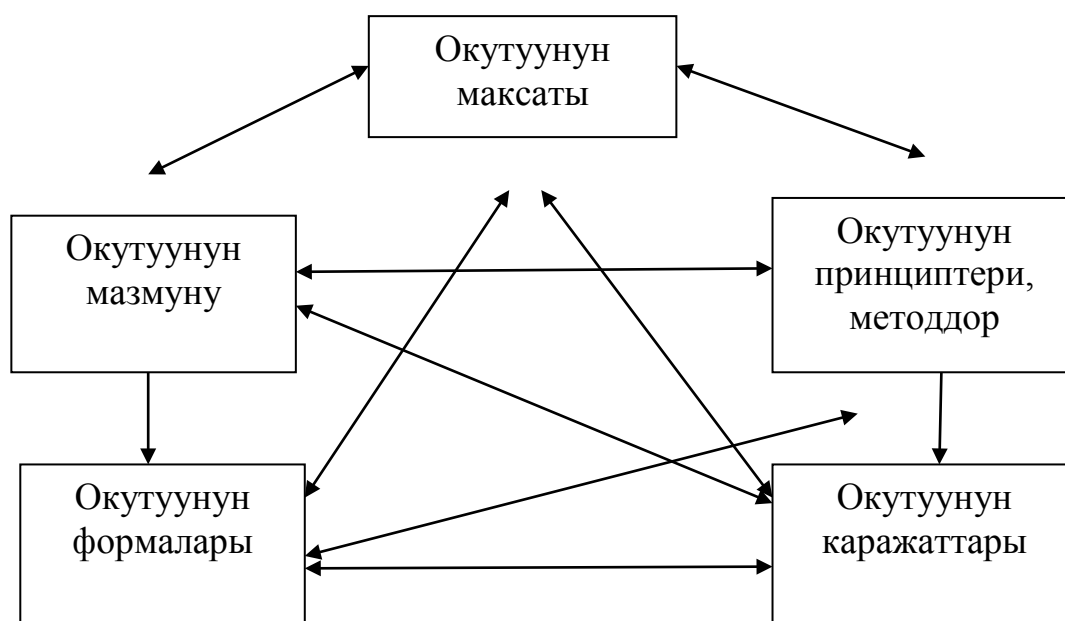
Жалпы дидактикалык принциптерди сүрөт түрүндө берели (Караңыз: сүрөт 1.1.).



Сүрөт 1.1. Профессор К.К.Сартбаевдин сунуш кылган кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык принциптери.

Жалпы эле педагогика илиминде, анын ичинде, предметтерди окутуунун методикасында жалпы дидактикалык принциптерге өзгөчө маани берилип, алар «жетектөөчү идея» (П.И.Подласый) «эң маанилүү талаптардын жыйындысы» (И.К. Бабанский), «окутуунун фундаменти» (Е.И. Пассов), «алгачкы дидактикалык жоболор» (И.Бекбоев) катары белгиленип келет. Принциптерге мындай маани берүү анын окутуу-үйрөтүүдөгү таяныч, жобо болушу менен түшүндүрүлүп, Я.А.Коменский, А.Дистервег, К.Д.Ушинский, А.В.Текучев сыяктуу улуу окумуштуулардын эмгектеринде атайын сөз болгон. Мындан улам дидактикалык принциптер окутуунун методикалык системасынын бир компоненти деген тыянак келип чыгат. Окутуунун компоненттери бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирин экинчиси шарттаган, өз ара биримдикти

түзгөн бүтүндүк болуп саналат. Алар окутуунун максатын ишке ашырууга кызмат кылат. Сүрөт түрүндө берсек (Караңыз: сүрөт 1.2.):



Сүрөт 1.2. Окутуунун компоненттери

Кыргыз окумуштуу-педагогдору да окутуунун жалпы дидактикалык принциптерине көңүл буруп, өз бөлүштүрүүлөрүн сунуш кылып келишет. Мисалы, Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев дидактикалык принциптерди 10го, профессор И.Бекбоев 11ге, Ж.Чыманов 11ге, Б.Өмүралиев, Р.Абдуллаева жана М.Раимбекова бга бөлүп келишет.

Биз алардын эмгектерин терең талдап, аларды кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга жооп бергендей деңгээлде принциптерди аныктоого аракет кылдык. Аларды сүрөт түрүндө берсек, төмөнкүдөй болду (караңыз: сүрөт 1.3.).



Сүрөт 1.3. Кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык принциптери

Педагогика илиминде тарыхый принцип кеңири колдонулуп келе жатканына карабастан, аталган принципти кыргыз тилин окутуунун методикасында колдонууну профессор Ж.Чыманов сунуш кылган. Педагогдун пикири боюнча тарыхый принципти киргизүү жана аны окутууда колдонуу менен кыргыз тилин кылымдар бою эне тили катары үйрөтүү оозеки формада болуп, анда бай тажрыйбалар топтолуп, дидактикалык чыгармалар жаралган. Алар бүгүнкү күндө да эне тилин окутуунун каражаттары жана мазмуну боло алат. Экинчиден, кыргыз тилин жазуу-сызуу аркылуу окутуп-үйрөтүүнүн тарыхы бир кылымдан ашты. Жүз жылдык тарыхта бай тажрыйба топтолуп, табылгалар табылып, окутууда белгилүү салттуулуктар орун алган. Аларды жокко чыгаруу, таануу туура эмес. Бүгүнкү максат – ал тажрыйбаларды

азыркы суроо-талаптарга ылайык өзгөртүп, толуктап, жаңылап окутуу ишинде активдүү колдонуу.

Биз педагогдун бул пикирин жүйөөлүү деп белгилеп, өз ишибизде негизги принцип катары колдондук.

Төртүнчү глава фонетика жана орфоэпияны окутуунун методикасына арналган. Бул бөлүм алты темага бөлүнүп иштелген. «Фонетиканын материалын өздөштүрө билүүнүн мааниси» деген бөлүмдө тыбыш тууралуу төмөндөгүдөй төрт фактыны ичине ала тургандыгын белгилейт: абанын бөлүктөрүнүн чайпалуудагы кыймылынын негизинде пайда боло тургандыктан, тыбыш – физикалык факт; речтик орган аркылуу пайда боло тургандыктан, тыбыш – физиологиялык факт; адамдын эрктүү, аң-сезимдүү кыймылы аркылуу пайда боло тургандыктан, тыбыш – психологиялык факт; байланыштын куралы тилдин элементи болгондуктан, тыбыш – социалдык факт [96, 80].

Мектепте фонетиканы үйрөтүүдө «биз тыбышты угабыз, айтабыз, жазабыз, көрөбүз» деген кыска түшүнүктөрдү жаттатуу менен гана чектелип калбастан, кыргыз тилинин ар бир бөлүмүн өтүүдө дайыма кайталап туруу зарыл. Фонетика төмөнкү класстарда өтүлгөндүктөн, көбүнчө мугалимдер материалдарын жогорку класстарда кайталоо жана тереңдетүүгө багытталган иштерди жүргүзбөй келишет. Ошондуктан фонетиканын материалдары бардык эле класста грамматикалык, орфографиялык талдоолор менен бирдикте, бирге аткарылып, окуучулардын эсине салынып турушу керек экендигин сунуштайт.

Фонетиканын материалын жакшы өздөштүрүүнүн төмөндөгүдөй зарылдыктарын берген:

- орфографиялык материалды жакшы өздөштүрүү үчүн (орфография жагынан туура жазуу үчүн);
- грамматика материалын жакшы өздөштүрүү үчүн, мисалы, сөз составын (сөздүн унгусу менен мүчөсүн туура талдай алуу үчүн);
- сөздү туура, так айтууга көнүгүү үчүн;

- тыбыштуу речь менен жазуу речинин (тыбыш жана тамганын) байланышын жана булардын бири-биринен айырмасын так ажырата билүү үчүн;
- тыбышты айтууда тыбыш чыгаруучу органдарыбыздын физиологиялык жагынан түзүлүшүн жана тыбыш чыгарууда алардын аткара турган кызматын билүү үчүн;
- тилдин жана жазуунун чыгышындагы маалыматты билүү үчүн;
- тыбыштардын үндүү, үнсүз, жоон, ичке, жумшак, каткалаң жана башка ушул сыяктуу бөлүнүштөрүн так ажырата билүү үчүн;
- сөздүктөрдөн туура пайдалана билүү үчүн;
- «тыбыштардын ээрчиши» деген сыяктуу түшүнүктү так ажырата алуу үчүн;
- тыбыштуу речтин адам баласынын турмушунда айрыкча зор мааниге ээ боло тургандыгын, тыбыштуу реч аркылуу адамдардын өз ара катнаш: жасап, пикир алыша тургандыгын окуучуларга жеткиликтүү түрдө түшүндүрө билүү үчүн;
- тыбышты жакшы өздөштүрүү аркылуу орфоэпиялык жактан сөздөрдү туура сүйлөө жана көркөм чыгармаларды үн кубултуп окуй алуу үчүн;
- «муун» деген эмне, анын кандай түрлөрү бар жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөрдү так ажырата алуу үчүн [96, 80-81.].

«Фонетикадан бериле турган сабактардын мазмуну жана аларды алып баруунун айрым ыкмалары» деген бөлүмдө тыбыштарды окутуу боюнча сунуштарын берген. Тыбыштардын бөлүнүштөрүн үйрөтүүдө аларды жөн гана айтып коюу жетишсиздик болот. Өзгөчө тыбыштардын үндүү жана үнсүз болуп бөлүнүшүн үйрөтүүдө алардын физиологиялык өзгөчөлүгүнө да сөзсүз кайрылуу керек. Тыбыштардын физиологиялык өзгөчөлүктөрү сүйлөө органдарынын жардамы менен түшүндүрүү керек, Ошондуктан сабакта сүйлөө органдарынын сүрөтүн колдонуу зарыл деп эсептейт.

Окуучулар алфавиттеги тамгаларды ирээти менен жаттап алуусу алардын сөздүктөр менен туура иштөөгө жардам берет. Ошондой эле кыскарган

сөздөрдү туура айтуусу үчүн ар бир тамганын атын так айтууга көңүл бөлүү керек.

Фонетиканын материалдарын жакшы өздөштүрүү үчүн сөзсүз көнүгүү иштеринин иштелиши талап кылынат. Кыргыздын төл сөздөрүндөгү тыбыштарга караганда советтик-интернационалдык сөздөрдөгү тыбыштарды айтуу окуучулар үчүн кыйыныраак болот. Ошондуктан советтик-интернационалдык сөздөрдү жазуу эрежесине, айтылышына айрыкча көңүл бөлүп, көнүгүү иштеринин түрлөрүн көбүрөөк жүргүзүү керек. Мисалы: ц, щ, е, ю, я, ё тамгалары менен ичкертүү («ъ») ажыратуу («ь») белгилеринин колдонулушуна байланыштуу көнүгүүлөрдү көбүрөөк жүргүзүү.

Фонетикалык талдоо сабак берүүдө грамматика менен бирдикте өтүлөт. Ошондуктан ал эне тили сабагында кеңири орун алууга тийиш деп белгилейт. Окумуштуу фонетикалык талдоо жүргүзүү үчүн төмөндөгүдөй ыкманы сунуш кылат.

Фонетикалык талдоо үчүн алгач окуучуларга мааниси түшүнүктүү болгон текст алып, аны окуучуларга көркөм окутууга үйрөтүү керек. Текстти көрктүү окууда, окуучулар интонациясын даана, басыңкы же көтөрүңкү үн менен тез, же жай окугандыгына көңүл буруп туруу абзел. Жогорудагы иштерди аткаруу окуучулардын речин өстүрүү иши менен байланыштуу болгондуктан, фонетикалык талдоодо адабият сабагы менен тыгыз байланышта болот.

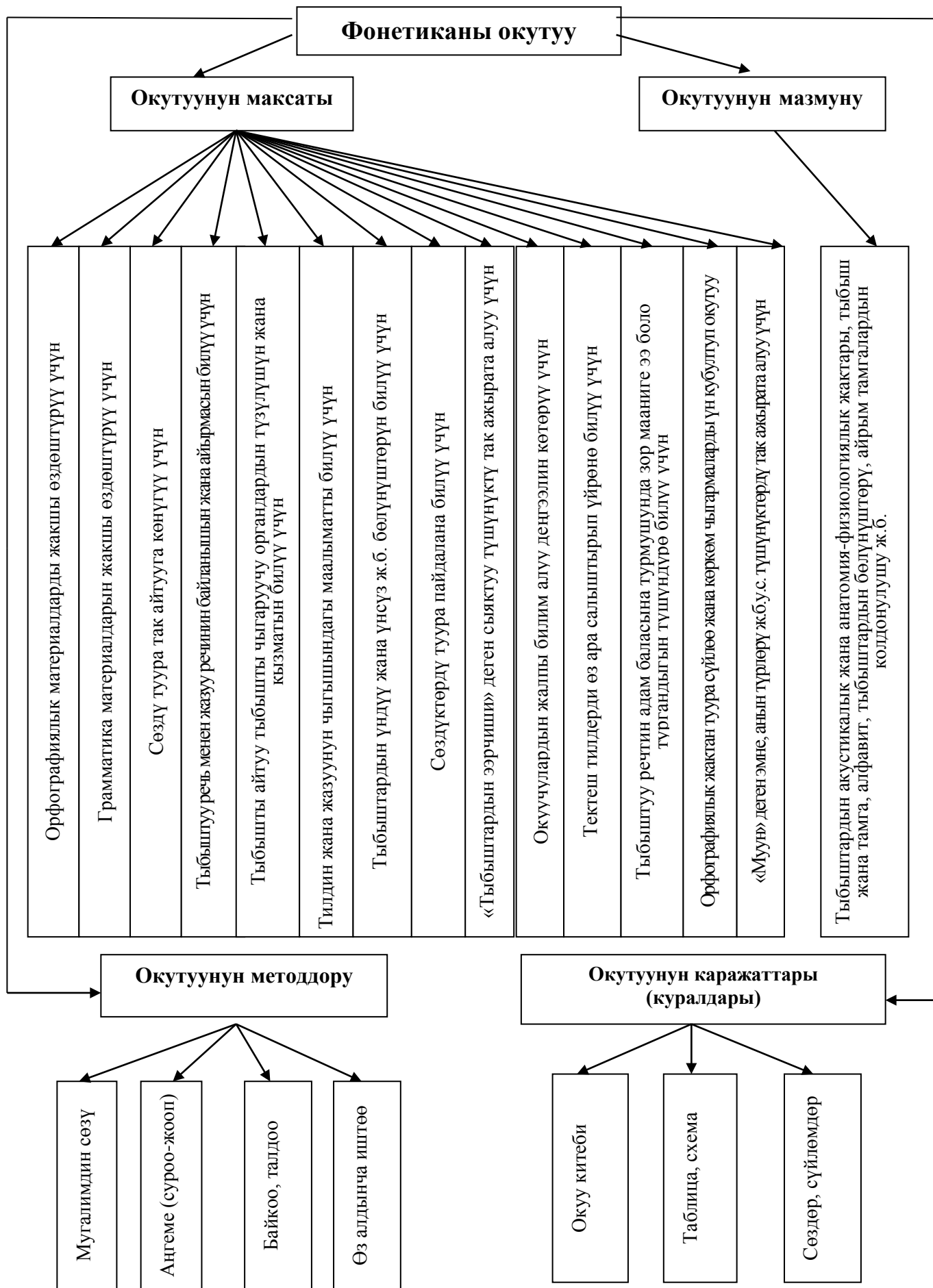
Муун тыбыш боюнча талдоолорду үйрөнүү менен окуучулар сабаттуу жазууга, грамматикалык ар кандай кубулуштарды кабылдоого үйрөнүшөт. Бул алардын жазууда сөздөрдү ташымалдоого, уңгу жана мүчөнү туура ажырата алууга машыгышат.

Аягында автор жазуу түрүндөгү фонетикалык талдоо боюнча төмөндөгүдөй ыкманы сунуш кылган:

Жазуу түрүндөгү фонетикалык талдоодо окуучуларды төмөнкүчө үйрөтүү керек. Мисалы, үндүүлөрдүн астын бир, үнсүздөрдүн астын эки сызуу; дептердин бетин тең экиге бөлүп сызууга, анын бир жагына каткалаң үнсүздөрдү, экинчи жагына жумшак үнсүздөрдү көчүрүп жазуу ж.б.у.с.

«Фонетика сабагында колдонулуучу кээ бир көрсөтмө куралдар» деген бөлүмдө төмөндөгүдөй көрсөтмө куралдарды сунуштаган: жазуунун үлгүлөрү, алфавиттин түрлөрү, сүйлөө органдарынын сүрөттөрү көрсөтүлгөн схема, үндүүлөрдү жана үнсүздөрдү айтканда речтик аппараттын кызматын белгилөөчү сүрөт; каткалаң жана жумшак тыбыштардын түгөйлөрүн көрсөткөн таблица, тыбыштардын ээрчишин белгилөөчү таблицалар; фонетикалык талдоого байланыштуу таблицалар; сөздүн айтылышы менен жазылышынын айырмачылыгын көрсөтүүчү таблицалар; тамга менен тыбыштын айырмасына карата атайын жасалган таблицалар ж.б. [96, 86-б.].

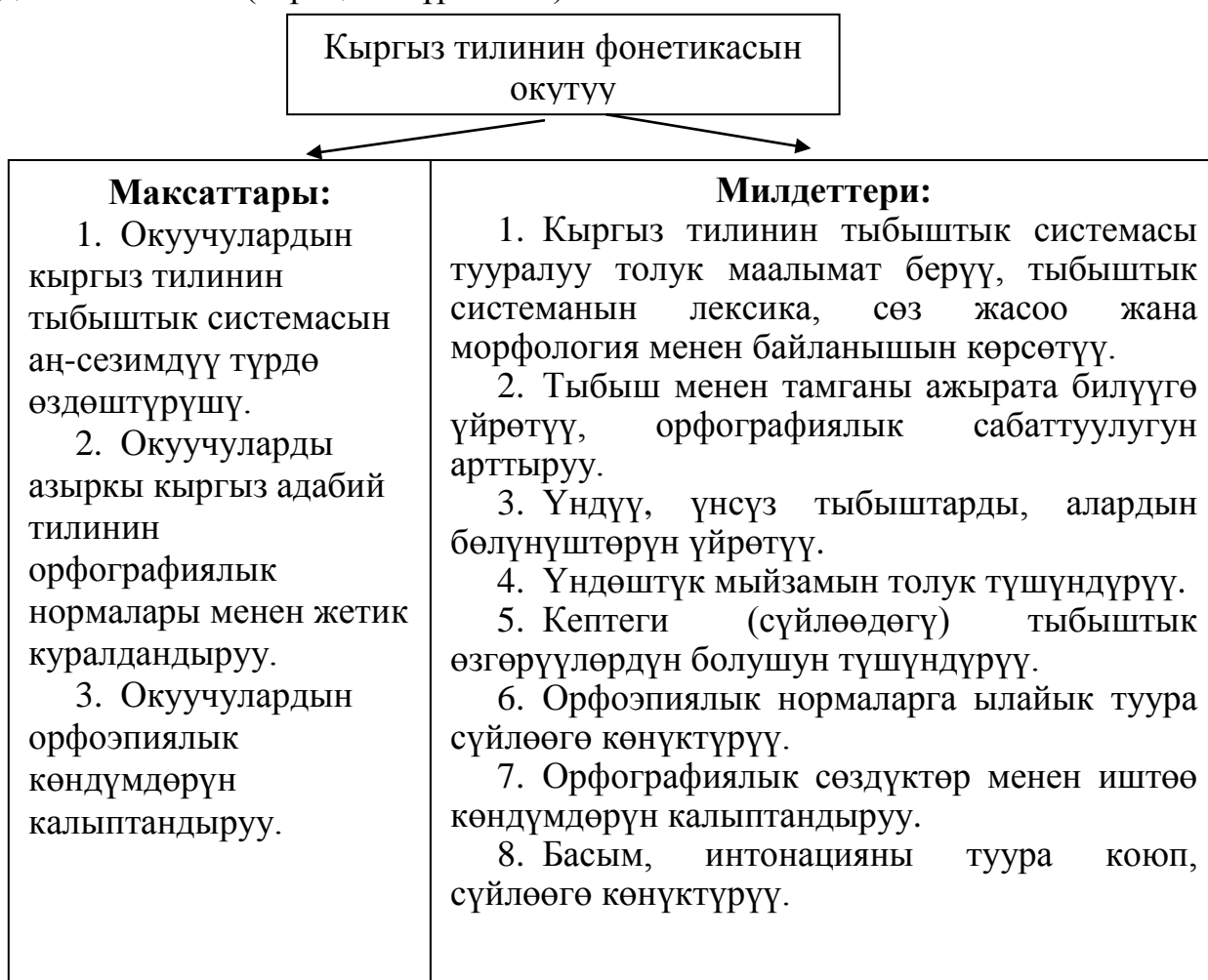
Өз мезгилинин талабына ылайык К.К.Сартбаев кыргыз тилинин фонетикасын окутуунун дээрлик бардык дидактикалык маселелерин чечип бере алган. Ал маалыматтар фонетиканы окутуунун ошол кездеги концепциясы катары каралган. Аны сүрөт түрүндө берели (караңыз: сүрөт 1.4.).



Сүрөт 1.4. Фонетиканы окутуу.

Кыргыз тилинин азыркы окуу программасы боюнча тилдин фонетика бөлүмү 5- жана 10-класстарда окутулат. Аталган бөлүмдү графика, орфоэпия, орфография жана кеп маданияты менен байланышта, биримдикте окутуу талабы коюлган. Профессор К.К. Сартбаев сунуш кылган концепциясында фонетиканы окутуу терең жана майдаланып берилип, окутуунун практикалык мааниси ачылып берилген эмес.

Кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык тилдин бөлүмдөрү окутуунун мазмуну эмес, окутуунун каражаты катары окутулушу шарт. Ошондуктан профессор К.К.Сартбаевдин сунушун эске алуу менен фонетиканы окутуунун максаты менен милдеттери төмөнкүлөр болушу керек деп эсептейбиз (караңыз: сүрөт 1.5.).



Сүрөт 1.5. Кыргыз тилинин фонетикасын окутуунун максат-милдеттери.

Орфоэпиялык окутуу деген бөлүмдө төмөндөгү маселелерге токтолгон: Окуучуларды адабий тилдин орфоэпиялык нормалары менен тааныштыруу, орфоэпиялык нормаларга карата сөздөрдүн туура айтылышынын үч түрдүү жагы, уңгу сөздөрдүн жеке колдонулган учурда туура айтылышы, сөздүн аягында жумшак үнсүздөр өздөрүнүн түгөйлөш каткалаң үнсүздөрүнө өтүп айтылышы, уңгуга мүчө жалганган учурда сөздөрдүн туура айтылышы, өз ара жанаша келген сөздөрдүн туура айтылышы.

Орфоэпияны окутуу тажрыйбасында окуучуларды орфоэпиялык нормалар менен тааныштыруунун зор мааниси бар. Ар бир тилдин өнүгүү мезгили жана өнүгүү тарыхы бар экендигин аныктайт.

Бешинчи глава «Грамматиканы окутуунун методикасы» деп аталат. Киришүүдө грамматиканын айрым бир маселелерине кайрылган. Анда грамматикалык форма, грамматикалык маани, грамматикалык категория терминдеринин түшүндүрмөлөрүн чечмелеп берген.

Грамматиканы окутуунун методикасын эки бөлүккө бөлүп караган: морфологияны окутуунун методикасы жана синтаксисти окутуунун методикасы.

Мектепте грамматиканын материалдарын окутуу орчундуу мааниге ээ. Анткени окуучулар грамматикалык материалдарды окуп-үйрөнүү менен туура сүйлөөгө, сабаттуу жазууга үйрөнүшөт. Грамматиканы үйрөнүүнүн мааниси жана анын материалына коюлуучу талаптар деген бөлүмдө окумуштуу морфология сөз мүчөлөрү, сөз бөлүктөрү аркылуу сөздөрдүн өзгөрүшүн, жасалышын гана үйрөтпөстөн, окуучулар ал аркылуу сөз түркүмдөрүн жана сөздөрдүн колдонулуш маанисин үйрөтөрүн белгилеген.

Грамматикалык материалдарды үйрөтүүдө тандалып алынган сүйлөмдөрдү туш келди эле мисалдарды ала бербестен, сөз байлыгын өстүрүү үчүн макал, ылакаптардан, табышмак, жаңылтмачтардан пайдалануу керектигин баса белгилеп өткөн. Макал, ылакаптарды сабакта пайдалуу окуучулардын

ойлоонусуна жана сөз байлыгын өстүрүүгө ылайыктуу экендиги бүгүнкү күндө да маанилүү болуп жатат.

Грамматиканын материалы мазмунуна төмөндөгүдөй талаптарды койгон:

- мазмуну жагынан окуучулардын ой-пикирин өстүрүүгө ылайыктанып алууга тийиш;
- алынган материалдын мазмуну окуучуларга түшүнүктүү болсун;
- көнүгүү материалы байланыштуу тексттен алынууга тийиш;
- чыгарманын үзүндүсүн алууга туура келсе, ал кыска үзүндүнүн логикалык байланышы (белгилүү бир ойду же окуяны бүтүрө айтышы) зарыл;
- тандалып алынган тексттин материалы өтүлүүчү материалга ылайыктуу болсун [96, 111].

Жогорудагы талаптар мектеп мугалимдеринин жоопкерчилигин жогорулаткан.

Грамматикалык корутундулардын, эрежелердин мааниси жана грамматикалык терминология боюнча да олуттуу маселелерге токтолгон. Мында окумуштуу грамматикалык эрежелерди таптакыр эле берүүнүн кереги жок деген пикирдин туура эместигин, тескерисинче, окуучулардын грамматикалык эрежелерди билүүсү алардын кебин белгилүү бир тартипке салууга жардам бере тургандыгын аныктаган. Окуучулар грамматикалык эрежелерди жөн гана курулай жаттап албастан, аны практика жүзүндө, текстке байланыштырып алууларына жетишүү керек.

Грамматикада көңүл бөлчү нерсе бул – грамматикалык терминдер. Грамматикалык материалдарды өтүүдө эреже, мисалдар менен гана чектелип калбастан, грамматикалык терминдердин ички маанисин чечмелеп түшүндүрүп турса, окуучулардын грамматикалык эрежелерди курулай жаттап алууларына жол берилбейт.

Грамматика бөлүмүндө окула турган объектилердин бири – сөз. Сөз составын окутуунун методикасы боюнча төмөндөгүлөргө кайрылган. Сөз составын окутууда буларга айрыкча көңүл бөлүү керек:

1. окуучуларды сөз жасоонун процесси менен туура тааныштыра билүү;
2. жаңы сөздөрдүн сөздүк составды толуктап турушун окуучуларга даана түшүндүрүү;

3. окуучулардын орфографиялык жактан сабаттуу жаза алууларына жетишүү [96, 114].

Сөздүн составын өтүүдө куранды жана уланды мүчөлөрдүн түрлөрү, жөнөкөй жана татаал сөздөр, сөз мүчөлөрүндөгү тыбыштардын өзгөрүшү, мүчө уланганда уңгунун өзгөрүп кетиши, тыбыштардын алга жана артка карай ээрчип айтылышы деген материалдарга көбүрөөк көңүл бөлүү зарыл.

Ар бир сөз түркүмүн өтүп жатканда да сөз составы жөнүндө айтып туруу керек.

Сөз составы боюнча окуучулардын өз алдынча иштөө үчүн төмөндөгүдөй тапшырманы сунуштайт:

1. жалаң уңгунун өзүнөн турган сөз (киши, эне);
2. уңгу менен куранды мүчөдөн турган сөз (жумуш-чу, мал-чыл);
3. уңгу менен уланды мүчөдөн турган сөз (бала-га, ата-нын);
4. уңгу, куранды жана уланды мүчөдөн турган сөз (жумуш-чу-ну, өтүк-чү-гө).

Окуучулар сөздүн составын унутуп калбаш үчүн сөздүк жумуштарын жүргүзүү жыкшы натыйжа берет. Ошондуктан окуучуларга сөздөрдү бөлүштүрүп, сөздүк түзүү ишин кеңири алып барууга болот.

Кийинки бөлүм сөз түркүмдөрүн окутуу маселелерине арналган. Бул бөлүмдө окумуштуу сөз түркүмдөрүн окутуу боюнча мугалимдерге бир топ методикалык кеңештерин берген. Окуучуларга сөз түркүмдөрү менен сөз составынын материалдарын дайыма тыгыз байланышта кароо керек.

Ар бир сөз түркүмүн кантип үйрөтүү керек, кандай иштерди алып баруу жөнүндөгү материалдарды ар кандай таблицалардын негизинде берген. Мисалы, зат атоочтун абстракттуу жана конкреттүү болуп бөлүнүшүн төмөндөгү таблицада берген:

Конкреттүү зат атоочтор	Абстракттуу зат атоочтор
бала	балалык
киши	кишилик

Мындай таблица менен түшүндүрүүдө окуучуларга көрүү сезими менен кабылдангандыктан, эстеринде жакшы сакталып калат. Ошондой эле сабакка көңүл бөлүүсүнө, кызыгуусуна жана түшүнүүсүнө да жардам болот.

Сын атоочторду окутууда зат атооч менен бирдикте кароо керек. Сын атоочтордун мааниси менен тааныштырууда чакан текстти талдатып, андагы сын атоочтор заттын кандай белгилерин көрсөтүп тургандыгын окуучулардын өздөрүнө байкаттыруу керек.

Сын атоочтордун мааниси боюнча экиге бөлүнөрү тууралуу төмөндөгү эки таблицаны сунуштаган:

Сапаттык сын атоочторду өз ара майда топторго бөлүп түшүндүрүү

Заттарды кайсы жагынан белгилейт					
Сапаты, Сын-сыпаты	Өңү-түсү	Даамы	Көлөмү, өлчөмү	Касиети	ж.б.
Жакшы жаман	ак кызыл	ачуу кычкыл	бийик кичине	оор жеңил	

Катыштык сын атоочторду да маани жактан өз ара майда топторго бөлүштүрүүгө мүмкүн:

Зат атоочтордун ар түрдүү катыштык белгилери				
Мезгил жагынан	Орун жагынан	Кесип жагынан	Бир затка таандык жагынан	
Жайкы (чөп) Кышкы (кар)	Шаардык (киши) Москвалык (артист)	Мугалимдик (кесип) Студенттик (турмуш)	Колхоздук (чарба) Энелик (мээрим)	

Сан атоочторду окутууда да алгач алардын сан атооч боюнча алган билимдерин эске салуу менен баштоо керек. Сан атооч лексикалык мааниси жана грамматикалык бөтөнчөлүгү бар сөз түркүмдөрүнө кирет. Сан атоочторду өтүүдө кыскача тарыхый маалыматтарды берүү менен адамзаттын коомунда керектүүлүктөн, өз ара бири-бири менен пикир алышуудагы зарылдыктан сандардын пайда болушун түшүндүрүү керек экендигин сунуштаган.

Ат атоочторду окутууда грамматикада ат атооч башка атоочтордун ордуна колдонулуучу сөз түркүмү катарында колдонула тургандыгын баса белгилөө керек. Ошондой эле башка атоочторго караганда ат атоочтор айтылуучу ойду же түшүнүктү жалпы мааниде билдире тургандыгын түшүндүрүү керек. Мындан сырткары ат атооч боюнча ат атоочтун башка атоочтордун ордуна колдонулганда, ошол атоочтун суроосуна жооп берерин, ар бир ат атоочтун кандай атооч сөздүн ордуна колдонула тургандыгын, ат атоочтордун тилде өтө кеңери колдонуларын, ат атоочтор сүйлөмдө баш мүчөлүк (ээ, баяндоочтук) жана айкындооч мүчөлүк (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) милдетин аткара тургандыгын, ат атоочтун түрлөрүн өтүүдө, мисалдардын сөзсүз берилишин, ат атооч сөздөрдү жөндөөдө кандай өзгөчөлүктөр бар экендигин окуучуларга кандай түшүндүрүү керектиги боюнча өз сунуштарын берген.

Сөз түркүмдөрүнөн ичинен этишке программада сааттын саны көп берилет. Анткени этиш сөздөрү лексикалык мааниси жагынан ар түркүн, грамматикалык формалары жагынан бай сөз түркүмдөрүнөн болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрү сыяктуу эле этиштин материалдарын өтүүдө окуучулардын баштапкы алган билимдерин эстерине салуу зарыл. Ошондой эле этиштин материалдарын өтүүнү пландаштырууда өтө кылдат карап, оор бөлүмдөрүнө көбүрөөк токтолуу зарыл деп эсептейт.

«Этиш жөнүндө түшүнүк» деген теманы түшүндүрүүдө көркөм чыгармалардан үзүндү же чакан текст алынып, андагы этиш сөздөрү кыймыл-аракетти билдире тургандыгы аныкталат. Андан кийин окуучулар кыймыл-аракетти жана ал-абалды билдирүүчү сөздөрдү өз беттеринче ойлоп таап,

аларга мисалдарды келтирүүлөрү тийиш. Этиш сөздөрү сүйлөмдө кандай милдет аткарышы жөнүндө да окуучуларга түшүндүрүү зарыл.

«Этиштин материалдарынын ичинде өтө маанилүү жана чоң орунду этиштин чактары жөнүндөгү маалыматтар ээлейт», – дейт окумуштуу, ошондуктан бул материалдарды окуучуларга түшүндүрүүдө текстти талдоо жумуштары жүргүзүлүшү шарт.

Тактоочду окутуу деген бөлүмдү тактоочтордун пайда болгон тарыхынан баштаган.

Тактоочтун мааниси жана грамматикалык белгилери боюнча материалдар өтүлгөндө сөзсүз, тактоочтор мааниси, орфологиялык касиети, синтаксистик кызматы боюнча тиешелүү мисалдарды талдоо аркылуу окуучуларга түшүндүрүү керек.

Башка сөз түркүмдөрүнө караганда тактоочтордун бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүү мүмкүнчүлүктөрүнө кеңири токтолуу зарыл.

Тактоочторду өтүп баштаганда эле окуучулардын сөз өстүрүү жумуштарына токтолуу керек. Бул окуучулардын тактоочтун лексикалык мииниси, грамматикалык белгилери жөнүндө тиешелүү маалымат алууларына көмөк көрсөтөт. Сөз өстүрүү жумуштарын жүргүзүүнүн төмөндөгүдөй ыкмаларын берген:

1. Айрым сүйлөмдөрдү окутуу же доскага жаздыруу аркылуу ал сүйлөмдөрдөгү тактоочторду катыштырбай колдонсо кандай жана катыштырып колдонсо кандай болорун байкаттыруу керек.

2. Тактоочтор катышуудан ойдун канчалык толук болорун жана алардын кандай мааниде колдонуларын окуучуларга түшүндүрүү менен бирге, тактоочторго байланыштуу синоним, антоним жумуштарын жүргүзүү керек;

3. Сөз өстүрүү жумуштарынан тактоочко тиешелүү антоним сөздөргө өзүнчө атайын токтолуу керек.

4. Окуучулардын өз бетинче иштөөлөрүн жүргүзүү керек.

5. Тактоочторду өз речинде эркин түрдө чебердик менен колдоно билишине шарт түзүү керек.

Кийинки бөлүм байламталарды окутууга арналган. Байламталарды татаал сүйлөм менен бирдикте окутуу керек. Анткени байламталар сүйлөм менен сүйлөмдү, сүйлөмдөгү сөз менен сөздү өз ара тутумдаштыруу үчүн колдонулат. Байламталарды окутуу боюнча төмөндөгүдөй сунуштарды берген:

1. Байламталардын сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаштыруудагы синтаксистик ролун белгилөө менен бирге, алардын мааниси жагына көңүл бурулууга тийиш.

2. Байламталардын сөздөрдү, сүйлөмдөрдү өз ара тутумдаштыруудагы мамилени билдиришине карата өз ара бир нече түргө бөлүнө тургандыгын өтүүдө окуучулардын сөз байлыгын, стилин өстүрүүгө байланыштуу жумуштарды көп жүргүзүү керек.

3. Байламталардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө колдонулушуна карата окуучулар менен ар түрдүү грамматикалык, стилистикалык иштерди аткаруу керек.

4. Сүйлөм менен сүйлөмдү өз ара тутумдаштырууда айтылуучу ойдун кырдаалына карата колдонула тургандыгына, стилдик маанисине, коюлуучу тыныш белгилерине айрыкча көңүл бурулууга тийиш.

«Жандоочтор» деген термин өзүнчө жардамчы сөз түркүмү катарында 1951-жылдан тартып мектеп грамматикасына киргизиле баштады. Атайын илимий изилдөө эмгегинде (Дж.Мураталиева. Послелоги в киргизском языке, 1958) кыргыз тилиндеги жандоочтордун жалпы саны 40ка жакын болуп белгиленген. Мектептерге арналган окуу китептеринде жардамчы сөздөрдүн бул түрү «жөлөкчүлөр» деген термин менен аталып берилген», [96, 141] ушул маалыматтарды берүү менен жандоочторду окутуу деген бөлүмдү баштаган.

Окуучулардын речин, стилин өстүрүүдө жандоочторду окутуунун мааниси бар. Ошондуктан аны окутууда жандоочтордун бөтөнчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулууга тийиш экендигине токтолуп, анын кээ бир бөтөнчөлүктөрүнө токтолгон.

- Жандоочтор синтаксистик кызматын толуктайт, тактайт, башкача айтканда, жөндөмөлөр сыяктуу синтаксистик кызматты аткарат;

- Айрым учурда сүйлөмдө жандоочтун колдонулушу зарыл эмес. Мисалы: Мектепке карай жөнөдү. Мектепке жөнөдү.
- Ал эми көп учурда айтылуучу ойдун кырдаалына карата сүйлөмдө жандоочтун колдонушу зарыл, анткени тиешелүү жандоочтор колдонулбаса, сөздөрдүн грамматикалык жактан байланышы болбой калат.
- Жандоочтор синтаксистик мамилени билдирүүдө ар түркүн мааниде колдонулат. Мезгил мейкин маанисинде, куралдык мамилени билдирүү маанисинде, максат, себеп маанисинде, салыштыруу, окшоштуруу маанисинде, биргелешкен маанисинде жана сөз болуп жаткан маселеге карата.

• Маани жактан жандоочтор туш келди жөндөмөлөр менен колдонулбастан, тиешелүү жөндөмөлөр менен колдонулат [96, 141-142]. Жандоочтордун кээ бирлери (мурун, кийин, ары, бери, илгери, карай, карап, көздөп ж.б.) тактооч, этиш сыяктуу лексикалык мааниге ээ. Окутуу тажрыйбасында алардын жандоочтук кызматты аткарышын тактоочтордон, этиштерден (чакчылдардан) даана ажырата билүүгө көңүл буруу керек [96, 143].

Андан кийинки бөлүм бөлүкчөлөрдү окутууга арналган. Алгач бөлүкчөлөргө жалпы маалымат берип, андан кийин методикалык ыкмаларды сунуштаган.

«Грамматикалык текшерүүлөр» деген кийинки бөлүмдө грамматикалык текшерүүлөрдүн мектепте мааниси чоң экендигин, алар окуучулардын грамматикалык материалды терең өздөштүрүүлөрүнө, тил жөнүндөгү фактыны аң-сезимдүү түрдө билүүлөрүнө мүмкүнчүлүк берет. Грамматикалык текшерүүлөрдө окуучулар берилген тексттин мазмунун жана грамматикалык түзүлүшүн туура түшүнүүгө жетишүүлөрү тийиш экендигин айткан.

Мектепте окула турган грамматика курсуна карата грамматикалык текшерүүлөрдү төмөндөгүдөй экиге бөлүштүрүүгө болот:

1. Морфологиялык текшерүү

2. Синтаксистик текшерүү.

Морфологиялык текшерүү эки теманын тегерегинде жүргүзүлөт : 1. Сөз составы боюнча; 2) сөз түркүмдөрү боюнча.

Сөз составы боюнча жүргүзүлүүчү морфологиялык текшерүүнүн алдына бир нече милдеттерине токтолгон:

1. Сөз составынын таблицасын жасап, сөздөрдү ошол таблицкага жайланыштырып жазуу аркылуу грамматикалык текшерүүлөр жүргүзүлүшү мүмкүн.

2. Аткарууга берилген тексттен сөздөрдү ирети менен төмөндөгүдөй көчүрүп жазууга мүмкүн;

3. Сөздөрдүн түрлөрү боюнча берилген тексттеги уңгу жана туунду сөздөргө карата ажырата билүү;

4. Куранды мүчөлөр боюнча;

5. Сөз мүчөлөрүндөгү тыбыштардын өзгөрүп кетиши боюнча мүчөлөрдү ажырата билүү.

Сөз түркүмдөрү боюнча тематикалык жана фронталдык текшерүүнүн түрлөрү көп. Ал ар темага карата жүргүзүлөт. Мисалы: Сөз түркүмдөрү боюнча: зат атооч, сын атооч, сан атооч, этиш, тактооч ж.б.

Грамматиканы окутуудагы көрсөтмөлүүлүк боюнча көрсөтмө куралдын төмөнкү түрлөрүн берген: таблица, түрдүү схемалар, айрым учурда сүрөттөр кирет.

Таблица окуучуларга грамматикалык материалдарды түшүндүрүүдө мааниси чоң экендигин, туура пайдаланылган таблицалар сабак берүүнү жандардырат жана окуучулардын сабакка кызыгууларын жогорулатат. Сабакта таблицаны колдонуу убакытты туура пайдаланууга эле эмес, окуучуларга түшүндүрүүдө да чоң жардам болот.

Грамматикалык таблицаларды даярдоодо жана кантип пайдалануу керектигин, кандай методикалык маселелер болорун сунуштаган:

- Таблица бир гана грамматикалык маселени ичине алсын;

- Анын сызыктары (графикасы) окуучулар үчүн татаал болбостон, жөнөкөй түрдө болсун;
- Негизги маселе түрдүү боёктор менен берилсин;
- Таблица кооз, үлгүлүү, ачык, даана, таза болуп иштелсин [96,152].

Таблицадан тышкары сүрөт менен сүйлөм түзүүгө, сөздөрдү топторго бөлүштүрүүгө, түрдүү синтаксистик оборотторду берүүгө жана сабакта досканы кантип туура пайдалануу тууралуу методикалык ыкмаларга кайрылган.

Аягында морфология сабагында колдонула турган көрсөтмө куралдарды сунуштаган:

1. Түрдүү таблицалар:

а) кыргыз тилинин тарыхына байланыштуу таблицалар;

б) сөздөрдүн жөндөлүшүн, жакталышын жан башка өзгөрүштөрүнүн үлгүлөрүн көрсөтүүчү таблицалар жана плакаттар;

в) классификациялык таблцалар, мисалы, сөз түркүмдөрүнүн же айрым сөз түркүмү боюнча болгон таблицалар.

2. Грамматикалык фактыларды көрсөтүүчү таблицалар.

3. Айрым грамматикалык категориянын сүйлөмдөгү ролу жана мааниси боюнча болгон тексти бар плакаттар.

Мисалы, айрым жөндөмө боюнча, айрым сөз түркүмү боюнча.

Морфологиялык текшерүүнүн үлгүсү боюнча болгон таблицалар.

4. Түрдүү схемалар:

а) сөздүн составы боюнча;

б) сөздө тыбыштардын ээрчиши боюнча.

5. Түрдүү сүрөттөр ж.б. [96,152].

Андан кийинки бөлүм «Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмектелиши жана сөз тизмектери» деп аталат. Синтаксис материалдарынын оор бөлүктөрүнүн бири сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмектелиши жана сөз тизмеги. Кандай гана сүйлөм болбосун анын составындагы сөздөр бири-бири менен өз ара маани жагынан байланышта болот.

Сөз тизмектеринин үйрөнүүдө окуучулар төмөнкүлөрдү өздөштүрүүлөрү зарыл экендигин белгилеген.

1. Сөз тизмектери менен татаал сөздөрдү так ажырата билүү;
2. Сөз тизмектерин сүйлөмдөн так ажырата билүү;
3. Синтаксистик байланыштын түрлөрүн туура ажырата алуу;
4. Сүйлөмдөгү сөздөрдү синтаксистик жагынан сүйлөм мүчөлөрүнө карата туура талдай билүүгө;
5. Сөз түркүмдөрүн туура ажырата билүү.

Бул главанын экинчи бөлүгү синтаксистик окутуунун методикасына арналган.

Биринчи синтаксистик окутуунун мааниси жана анын окутулушунун бөтөнчөлүктөрү тууралуу сөз кылат. Анда синтаксистик окутуу менен окуучулардын абстракттуу ойлоосун өстүрүү менен оозеки жана жазуу речин мазмундуулукка, көрктүүлүккө үйрөтөт деген пикирин айткан.

Грамматиканын морфология бөлүмү жана синтаксис бөлүмү да эне тили сабагында чоң роль ойнойт. Анткени морфология бөлүмүн үйрөнүүдө окуучулардын сөз байлыгы өсөт, синтаксис бөлүмүндө окуучулардын оюн так, ачык, көрктүү билдирүүгө үйрөнүшөт. Морфологияны өздөштүрүү менен орфографиялык жактан туура жазууга көнүксө, синтаксистин материалдарын өздөштүргөндөн кийин пунктуациялык жагынан катасыз жазууга көнүгүшөт.

Жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр боюнча алардын маанисине жана интонациясына карата үч түргө бөлүнө тургандыгын Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романынан кыскача тексттерди алуу менен түшүндүргөн. Андан кийин текст менен иштөөдө төмөндөгүлөрдү эске алууну сунуштаган:

1. Окуучулар үн кубултуп, көрктүү окушсун. Үлгү катарында текстти мугалимдин өзү бир сыйра окуп бериши да мүмкүн.
2. Ар бир сүйлөмдүн кандай мааниде же кандай максат менен колдонулгандыгын окуучуларга байкаттыруу.

3. Жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн оозеки речте кандай интонация менен айтыла тургандыгына жана интонация сүйлөмдүн кайсы бөлүгүнө түшүп жаткандыгына окуучулардын көңүлүн буруу.

4. Маани жагынан бул сүйлөмдөрдү ар башка интонация менен (жай, суроолуу, илептүү) айтууга болбой тургандыгын, же боло тургандыгын айтып көрүп, окуучуларга байкаттыруу.

5. Айрым сүйлөмдөрдү алып, ал сүйлөмдөгү сөздөргө логикалык басым түшүрүп окуп көрүү.

6. Жазуу речинде сүйлөмдүн ар бир түрү боюнча кандай тыныш белгилеринин коюлуп жаткандыгына көңүл буруу.

7. Бул сүйлөмдөрдү жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр, жалаң жана жайылма сүйлөмдөр, толук жана кемтик сүйлөмдөр боюнча да текшерип көрүүгө мүмкүн.

8. Сүйлөмдүн бир түрүн экинчи түрдөгү сүйлөмгө (жай сүйлөмдү суроолуу сүйлөмгө айландыруу сыяктуу) айландырууга мүмкүн же мүмкүн эмес экендигине көңүл буруу ж.б.

9. Суроолуу сүйлөмдөрдөн кийин кайсы учурда толук жооп, кайсы учурда толук эмес жооптун болуп жаткандыгын окуучуларга тексттен таптыруу ж.б.

Жөнөкөй сүйлөмдүн ар бир түрү боюнча төмөндөгүдөй тапшырма берсе болот:

1. Өзүнчө айрым сүйлөмдөрдү ойлоп жазуу.
2. Китептен өтүлгөн материалдарга байланыштуу мисалдар таап көчүрүү.
3. Кыска аңгеме жазып, бул сүйлөмдөрдүн берилген түрүнөн көбүрөөк катыштыруу.

4. Китептеги көнүгүүлөрдү аткарып келүү ж.б. [96,156].

Синтаксисти окутууда сөз тизмектерин туура өздөштүрүүсүнө айрыкча көңүл бөлүү керек. Сөз тизмектеринин маанисин туура түшүнгөндө гана синтаксистик талдоону жакшы өздөштүрүүгө жетишет.

Синтаксисти окутууда сөз тизмектери менен сүйлөм эки башка синтаксистик категория экендигин мугалим өзү дайыма эске алууга тийиш.

Сөз тизмектеринин синтаксисинде анын типтерин, структурасын, функциясын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн формасы менен байланышына көңүл бурулат. Сүйлөмдөгү сөздөр башаламан түрдө эле айкалыша бербестигин, алар өз ара бири-бири менен лексикалык, грамматикалык эрежелер аркылуу байланышта тургандыгын окуучуларга түшүндүрүүнү сунуш кылган.

Окутуу тажрыйбасында сөз тизмектерин окутуунун мааниси өтө чоң. Сөз тизмектерин жакшы өздөштүрүүдө окуучулар төмөндөгүлөрдү так ажырата алууга жетишсин:

1. Сөз тизмектери менен татаал сөздөрдү так ажырата билүүгө.
2. Сөз тизмектерин сүйлөмдөн так ажырата билүүгө.
3. Сүйлөмдөгү сөздөрдү синтаксистик жагынан сүйлөм мүчөлөрүнө карата туура талдай билүүгө.
4. Сөз түркүмдөрүн туура ажырата билүүгө [96, 158].

Андан кийин атоочтук сөз тизмектери жана этиштик сөз тизмектери боюнча эске алына турган маселелер жөнүндө сөз кылган.

Синтаксис бөлүмүндөгү сөз тизмектеринен кийин окуучуларга сүйлөм, сүйлөм мүчөлөрү, татаал сүйлөмдөр жөнүндө түшүнүктөр бериле баштайт.

Окуучуларга окуу китептеринде берилген аныктамалар жеңил эмес, аларга түшүнүү кыйын. Ошондуктан мугалим синтаксистик эрежелерди үйрөтүүдө аларды толуктап, чечмелеп, оор, түшүнбөгөн жерлерин жеңилдетип түшүндүрүүнү талап кылган.

Морфологиянын материалдары синтаксис менен ар дайым байланышта берилет. Бирок экөөнүн аткарган милдети ар башка. Окуучулар талдоо жүргүзгөндө сөз түркүмдөрүн сүйлөм мүчөлөрү менен көп алмаштырышат. Ошондуктан буларды чаташтырбаш үчүн көнүгүү иштерин көбүрөөк жүргүзүү зарыл. Андай көнүгүүлөрдү жүргүзүүдө төмөнкүлөрдү эске алууну сунуш кылган:

1. Окуучуларга эң мурда сүйлөм мүчөлөрүн, андан кийин сөз түркүмдөрүн ирети менен айттыруу: сүйлөм мүчөсүнөн адегенде баш мүчөнү табуу керек;
2. Ар бир сөз түркүмүнүн синтаксистик кызматын айттыруу;
3. Сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн айырмасы, бөтөнчөлүгү эмне экендигин окуучулардын эстерине салып туруу ж.б.

Сөз түркөмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрү боюнча болгон көнүгүүлөрдү түрдүү схема таблица менен өтүүнү сунуштаган.

п, «Бали, биздин Адыл кечээ өзүнө жана эжесине беш жаңы китеп сатып алган го» деген сүйлөмдү талдоодо таблицаны пайдаланып көрүүнү сунуштайт: [96, 169-170]

Мындан кийин окумуштуу «Грамматика жагынан сүйлөм мүчөлөрү менен байланышпаган сөздөрдү окутуу» деген бөлүмдө каратма сөздөрдү, кириңди сөздөрдү, сырдык сөздөрдү окутуунун методикалык ыкмаларын берген.

«Татаал сүйлөмдү окутуунун методикасы» бөлүмүн үч бөлүккө бөлүп караган. Биринчисинде татаал сүйлөмдү окутуунун кээ бир жалпы маселелерине кайрылган. Анда татаал сүйлөм эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөн түзүлө тургандыгын, татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани жагынан бири-бири менен байланышта экендигин, жөнөкөй сүйлөмгө салыштырганда татаал сүйлөмдүн мааниси жана структурасы жагынан болгон бөтөнчөлүктөрдү окуучуларга үйрөтүүнүн ыкмаларын сунуш кылган.

Экинчи бөлүгүндө багынычсыз татаал сүйлөмдү окутуунун ыкмалары берилген. Багынычсыз татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр байламтасыз жана байламталуу багынычсыз сүйлөм болуп бөлүнө тургандыгын, аларга мисалдар келтирүү аркылуу түшүндүрүп берген.

Үчүнчү бөлүмүндө багыныңкы татаал сүйлөмдү окутуунун ык-жолдоруна токтолгон.

Багыныңкы татаал сүйлөмдү окутуу ишинде төмөндөгүлөрдү эске алууну сунуш кылган:

1. Багынычтуу татаал сүйлөмдүн составындагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн болушу;

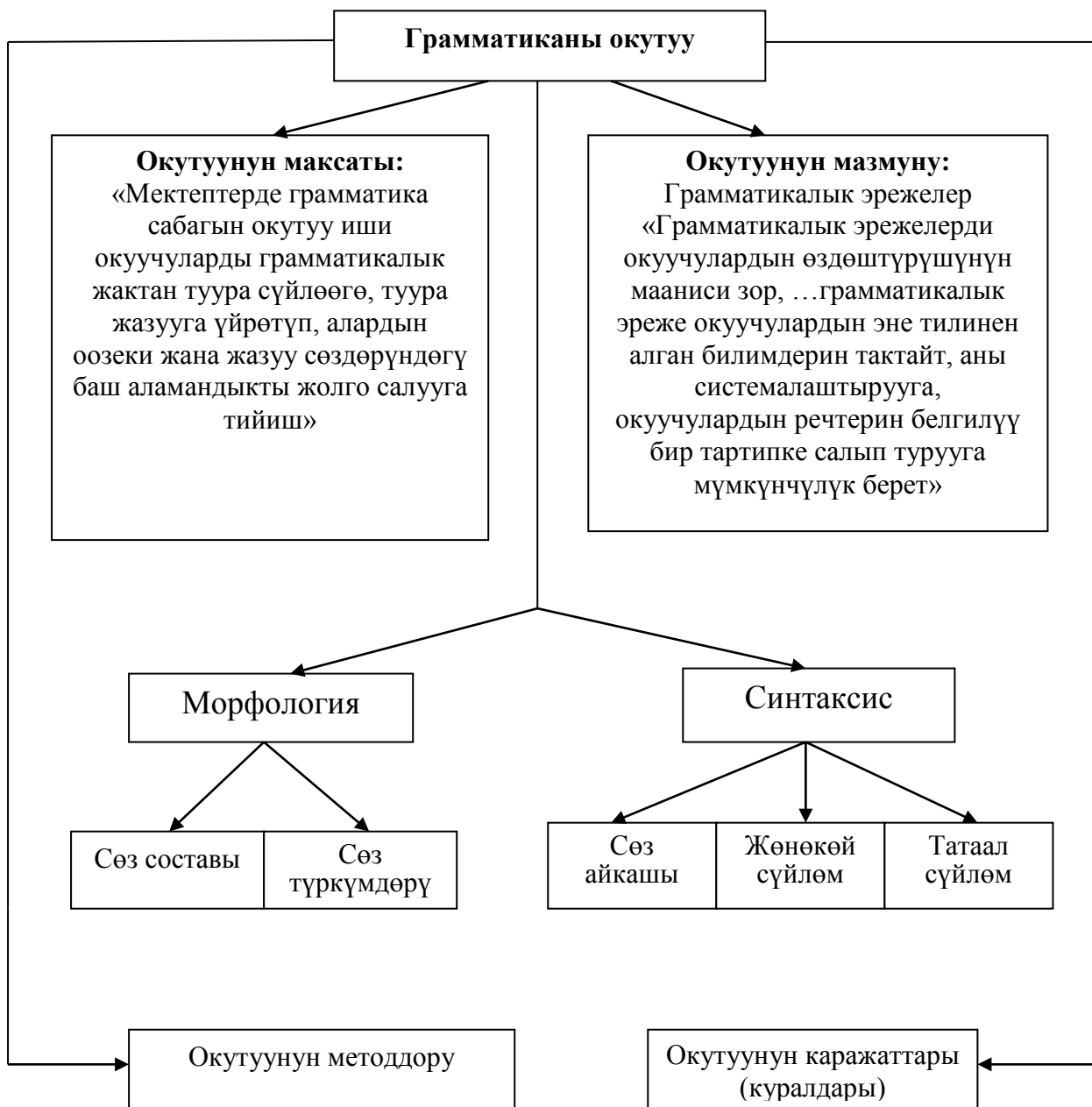
2. Багыныңкы сүйлөмдөрдүн өзүнө таандык ээнин болушу;

3. Багыныңкы сүйлөмдүн өзүнө таандык интонациянын болушу;

4. Багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен тутумдашуу жолу;

5. Багыныңкы сүйлөмдүн берген мааниси ж.б. [96, 183].

К.К.Сартбаевдин грамматиканы окутуу боюнча концепциясын сүрөт түрүндө төмөндөгүдөй берүүгө болот (караңыз: сүрөт 1.6.).



Сүрөт 1.6. Профессор К.К.Сартбаевдин грамматиканы окутуу боюнча концепциясы

Алтынчы главаны орфографияны окутуунун методикасына арнаган. Орфографияга үйрөтүү методикасынын кээ бир жалпы маселелерине токтолуп, грамматикалык орфографиялык иштерди, көчүрүп жазуу иштеринин түрлөрүн берет.

Орфографиялык сабаттуулук жана эне тилинин башка бөлүмдөрү менен орфографиялык жумуштардын байланышы деген маселеде жазууга үйрөтүүнүн эки максатын аныктаган: 1. Орфографиялык эреже боюнча кат жаза билүү; 2. Өзүнүн оюндагысын жазуу жүзүндө бере алуу. Бул иштер сөзсүз окуучулардын речин өстүрүүгө багытталууга тийиш. Ошондуктан орфографияны «катасыз жазуу» деп гана түшүнбөстөн, окуучулардын сүйлөө речин өстүрүү маселесине байланыштырып, кең мааниде алууну сунуштайт.

Орфографияны үйрөтүү методикасынын кээ бир маселелерине арналган бөлүмдө орфографияга үйрөтүүнүн үч түрдүү көз карашын берген:

1. XIX кылымдын биринчи жарымында орфографияга үйрөтүү иши сөздүн угулушуна негизделүү керек деген көз караш орун алып келген. Бул көз карашты жактоочулардын пикирлери боюнча, сөздүн айтылышына (угулушуна) карата орфографиялык жагынан туура жазууга окуучуну машыктыруу мүмкүн, анткени биз сүйлөйбүз, айтканды, угабыз, сөздүн бөлүктөрүн угуп ажыратабыз да, ошого карата жазууда ага ылайыктуу тамгаларды таап жазабыз.

2. XIX кылымдын экинчи жарымында орфографияга үйрөтүү ишин окуучулардын көрүү органына негиздөө керек деген көз караш орун алып келди. Буларды берген илимий-методикалык пикирлери боюнча, бала өзүнүн эне тилинде угуу органы аркылуу сүйлөөгө, көрүү органы аркылуу жазууга үйрөнүшөт. Бул пикирди жактоочулар окуучуларга орфографияны үйрөтүү ишине негиз кылып психо-физиологиялык процессти алышкан.

3. Кээ бир окумуштуулардын пикирлери боюнча, орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүү ишинде окуучуларды эрежеге үйрөтүп, ошол эрежени негизинде жазууга көнүктүрүү керек. Окуучу берилген эрежени үстүртөн жаттап албастан, аны аң-сезимдүү түрдө билип, жазуу практикасында эрежени ишке ашыра алгыдай болсун дешкен [96, 199-200].

Бул айтылган пикирлерге бир жактуу карабастан, сын көз менен талдап пайдалана билүү керектигин эскерткен.

Орфографиялык жумуштардын түрлөрү боюнча грамматикалык-орфографиялык талдоо, көчүрүп жазуу иши, түрдүү диктанттар, чыгармачылык иштерди сунуштаган.

IV-VIII класстарда орфографиялык эрежелерди өздөштүрүү максатында төмөнкү диктанттардын түрүн чечмелеп берет:

1. Угуу диктанты.
2. Эскертүү диктанты.
3. Контролдук диктант.
4. Тандалмалуу (выборочный) диктант.
5. Чыгармачылык диктант.
6. Эркин диктант.
7. Көрүү диктант.
8. Фронталдык диктант.

Орфографиялык сөздүк менен болгон иштердин маанисинин чоң экендигине маани берет. Орфографиялык сөздүктү пайдалануу менен окуучулар сөздөрдү катасыз, сабаттуу жазууга үйрөнүшөт. Башталгыч класстан баштап эле окуучуларга сөздүк дептерчесин жасоо ишин баштоо керек. Аны баш-аламан эле жаза бербестен, алфавитке салдырып жаздыруу керек. Мындан башка да орфографиялык сөздүк менен төмөндөгүдөй жумуштарды жүргүзүүнүн сунуштаган:

- Орфографиялык сөздүктөн ченелген убакытта «ким канча сөз табат» деген тапшырма берүү менен окуучуларды керек болгон сөздөрдү табууга үйрөтүү;
- Орфографиялык сөздүктөн мугалимдин тапшыруусу боюнча керектүү сөздөрдү көчүрүп жазуу;
- Орфографиялык сөздүктөн айрым сөздөрдү алып, ошол сөздөр боюнча байланыштуу тексттерди түздүртүүгө да мүмкүн.

- Айрым сөздөрдүн жазылышын орфографиялык сөздүктөн текшерип көрүү;
- Уңгусу бирдей, бирок мүчөлөрү ар башка болгон сөздөрдү таптыртуу;
- Айрым тамгалар боюнча (мисалы: в, г, ф, ю, я, щ жана башка) тамгалар боюнча сөздөрдү таптыртуу;
- Мүчөсү бирдей, бирок уңгусу ар башка болгон сөздөрдү таптыртып көчүртүү ж.б.

Ал эми орфографиялык каталар менен иштөөдө орфографиялык каталардын үчөтүн жана классификациясын эске алуу керек деп окуучулар тарабынан жиберилген каталардын 11 түрүн көрсөтөт. Класстагы окуучулар кандай каталарды кетирип жаткандыгын дайыма учетка алып туруу зарыл. Ошондуктан ар бир окуучуга төмөндөгүдөй карточка жазап, аны дайыма толтуруп туруу керектиги зарыл деп белгилейт:

___ класстын окуучусу _____

Диктанттын жазылган убагы	Диктанттагы сөздүн саны	Жиберилген каталар											
		Сөздүн уңгусунан	Куранды мүчөлөрүнөн	Уланды мүчөлөрүнөн	Баш тамгаларды колдонуу жагынан	Советтик-интернационалдык сөздөр	Сөздөрдү айрым же бирге жазуу	Диалектизмге байланыштуу жагынан	жана башка каталар	Пунктуациялык каталар	Иштин тазалыгы	Эскертүү	

Орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүдө көрсөтмө куралдарды колдонуунун мааниси чоң. Сабакта түрдүү орфографиялык таблицалардын,

схемалардын, графикалык сызыктардын колдонулушу сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатат.

Жетинчи главада пунктуацияны окутуунун методикасында пунктуациянын ала турган орду жана анын мааниси, пунктуациянын принциптери, пунктуациялык жумуштар деген маселелерге кайрылган.

Пунктуация жазма тилдеги алфавит, орфография сыяктуу графикалык элементтердин биринен болуп эсептелет. Ошондуктан жазма тилде пунктуациянын да ала турган орду чоң, мааниси зор деген пикирди айтуу менен тыныш белгилердин эң зарыл элементтер экендигин төмөндөгүдөй далилдеп көрсөткөн:

Бир кичирээк текст алып, аны үч түрдүү пайдаланып көрүүгө болот. Анын бирине тыныш белгилерин койбостон, экинчисине тыныш белгилерин таптакыр туура эмес коюп, үчүнчүсүнө тыныш белгилерин туура коюп окуп көрөлү:

1. Сүрөттү жакшы көрөсүңбү жакшы көрөм тарта билесиңби билем фамилияң ким Айткеев (Аалы Токомбаев).

2. Сүрөттү, – жакшы көрөсүңбү – жакшы. Көрөм. Тарта, билесиңби! Билем? Фамилияң... ким... Айткеев?

3. – Сүрөттү жакшы көрөсүңбү?

– Жакшы көрөм.

– Тарта билесиңби?

– Билем.

– Фамилияң ким?

– Айткеев [96, 215].

Демек, үчүнчү варианты гана окуучулар сүйлөмдөрдүн, сөздөрдүн чек арасын ажыратып, тексттин мазмунун туура, так уккулуктуу окуй алышат. Тыныш белгилери жалаң гана жазуудагы сабаттуулукка үйрөтпөстөн, окуудагы сабаттуулукка да үйрөтө тургандыгы аныкталды десек болот.

Пунктуациялык принциптердин эки түрүн: 1. Интонациялык принцибин; 2. Грамматикалык (синтаксистик) принцибин берген.

Пунктуациялык талдоо, пунктуацияга байланыштуу көчүрүп жазуу, пунктуацияга байланыштуу диктанттар, пунктуациялык каталар менен болгон жумуштар боюнча да кенири талдоолорду жүргүзүп, алар боюнча да методикалык ар кандай ыкмаларды сунуш кылган.

Сегизинчи глава «Сөз өстүрүүнүн методикасы» деп аталат. Сөз өстүрүүнү окутуу маселеси жалпы эле тилди үйрөтүүнүн орчундуу бөлүгү катары каралат.

Окумуштуу сөз өстүрүүнүн методикасын 9 бөлүмгө бөлүп берген. Биринчи бөлүмдү «Сөз өстүрүү жумушунун кээ бир жалпы маселелери» деп атаган. Анда мектепте окуучулардын речтерин өстүрүү иши өтө олуттуу маселелерден экендигин далилдүү мисалдар менен ачып берген. Окумуштуунун пикири боюнча окуучуларды мектептен эле чогулуштарда чыгып сүйлөөгө, доклад жасоого, иш кагаздарын түзүү, газета-журналдарга макала жазууга үйрөтүү зарыл, окуучунун оозеки жана жазуу речинин өсүшүнө жалаң гана тил сабагы эмес башка сабактарда да көңүл бурулушу керек экендигин белгилеп өткөн.

Окутуу ишинде окуучулардын речин өстүрүүдө жазуу речи менен оозеки речинин ортосундагы айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бөлүү керек. Оозеки речте үндүн жакшы чыгышы сүйлөө кебине кооздук берип турат. Ал эми жазуу речинде үндүн керектиги болбойт. Оозеки реч менен жазма речтин төмөндөгүдөй айырмачылыктарын көрсөткөн:

1. Оозеки речте үндүн кубулуп чыгышы речке кооздук берет, ал эми жазма речте үндүн керектиги болбойт.
2. Оозеки речте сүйлөө темпи, тону эске алынса, жазуу речинде глава, абзац ж.б. колдонулат.
3. Оозеки речте адам сөзүн кыймылдар, пауза менен берсе, жазмада белгилүү тынчтык керек.
4. Оюн билдирүүдө оозеки речте белгилүү бир ылдамдык керек болсо, тескерисинче жазма речте кененирээк ойлонуу зарыл.
5. Оозеки речтеги кемчиликти сүйлөп жатып, түзөтүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар. Бирок анда черновик жок. Ал эми жазма речтеги пикирди жазууда аны оңдоп түзөтүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк.

6. Оозеки речъ көбүнчө сүйлөөчү менен угуучунун арасындагы аңгеме сыяктанса, жазуу речинде автор тарабынан мындай формада эмес, өзүнөн алыс турган нерсеге арналгандай болот жана ал узак убакытка сакталат.

7. Оозеки речъ үн (тыбыш) аркылуу берилет. Ал эми жазуу речи тамга аркылуу берилет.

8. Оозеки речъ кулак аркылуу кабыл алынса, жазуу речи сөз аркылуу алынат [96, 222-223].

Бул өзгөчөлүктөрдү айтуу менен оозеки речъ менен жазуу речинин өз ара байланыштуу экендигин, бул экөө тең – ойлонуунун натыйжасынан чыга тургандыгын да айтат.

Мугалим окуучулардын оозеки речи менен жазуу речин бирдей көтөрүүсү зарыл. Оозеки речъ менен жазуу речинин дагы бир байланышы – бул сүйлөөгө даярданууда жазып (материал топтоп, конспектилеп, план түзүп) даярданыш керек. Демек, оозеки речъ менен жазуу речинин байланышы сөзсүз бар.

1. Сөз өстүрүүдө окуучуларга төмөнкү талаптар коюлат да, мугалим анын аткарылышына так, ачык, мазмундуу, көрктүү, туура сүйлөөгө үйрөтүүнү жетекчиликке алат. Аны үчүн мугалим өзү сабакты дайыма далилдүү, мазмундуу, тиешелүү мисалдарды келтирүү менен айтышы керек.

2. Сөз өстүрүүдө китеп окуунун мааниси өтө зор. Окуучулар өзүнүн окуган чыгармасынын мазмунун айтып берүүгө, каармандарды мүнөздөөгө жетишсин. Муну алар план түзүп да, түзбөй да айтып берүүгө көнүгүшсүн. Окуучу сүйлөп жатканда мугалим окуучуну шаштырып, оюн бөлүү туура эмес.

3. Сөз өстүрүү ишинде окуучуларды иш кагаздары менен тааныштыруунун мааниси зор. Окуучу уккан маалыматтарын жазып алып, аны кайра айтып бере алгыдай болсун.

4. Окуучулардын речтерин өстүрүүдө чыгарманын айрым үзүндүлөрүн, ырларды жатка үйрөнүү иши да чоң мааниге ээ. Ошондуктан бул ишти мектептерде туура алып барууга жетишүү керек.

Окуучулар алгач мектепке келгенде баш-аламан сүйлөшөт. Качан гана кыргыз тилинин эрежелерин, закондорун үйрөнгөндөн баштап, грамматикалык

эрежеге ылайык сүйлөөгө аракет кылышат. Ошондуктан мугалим өзү эне тилинин фонетикасын, морфологиясын, синтаксисин, лексикасын мыкты өздөштүрүүсү зарыл. Сабак өтүүдө дайыма факт-мисалдарды далилдүү келтирип, так, көрктүү, грамматикалык жактан туура сүйлөөсү керек. Окуучуларды да берилген суроого ойлонуп так, туура жооп берүүсүнө жетиштирүү керек.

Окуучулардын речин өстүрүүдө көркөм чыгарманын белгилүү деңгээлде тиешеси бар. Окуучу көркөм чыгарманы көп окуса, андагы жаңы түшүнүктөрдү үйрөнүшөт. Ал үйрөнгөн сөздөрүн оозеки же жазуу речтеринде колдонууга умтулушат. Ошондуктан, мугалим көркөм чыгармадагы текстти баш-аламан тандап албастан, чыгармачылык менен иш алып баруусу керек. Тандалып алынган текстти же үзүндүнү класста талдоо иши жүргүзүлүүгө тийиш. Бул окуучулардын оозеки речинин өсүшүнө жардам берет. Мында окуучу грамматикалык эрежелерге ылайык сүйлөөгө умтулушат. Ал эми ошол текстти класста окуп, кайра окуучуларга изложение же сочинение жаздырса, окуучулардын жазуу речинин өсүшүнө жардам берет. Ошондой эле грамматикалык жактан туура сүйлөөгө жана орфографиялык жана пунктуациялык эрежелер менен туура жазууга үйрөнүшөт.

Ошондой эле чыгармадагы түшүнбөгөн сөздөрүн дептерлерине жаздырып, ал сөздөрдү орфографиялык сөздүктөн таптыруу керек. Ал сөздөрдү жөн гана сөздүк дептерге жазып койбостон, аны оозеки жана жазуу речтеринде колдонууга көзөмөлдүк кылуу зарыл.

Сөз өстүрүү ишинде окуучуларды иш кагаздары менен тааныштыруунун мааниси чоң. Анткени, арыз, тил кат, ишеним кат, билдирүү, справка, протокол ж.б. окуучулардын келечектеги турмушунда абдан керектүү.

Иш кагаздарынын өзүнчө бир бөтөнчөлүктөрү бар. Алсак, справканы жазууда сүйлөмдүн ээсинен мурун, баяндоочу колдонулат. Ошондуктан иш кагаздарын түзүүдө алардын ар биринин мазмунуна жараша сөздөр тандалып алынат жана түзүлүшү жагынан сүйлөмдөрүнүн стандарттуу экендиги эске алынышы зарыл.

Мындан башка окуучуларды чогулуштарда чыгып сүйлөөгө, доклад жазууга, уккан маалыматтарын кайра айтып берүүгө же кагаз бетине түшүрүүгө (токтом жазуу) үйрөтүү керек. Бул иштер мугалимдин жетекчилиги менен ишке ашат.

Сөз өстүрүү ишинде окуучуларга айрым чыгарманын үзүндүлөрүн, ырларды жатка айттыруунун мааниси чоң. Жаттатууда окуучулардын эске тутуу жөндөмдүүлүгү жогорулайт. Ошондой эле ошол жаттаган үзүндүдөгү сөздөрдү өзүнүн речинде колдоно баштайт. Бул анын лексикалык байлыгын арттырат. Ошондуктан чыгарманын үзүндүсүн окуучулар өзү жактырган чыгармадан тандап алуу мүмкүнчүлүгүн берүү керек. Ал эми ырды жаттап көркөм айтуу окуучунун интонация менен мимикасын, айтуунун темпи, тону сыяктуу нерселердин калыптанышына жардам берет.

Кыскасы, жогоркудай ар түрдүү жумуштар окуучулардын оозеки жана жазуу речтерин өстүрүүгө карата жүргүзүлүшү керек.

Кийинки бөлүмдө лексиканы окутуу боюнча кеңири маалымат берген. Алгач программада лексикага кандай орун берилип, класстарга кандайча бөлүнгөндүгүн айтат. Лексикалык жумуштардын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашырууну сунуш кылган:

1. окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;
2. сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;
3. сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу [96, 226];

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн ар түрдүү ыкмалары бар: сөздүн маанисин буюмдарды көрсөтүү менен түшүндүрүү. Кээ бир окуучулар айрым бир сөздөрдүн маанисин түшүндүрө албай калышат. Мисалы, диалектизм сөздөрдү. Окуучулар бул укпаган сөздөрдүн маанисине айтканда түшүнбөсө, ошол буюмдун өзүн же сүрөтүн көрсөтүү аркылуу түшүндүрүүгө мүмкүн.

Кээде бир эле сөздүн маанисин ар түрдүүчө чечмелеп түшүндүрүүгө туура келет. Мында болсо, окуу куралы катарында «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» түшүнүксүз сөздөрдү таап, маанисин чечмелеп бериш керек.

Ошондой эле окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүгө көркөм адабиятты окуу да көп таасир берет. Окуган адабият жөнүндө, же көркөм киносу жөнүндө айтып берүү же сочинение жаздыруу окуучулардын оозеки жана жазуу речтерин өстүрөт.

Синонимдер речтин көрктүүлүгүн арттырат. Ошондуктан, окуучуларга оозеки речинде жана сочинение, изложение, макала жаздырууда синоним сөздөрдү туура пайдаланууга үйрөтүү керек.

Жогорудагы милдеттерди коюу менен бирге окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү ыкмаларын берген. Алар: сөздүн маанисин буюмдарды көрсөтүү аркылуу түшүндүрүү; кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү боюнча түшүндүрүү, синонимдерин айтып берүү жолу менен түшүндүрүү, логикалык талдоо жүргүзүү жолу менен түшүндүрүү, бир сөздүн маанисин экинчи бир сөз менен айтуу аркылуу түшүндүрүү, которуу аркылуу түшүндүрүү.

Андан ары берилген бул ыкмаларга мисалдарды келтирген.

Сөз өстүрүүдө көнүгүү иштерин жүргүзүү зарыл. Көнүгүү иштерин аткарууда окуучулардан төмөндөгүлөрдү талап кылуу керек. Мааниси жаңыдан түшүндүрүлгөн сөздү катыштырып сүйлөм түзүү, түшүндүрмө сөздүк аркылуу түшүнүксүз сөздүн маанисин окуучунун өз бетинче түшүндүрүүсү, жаңы түшүндүргөн сөздөрдүн синонимдерин жана антонимдерин таптыруу, ал жаңы сөздүн кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү экендигин аныктоо, жаңы сөздүн толук мүнөздөмөсүн берүү, мааниси жаңы түшүндүрүлгөн сөздөрдү жазуу иштеринде орфографиялык жактан туура жаза билүүгө жетишүү. Жыйынтыктап айтканда, жогоркудай көнүгүүлөрдү иштетүү менен окуучулардын лексикалык байлыгын арттырууга жетишүү керек.

Кийинки бөлүм «Сөздүк жумуштары» деп аталат. Окуучунун билим деңгээли канчалык өссө, сөз байлыгы ошончолук көбөйөт. Демек, окуучу канчалык жаңы нерселерди үйрөнсө, аны менен бирге жаңы сөздөрдү да

өздөштүрөт. Ошондуктан мугалим окуучуларга сөздүк менен иштөө жумуштарын туура уюштуруусу зарыл. Тилдин лексикасы илим менен техниканын өсүшүнүн натыйжасында байып турат. Ал эми кээ бир сөздөр – орус тилинен же орус тили аркылуу башка тилдерден кирет. Мына ошентип, тилибиздин байлыгы өсүп-өнүгүү жолунда болот. Окумуштуулар булар жөнүндө төмөндөгүдөй сунушун берген. «Бул процесстен мектеп окуучулары тышкары болбойт. Мектеп окуучулары да бул процеске активдүү катышып турушат, анткени окуучулар дайыма оозеки жана жазуу речтеринде ал сөздөрдөн пайдаланышат. Окуучулардын сөз байлыгынын өсүшүнүн түрдүү жолдору бар. Мунун эң негизги түрү окуучулардын китеп окуп, билим алуулары менен тыгыз байланыштуу. Окуучулар жалаң гана көркөм адабият китептерин окубастан, публицистикалык жана илимий китептерди да окушат. Мындай илимий китептерди окуу иши окуучулардын толуп жаткан жаңы сөздөрдү, атайын терминдерди билишине жол ачат.

Андан ары сөзүн көркөм чыгармаларды талдоо аркылуу сөз байлыгын көбөйтүү жөнүндө улантат. Көркөм чыгарманын тилин талдоого мындай методикалык ыкманы сунуш кылган. Көркөм чыгарманын тилин талдоого, илимий-техникалык, публицистикалык жана башка чыгармаларды окууга байланыштуу айрым сөздөрдү же сөз тизмегин, идиомалык оборотторду жазуу үчүн окуучунун атайын сөздүк дептери болуш керек. Сөздүк дептерге көркөм чыгармалардан жана башка түрдүү чыгармалардан алынган сөздөрдү, илимий-техникалык, саясий-коомдук терминдерди айрым-айрым бөлүштүрүп жазуу керек. Көркөм чыгармалардын сөздөрүн төмөндөгүдөй бөлүштүрүп жазууга мүмкүн:

- а) эски турмушту көрсөткөн (архаизм) сөздөр;
- б) жаңы турмушту көрсөткөн (неологизм) сөздөр;
- в) диалектизм сөздөр;
- г) синоним, омоним, антонимдик сөздөр;
- д) көрктүү сөздөр (метафора, эпитет, салыштыруу ж.б.) Илимий-техникалык, саясий-коомдук сөздөрдү, терминдерди (тарых, география,

биология, химия жана башка илимдерге карата) өзүнчө жазууга мүмкүн. Бул айтылган сөздөрдү, терминдерди өз ара төмөндөгүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот.

а) тарыхый түшүнүктү билдирүүчү сөздөр жана терминдер;

б) биология илимине тиешелүү терминдер;

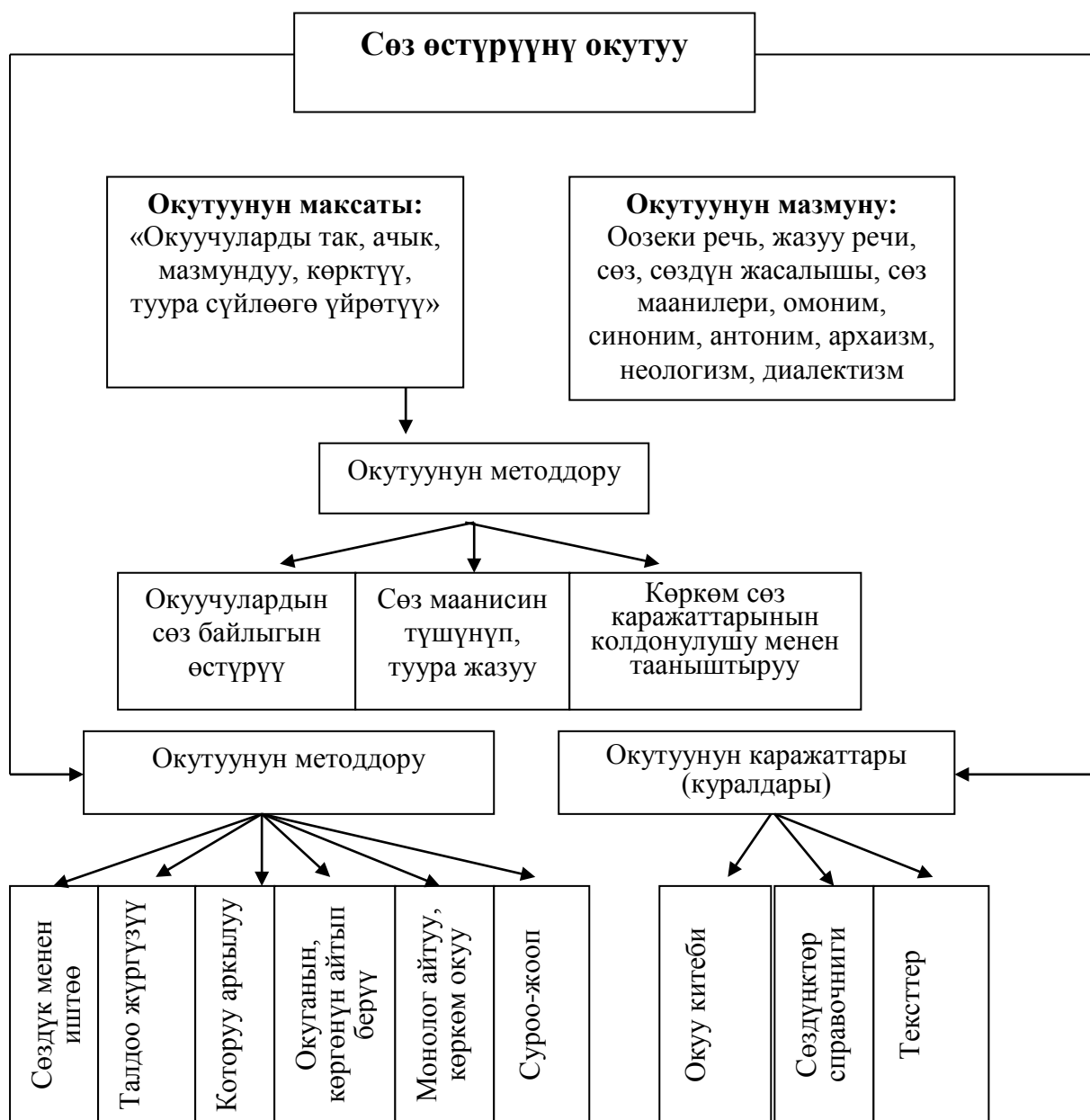
в) айыл чарбачылыгына байланыштуулары;

г) географияга байланыштуулары;

д) согуш илимине байланыштуулары;

е) азыркы техникага байланыштуулары ж.б. Бул берилген ыкма өз натыйжасын бериш үчүн сөздүктөрдөгү жазылгандарды жазып гана койбостон, аны жазуу жана оозеки речтерде колдоно билүү керек. Аны үйрөтүү – мугалимдин милдети.

Мектеп окуучуларынын сөзүн өстүрүү боюнча иштелип чыккан методика, көп жактары боюнча, азыркы талаптарга жооп берет. Аларды өркүндөтүп, толуктап, окутуунун азыркы суроо-талаптарына ылайыкташтырып колдонууну сунуш кылабыз. Бул боюнча концепция сүрөт түрүндө төмөнкүдөй болот (караңыз: сүрөт 1.7.).



Сүрөт 1.7. Профессор К.К.Сартбаевдин сөз өстүрүүнүн окутуу боюнча концепциясы

Азыркы учурда тилди окутууда «сөз өстүрүү» деген бөлүм жок. Бул термин өткөн кылымдын 70-жылдарына чейин колдонулуп келген. 80-жылдары ал «байланыштуу кеп» деп аталып, аны окутуунун максат менен милдети жана мазмуну аныкталган. «Байланыштуу кеп» бөлүмү тек гана сөз өстүрүүнү

камтыбастан, оозеки жана жазуу кеби, текст, стилистика сыяктуу бөлүмдөрдү да өз ичине алат (караңыз: сүрөт 1.8.).



Сүрөт 1.8. Байланыштуу кепти окутуунун максат-милдети жана мазмуну

Сүрөттөн көрүнүп тургандый, профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастары азыркы учурда да өз маанисин жогото элек. Аларды азыркы талаптарга ылайыктап, толуктап колдонуу аркылуу окутуунун тарыхый принцибин натыйжалуу пайдаланууга шарт түзүлөт.

«Стилдин түрлөрү жана алардын айрым мүнөздүү белгилери» жөнүндө кийинки бөлүмдө сөз кылат. Биринчи «стиль» деген түшүнүктүн маанисин ачып берген. «стиль» деген түшүнүк жазуучунун көз карашын жана чебердигин билдирүү менен бирге, чыгарманын жанрын да билдирет. Ал эми стилистика – речтин стили жөнүндөгү маселени текшерүүчү тил илиминин бир бөлүмү же стиль жөнүндөгү окуу.

Профессор К.К.Сартбаев методикалык эмгегинде стиль жана анын түрлөрү жөнүндө кеп кылууда анын мүнөздүү белгилерине токтолуу менен чектелип, аларды окутуунун методикасы тууралуу дээрлик сөз кылган эмес. Биздин оюузча, бул өткөн кылымдын 60-70-жылдарында кыргыз тил илиминде стилистиканын жаңыдан калыптанып, изилдене башташы менен байланыштуу болуп, окутуунун методикасы тууралуу маселе көтөрүлө электиги менен байланыштуу болуш керек.

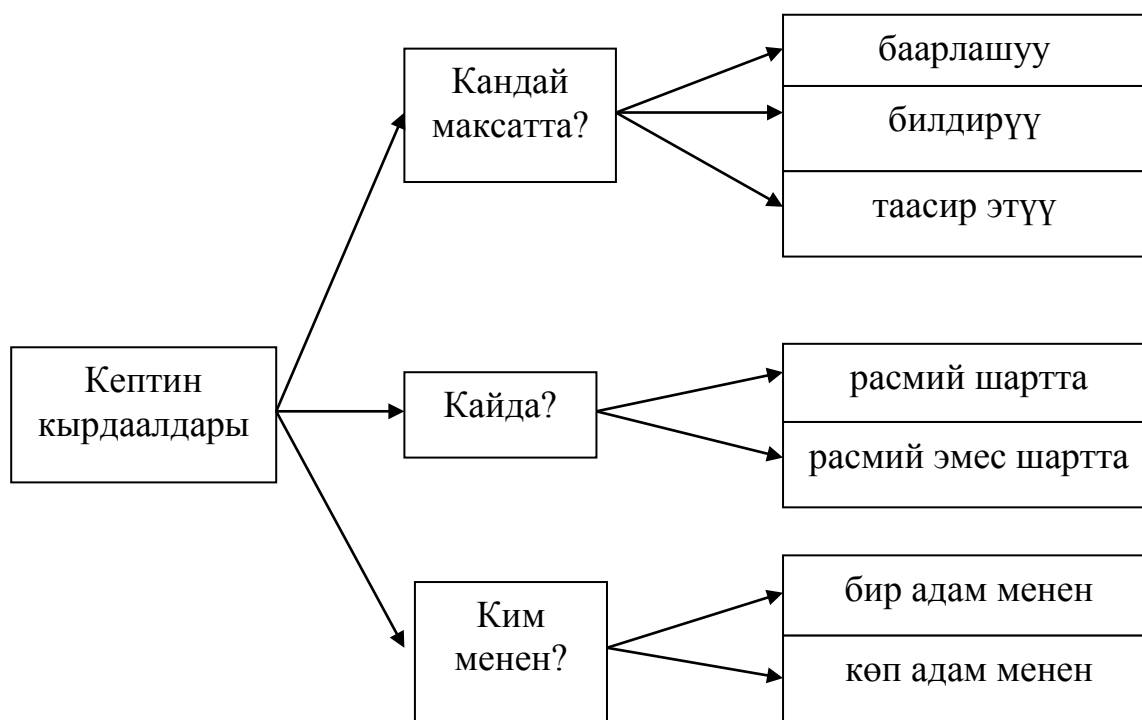
Кыргыз тил илиминде кыргыз стилистикасынын изилдене башташынын тарыхына кайрылсак, дал ошол 60-жылдары ал тууралуу жалпы теориялык мүнөздөмө маалыматтар А.Турсунов, А.Жапаров жана К.К.Сартбаевдер тарабынан иштелгенин көрөбүз. К.К.Сартбаевдин методикалык эмгеги кыргыз тилин окутууда анын стилистикасына көңүл буруунун зарылдыгын ачып бергени менен баалуу деп эсептейбиз.

Кыргыз тилиндеги функционалдык стилдерди К.К.Сартбаев азыркы күндө да пайдаланылып жаткан беш түргө: оозеки сүйлөшүү, көркөм, илимий, публицистикалык жана иштиктүү деп бөлүштүрүп, ар бирине кыскача мүнөздөмө берген. Ошондой эле окуучулардын кетирген стилдик кемчиликтери тууралуу да маалыматтарды берген. Биз окумуштуу-педагогдун стилистика боюнча берген маалыматтарын улап, толуктап, стилистиканы окутуунун негизги маселелерине мугалимдердин көңүлүн бурабыз.

Орто мектептин окуучуларына кыргыз тилинин стилистикасы боюнча маалыматтар 5-класстан башталып, 11-класска чейин улантылат. Демек, стилистика же кептин стилдик түрлөрү кыргыз тилин окутуунун негизги мазмундук өзөгүн түзөт. Кыргыз тилинин стилистикасынын негизги маселеси

тил бирдиктерин, аларды башкарган мыйзамдарды, мыйзам ченемдүүлүктөрдү терең өздөштүрүүсү зарыл. Стилистика маселелери, негизинен, кепке, текстке байланыштуу каралганы менен, кептин өзүн, текстти уюштурган тил бирдиктерин билүү жана аларды ыктуу жана орундуу колдонууга өзгөчө маани берилет.

Стилистика – бул тил бирдиктерин сүйлөшүүнүн максаты менен жагдай-шартына жараша туура колдонууга үйрөткөн илим. Башкача айтканда, сүйлөшүүнүн, кептин кырдаалына жараша сөздөрдү колдоно билүү. Мугалим стилистика боюнча өтүлүүчү сабактарда мына ушул жагдайга окуучулардын көңүлүн бурууну талап кылат. Аны сүрөт түрүндө берели (караңыз: сүрөт 1.9.).



Сүрөт 1.9. Кептин кырдаалдары

Стилдин функционалдык түрлөрүн окутууда, алардын өзгөчөлүктөрүн, тил каражаттарын ачып көрсөтүүдө мугалим берилген сүрөттү негизги каражат катары пайдаланышы натыйжалуу болот деп эсептейбиз.

Эне тил сабагынын кайсы бөлүмү болбосун мейли фонетика, лексика, морфология же пунктуация болбосун, стилистикага тиешелүү маселелер бар.

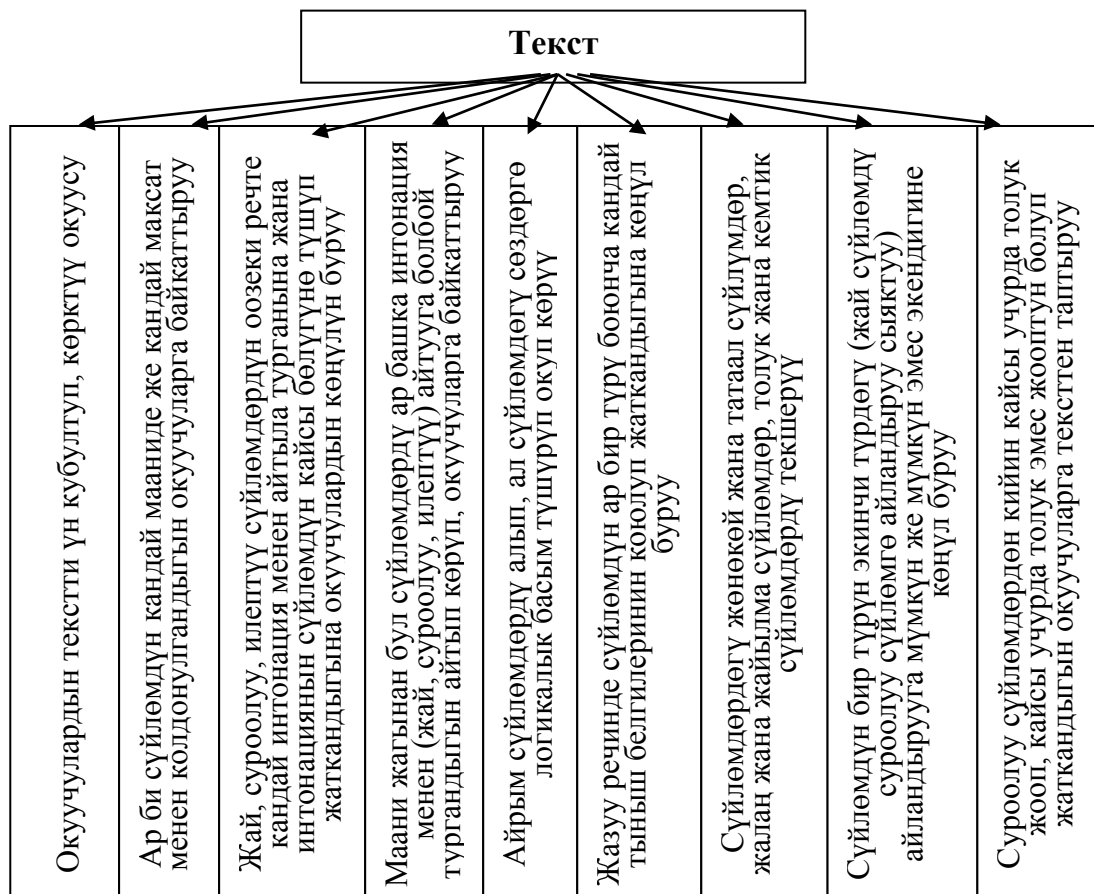
Ошондуктан окуучуларды оозеки жана жазуу түрүндө өзүлөрүнүн, же башкалардын ой-пикирлерин мазмундуу, ырааттуу түрдө билдире алууга, логикалык ой жүгүртүүсүнө көбүрөөк көңүл буруу керек.

Эмгектин тогузунчу главасы эне тили боюнча класстан тышкаркы жумуштарга арналган. Бул главада эне тили боюнча класстан тышкаркы жумуштардын жалпы маселелерине токтолгон. Андан кийин бирдиктүү орфографиялык режимди сактоо, эне тил кружогу, эне тили боюнча жеке тапшырмалар жана кошумча сабактар, жана иш кагаздары боюнча кеңештерин берген.

Онунчу глава «Мугалимдердин кесиптик квалификациясын көтөрүү» деп аталып, эне тил мугалимдеринин билимин көтөрүү маселелесине токтолгон.

Профессор К.К.Сартбаев бул жөнүндө мындан көптөгөн жылдар мурун өз эмгегинде сөз кылган. Ошол эле сөз өстүрүү жумуштарынын мектептерде үйрөтүлүшү бүгүнкү күндүн бирден-бир маселелери болуп жатат.

Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастары боюнча кыргыз тилин окутууда тексттерди колдонуунун мааниси, ык-жолдору жана алына турган натыйжалар тууралуу жазгандары кызыктуу жана алгылыктуу. Ал сунуштарды сүрөт түрүндө берели (караңыз: сүрөт 1.10.).



сунуш

Сүрөттөн көрүнүп тургандай, профессор К.К.Сартбаев текстти, негизинен, кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун каражаты катары эсептеп, ошол алкактагы иш-аракеттерди жасоонун ык-жолдорун сунуш кылган. Методикалык мурастардагы бул көрүнүш, биздин оюбузча, эки жагдай-шарт менен түшүндүрүлөт. Биринчи, К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектери жазылган мезгилде (50-70-жылдар) текст лингвистикалык изилдөөнүн өзүнчө объектиси, предмети катары калыптануу мезгилин башынан өткөрүп жаткан. Экинчи, текст тилдик-кептик бирдик катары тилди окутуунун өзүнчө маанилүү бөлүгү катары толук тааныла элек болчу. Окуу программаларына кире элек болчу.

Кыргыз тилин окутуунун методикасын калыптандырууга Э.Арабаев, К.Тыныстанов, С.Наматовдор чыйыр салып кетсе, алардын эмгектерин, тажрыйбаларын үйрөнүп, жалпы эле советтик педагогикага таянуу менен методиканын өз алдынча илим катары калыптанышына К.К.Сартбаев чоң эмгек сиңирген.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгеги улам кийинки талаптарга ылайыкталып, бир катар орчундуу толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизилүү менен алты жолу кайрадан басылып, бүгүнкү күндө да жогорку окуу жайларынын студенттери, мектеп мугалимдери жана аспирант-изденүүчүлөр арасында баалуу эмгек катары колдонулуп келүүдө.

«Эне тилин окутуунун методикасынын илим катары биротоло калыптанышына, өнүгүгө бет алышына 1951-жылы уюштурулган Кыргызстан педагогика илим-изилдөө институту (азыркы Билим берүү академиясы) болду. Анда атайын кыргыз тилин жана адабиятын окутуу сектору ачылып, негизги иш-аракеттер эне тилин жана адабиятты окутуу процессин бардык зарыл теориялык, методикалык материал-маалыматтар менен камсыз кылууга багытталган. Ушул 1951-жылы К.К.Сартбаевдин «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» окуу куралы жарык көрөт. Ал эмгек автордун он жылга жакын педагогика институтунун студенттерине окуган лекцияларынын негизинде

түзүлүп, С.Наматовдун жогоруда сөз болгон эмгегинен кийинки маанилүү эмгек катары тарыхта калды. Эмгекте **биринчи жолу кыргыз тилин окутуунун методикасына байланыштуу негизги маселелерди камтуу, аларга илимий-педагогикалык негизде кенен жооп берүүгө аракеттер жасалган.** Окуу куралы улам толукталып, кайра басылып отуруп, соңку 6-басылышы 1978-жылы жарык көргөн. Бүгүнкү кыргыз тилин окутуунун методикасы кыйла өнүккөн мезгилде да К.К.Сартбаевдин аталган эмгеги сыяктуу окутуунун негизги проблемаларын камтыган окуу китеби жазыла элек» [150, 198] – деген Ж.Чымановдун пикири эмгектин барк-баасынын бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жогото электигин тастыктап турат.

«Кыргыз тилин окутуунун методикасы» тууралуу педагогика илимдеринин доктору, профессор Н.Ишекеев эмгектин баалуулугун төмөндөгүдөй белгилеген: «...Агайдын бул 1940-жылдары Фрунзе шаарындагы педагогикалык институттун тил жана адабият факультетинин студенттерине, андан кийин элүүнчү жылдардан тартып университеттин филология факультетинин студенттерине окуган лекцияларын, өткөргөн практикалык-семинардык сабактарын жана мектептердеги педпрактиканын тажрыйбаларын жыйынтыктаган алгачкы эмгеги 1951-жылы жарык көрөт. Педагогикалык жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери менен илимпоздорго арналган бул эмгекке ошол учурдагы жаңы программанын талабына ылайык 1971-жылдагы басылышында окумуштуу тарабынан кайра дагы толуктоолор киргизилди. Бул басылма азыркы күндө да республикадагы жогорку окуу жайларынын студенттери менен мектептердеги кыргыз тили сабагынынын мугалимдери үчүн күндөлүк иштеринде зор жардамы тийген баалуу эмгек болуп кала берүүдө десек жаңылышпайбыз» [32, 16].

1.3. Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектерине айтылган пикирлер

Профессор К.К.Сартбаев 1975-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинде кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасын ачып, анын биринчи башчысы болгон. Ал өмүрүнүн акырына чейин ушул кафедрада эмгектенип, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча лекция окуган.

Окумуштуу өзүнүн 1946-жылдан 1980-жылдардын аягына чейинки мезгилдеги макалаларын, китептерин жана кол жазмаларын толугу менен өзү түптөгөн кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасына калтырып кеткен. Бул кафедрада анын атындагы кабинет уюштурулуп, калтырып кеткен кол жазмалары ушул кабинетке коюлган. Окумуштуунун архивинде кыргыз тилин жана анын методикасын изилдөө боюнча жазылган ар кандай тематикадагы макалаларынын, окуу китептеринин, окуу куралдарынын, окуу программаларынын кол жазмалары сакталган. Архивде али көпчүлүккө белгисиз белгилүү окумуштуулар жөнүндө көптөгөн материалдар жана жарыкка чыгарууга даярдалган кол жазмалар бар.

Окумуштуунун кыргыз филология факультетине калтырып кеткен кол жазмалары да өзүнчө сөз кылууга, иликтөөгө арзыйт. Келечекти көрө билген агай өзүнүн 1946-жылдан 1980-жылдардын аягына чейинки мезгилдеги макалаларын, китептерин жана кол жазмаларын толугу менен өзү түптөгөн кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасына калтырып кеткен экен. Окумуштуунун архивинде кыргыз тилин жана анын методикасын изилдөө боюнча жазылган ар кандай тематикадагы макалаларынын, окуу китептеринин, окуу куралдарынын, окуу программаларынын кол жазмалары сакталган. Кол жазмалар менен таанышып жатып окумуштуунун өз ишине, жеке өзүнө тиешелүү документтерге, кол жазмаларга өтө кылдаттык менен мамиле жасагандыгын билдик. Ар бир папканын сыртына эмне кагаздар бар, кандайча аталат, канчанчы жыл, эгер макаласы болсо, кайсы газетага же журналга чыккандыгын толугу менен жазып койгондугу кимди да болсо ыраазы кылбай койбойт.

Архивде али көпчүлүккө белгисиз белгилүү окумуштуулар жөнүндө көптөгөн материалдар жана жарыкка чыгарууга даярдалган кол жазмалар бар. Бул кол жазмалардын кээ бирлери машинкага басылбагандыктан, эскирип окууга мүмкүн болбой баратыптыр. Ошондуктан бул маселени эртерээк колго алып, кол жазмаларын иретке келтирүү зарыл.

Архив менен таанышып жатып К.К.Сартбаевдин кол жазмаларына өзүнчө изилдөө керек экендигине ынандым.

Архивде басмага даярдалып, бирок жарык көрбөй калган «Кыргыз тилчилери» жана «Эне тилин окутуунун айрым маселелери» (макалалар жыйнагы) деген эки кол жазма сакталган. Экинчисине бир аз токтоло кетели.

Бул кол жазма басмага толук даярдалып бүткөн. Көлөмү – кол жазма түрүндө 280 бет. Анын биринчи бетинде «Фрунзе. «Мектеп» басмасы, 1986» деген жазуу бар. Бул китеп басып чыгарууга мурда эле даярдалып, 1986-жылы жарыкка чыгарууга пландаштырылган болуш керек. Бирок буга белгисиз себептер менен китеп чыкпай калган. Ошондуктан автор аны 1987-жыл деп оңдоого мажбур болсо керек. Бул кол жазма монография же окуу китеби эмес, аталышында кашаанын ичинде белгилегендей макалалар жыйнагы болуп эсептелет. Биздин оюбузча, автор бул жыйнакты орус тилинде да чыгарууну пландаштырса керек. Анткени орус тилиндеги биринчи бети да архивинде сакталган.

Кандай болгон күндө да окумуштуу мурда даяр болгон кол жазмасын кайрадан оңдоп, айрым толуктоолорду киргизүү менен «Срочно! 3 экз. 4/VIII. 1987» деген жазуу бар. Ошондон улам бул кол жазманы басып чыгаруу боюнча 1987-жылы сөз болгон окшойт. Бирок автордун кылган аракеттерине карабастан, кол жазма ошол бойдон чыкпай калган.

Кол жазмада чындыгында эле кыргыз тилин окутуунун ар кандай себептери, маселелери жөнүндө сөз болот, бардык макалалардын бардыгы эле бир бүтүндүккө эне тилин окутуунун маселелерине арналган.

Биринчи главада эне тилинин тарбия жана билим берүүдөгү мааниси зор экендигин, эне тилди билбей туруп бир да илимди изилдей албасыбызды баса

белгилеген. Эне тилинин маанисин түшүндүрүүдө философия, тарых, психология, математика, физика илимдери менен байланыштырып ачып берген.

Ошондой эле бул бөлүмдө мектептерде эне тилин окутуунун айрым бир маселелерине жана эне тилин окутуунун методикасынын изилдөөдө орус окумуштууларынын эмгектерин кандай пайдалуу жактары бар экендигин же болбосо анын тийгизген таасирлери жөнүндө ойлор айтылган.

Үчүнчү главада, мектептердин окуу программалары жана окуу китептери жөнүндө айтылган. Окуу китептерине кандай талаптар коюлган, бул талаптар окуу китебинде кандай ишке ашкан жана окуу китептердеги айрым бир кемчиликтерди да айткан.

Ушул эле главанын «Педагогикалык окуу жайлары үчүн түзүлгөн окуу китебинин кол жазмасы жөнүндө» деген бөлүмдө бул кол жазманы талдап, андагы жетишкендиктерди жана айрым бир кемчиликтер тууралуу сөз болот.

Жыйынтыгында «Эне тилин окутуунун айрым маселелери» (макалалар жыйнагы) деген аталыштагы кол жазмада көптөгөн керектүү материалдар бар. Ошондуктан бул кол жазманы бир аз оңдоп, басмадан чыгара алсак, анда мектеп мугалимдерине, филология факультетинин студенттерине, аспиранттарга эң керектүү методикалык курал болот эле.

К.К.Сартбаевдин калтырган эмгектери сапаттуулугу, эне тилди окутуудагы эффективдүүлүгү менен азыркы күндө да өз баркын жогото элек. Муну төмөндөгү окумуштуулардын айткан ой пикирлери бекемдейт. «Мектептерде кыргыз тилин окутууну жакшыртып, мугалимдерге методикалык жагынан жардам берүүдө Кыргыз ССР ИАсынын мүчө-корреспонденти, КМУнун профессору К.К.Сартбаевдин кошкон салымы чоң экендиги талашсыз», [72, 163] – деген профессор А.Осмонкулов.

Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор А.Садыков да өз эскерүүсүндө төмөндөгүлөргө токтолгон: «К.К.Сартбаев бизге кыргыз тилин окутуунун методикасынан сабак берүүчү жана практикага алып баруучу. Мен 1952-жылы ал кишинин жетекчилиги менен Фрунзе шаарындагы №5-мектепте

педпрактикадан өткөнмүн. Ал кишинин методист катарында ошол кезде жасаган иштеринин баалуулугун мен бүгүнкү методисттер менен салыштырып айткым келет. Он студент агайдын ар бир жолку катышуусу менен 5-6 сабак өтүп, баа алганбыз. Ал киши сабак бүткөндөн кийин талкуу өткөрчү. Студенттин берген сабагы тууралуу алгандардын бардыгы өз пикирлерин айтуучу. Акырында агай жыйынтык чыгарып, анан тиешелүү баасын коюучу. Көрсө бул да өзүнчө ыкма экен. Студентти бири-биринин билимин, сабак берүү деңгээлин сыноого үйрөтүү да – бул өзүнчө табылга.

Ошентип Калкабай агай кыргыз тилин окутуунун методикалык ыкмаларын студенттердин берген сабактары аркылуу бышыктап жүрүп, кийин жогорку окуу жайлар үчүн атайын чоң окуу китебин жарыялаган. Ал эмгек бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн маанисин жоготпой колдонулуп келүүдө» [90, 58-59].

Окумуштуу илимий эмгек жазуу менен эле чектелбестен, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча көптөгөн шакирттерин да даярдап, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин калыптанышына негиз салуучулардын бири гана эмес, тилчи-окумуштууларды даярдоонун өзүнчө мектебин түзгөн. Тагыраак айтканда, өткөн кылымдын 60-70-жылдары кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча жазылган кандидаттык диссертациялык иштердин дээрлик бардыгына илимий жетекчи болгон.

Анын жетекчилиги астында ар кандай улуттагы 28 илимпоздор даярдалып, кандидаттык диссертациялык иш жазышкан. Анын жетекчилиги менен даярдалган илимпоз-методисттер кыргыз тилинин грамматикасын, синтаксисин, фонетикасын, пунктуациясын, орфографиясын ж.б. мектептерде окутуунун методикасын изилдешкен. Атап айтсак: Өмүралиев Б. – «8 жылдык мектептерде жөнөкөй сүйлөмдүн пунктуациясын окутуунун методикасы» (1965), Үсөналиев С. – «8 жылдык мектептерде эне тилинин орфографиясын окутуунун методикасы» (1965), Осмонкулов А. – «8 жылдык мектептерде кыргыз тилинин фонетикасын окутуунун методикасы» (1966), Мусабаев Д. – «Кыргыз мектептеринин 6-классында кызматчы сөздөрдү окутуунун

методикасы» (1968), Калдымолдоева А. – «Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү окутуунун методикасы» (1968) ж.б.

Алардын көпчүлүгү бүгүнкү белгилүү окумуштуулар: А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, А.Калдымолдоева, Д.Мусабаев, С.Шатманов, С.Үсөналиев, Каратай Сартбаев ж.б. Окумуштуунун шакирттери илимдин докторлору, эмгек сиңирген кызматкерлер болушкан (А.Осмонкулов жана Б.Өмүралиев).

1982-жылы «Эл агартуу» журналынын № 1 санына жарыяланган «Эне тилин окутуунун айрым маселелери» деген макаласында өзүнүн шакирттери жөнүндө мындай деп жазган: «60-жылдардан тартып кыргыз тилин окутуу методикасынын негизги маселелери республикада илимий жактан кыйла иштелип калды. Кыргыз тилин окутуу методикасынын айрым маселелери боюнча бир канча аспирант даярдалды. Аспиранттардан 60-жылдарда Б.Өмүралиев – пунктуацияны окутуунун методикасы, С.Үсөналиев – орфографияны окутуунун методикасы, А.Осмонкулов – фонетиканы окутуунун методикасы, Д.Мусабаев – кызматчы сөздөрдү окутуунун методикасы, С.Шатманов – зат атоочту окутуунун методикасы, А.Калдымолдоева – багыныңкы сүйлөмдү окутуунун методикасы, Б.Эралиева – этиштин айрым формалары боюнча атайын илимий-изилдөө жумуштарын жүргүзүшүп, өз учурунда кандидаттык диссертацияларын ийгиликтүү жакташкан. Кийинки мезгилде кыргыз тилин башталгыч мектептерде окутуунун методикасы боюнча да кыйла илимий-изилдөө жумуштары жүргүзүлүп калды. Алсак, Х.Дөөталиев башталгыч мектепте сөздүк жумуштары, Каратай Сартбаев морфологияны окутууда окуучулардын речин өстүрүү, С.Турусбеков түшүндүрмө окуу, А.Мураталиева этишти окутуу, Б.Рысбекова зат атоочту окутуу маселелери боюнча илимий-изилдөө иштерин жүргүзүшүп, кандидаттык диссертацияларын жакташты. Жогоруда аты аталган илимпоздор азыркы мезгилде да жогорку педагогикалык окуу жайларында, илимий-изилдөө мекемелеринде ийгиликтүү иштеп, кыргыз тилин окутуу методикасын иштеп чыгууда өздөрүнүн салымдарын кошуп жатышат».

К.К.Сартбаевдин жетекчилиги менен кыргыз тилин окутуунун методикасынан гана эмес кыргыз тилин башка тилдер менен (немец, англис) салыштырып изилдөө иштери да жүргүзүлгөн. Мисалы Умаров К. «Союзы в немецком языке» (1973), И.Салиева «Сложносочиненные предложения с союзами английского языка и их соответствия в киргизском языке» (1975) ж.б.

Чындыгында эле, агайдын көзү өтүп кетсе да өзү даярдап кеткен шакирттери – азыркы мезгилде республикада аты таанымал илимпоздор.

Окумуштуунун көзү тирүүсүндө 1981-жылы 70 жылдык мааркеси белгиленип, анын био-библиографиясын доцент Шаршеев Ниязбек түзүп чыккан. Андан кийин 1991-жылы 80 жылдык, 2001-жылы 90 жылдык, 2011-жылы 100 жылдык мааркелери белгиленип, республикалык деңгээлде конференция өтүлүп, конференцияда окулган докладдар өзүнчө жыйнак болуп чыгарылды.

Окумуштуунун 80 жылдык мааракесинде окулган докладдар өзүнчө жыйнак болуп чыгарылып, ага А.Осмонкулов «К.К.Сартбаевдин жазган «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгеги жөнүндө учкай сөз», В.Д.Скирдов «Научные идеи К.К.Сартбаева и развитие сопоставительного языкознания в республике Кыргызстан», С.Жумагулова «К.К.Сартбаев жөнүндө жазылган макалаларга кыскача обзор» ж.б. көптөгөн докладдар кирген. Аларда профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тил илимине жана кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине кошкон салымы тууралуу баса белгиленген.

2001-жылы окумуштуунун 90 жылдык мааракеси республикалык деңгээлде өткөрүлүп, илимий-практикалык конференциянын материалдары жыйнак болуп чыгарылган.

Конференцияга көптөгөн студенттер, мектеп мугалимдери, бирге иштегендер, шакирттери жана туугандары катышышты. Анда А.Осмонкулов «К.К.Сартбаев – белгилүү тилчи, окумуштуу-методист», Н.Ишекеев «Кыргыз тил илиминин саяпкери», К.Артыкбаев «Өрнөктүү өмүр», Б.Тойчубекова «Калкабай Калыковичтин илимий мурастары тууралуу», А.Алымова «Профессор К.К.Сартбаевдин тил илими боюнча изилдөөлөрү», М.Алымбаев

«Калкабай Калыкович Сартбаевдин жарыяланбаган эмгектери жөнүндө» деген докладдар окулган. Окумуштуунун педагогикалык ишмердиги, илимий-методикалык эмгектери, шакирттери жана факультетке калтырып кеткен өздүк китепканасы жөнүндө кеңири сөз болгон.

2008-жылы профессор К.К.Сартбаевдин өмүр жолуна, окумуштуулук-педагогдук, устаттык ишмердүүлүгүнө жана калтырып кеткен илимий-теориялык, методикалык-практикалык мурастарына арналган баяндамалар, изилдөөлөр өзүнчө жыйнак болуп чыгарылды. Жыйнактагы материалдардын дээрлик бардыгы К.К.Сартбаевдин ишмердүүлүгү тууралуу жазылганы менен өзгөчөлөнүп турат. Ошондой эле жыйнакта окумуштуунун био-библиографиясы кайрадан толукталып иштелип берилди.

2011-жылы 100 жылдык мааракеси белгиленип, «Профессор К.К.Сартбаевдин жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары» деген аталыштагы эл аралык илимий-практикалык конференция өткөрүлүп, анын материалдары жыйнак болуп чыгарылган.

Конференцияда окумуштуунун кыргыз тил илимине жана кыргыз тилин окутуунун методикасына сиңирген эмгектери тууралуу баяндамалар окулду. Педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Осмонкулов «Калкабай Калыкович Сартбаев», педагогика илимдеринин доктору, профессор Н.Ишекеев «Терендиктер жана бийиктиктер», филология илимдеринин доктору, профессор Т.Н.Ермекова «К.Сартбаев жана түрк тилеринин классификациясын жасоодогу соңку изденестер менен сабактастык», профессор А.Алымова «Устатыма таазим кылам», профессор З.Тагаева «К.К.Сартбаевдин эмгектери жана азыркы кыргыз тилин окутуу технологиялары» ж.б. докладдар окулган.

Профессор К.К.Сартбаевдин 100 жылдык мааракесине карата жарык көргөн тандалган эмгектери жарк көрдү. Бул китепке «Имя существительное в русском и киргизском языках», «Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси», «Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы» жана «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгектери кирген.

Албетте, жүргүзүлгөн иш-чаралар жарыяланган макалалар, китептер профессор К.К.Сартбаевдин педагогдук ишмердүүлүгү тууралуу белгилүү маалыматтарды берет. Бирок, биздин терең ишенимибизде, кыргыз тилин окутуунун методикасынын өзүнчө илим катары калыптанышына түздөн-түз катышып, бир нече эмгектерди жазып, ондогон окумуштуу адистерди даярдап чыгарган улуу устаттын педагогдук ишмердүүлүгү, калтырып кеткен бай мурастары ар тараптан иликтенип, өзүнүн татыктуу баасын алууга тийиш.

I ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Профессор К.К.Сартбаев – кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө канчалык салым кошсо, кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине да андан кем эмес эмгек сиңирген улуу педагог-окумуштуу. Ал 1939-жылдан тартып, өмүрүнүн акырына чейин (1988) улуттук университетте эмгектенип, педагогдук-окумуштуулук ишмердүүлүгүнүн төрт багытта үзүрлүү жүргүзүп келген. Биринчи багыт – жогорку билимдүү филолог-адистерди даярдоо; экинчи багыт – кыргыз тил илими боюнча илимий изилдөө иштерин жүргүзүп, фундаменталдуу эмгектерди жарыялоо; үчүнчү багыт – кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин калыптанып, өнүгүшүнө салым кошуу, төртүнчү багыт – кыргыз тил илими жана кыргыз тилин окутуунун методикасы илими боюнча илимдин кандидаттарын, докторлорун даярдоо. Мындай бир эле учурда бир нече багыттарда иштеп, алар боюнча орчундуу жана тарыхый мааниге ээ болгон илимий-методикалык мурастарды калтырган улуу инсандар анча деле көп эмес.

Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча калтырган педагогикалык мурастарын талдоо, жалпылаштыруу менен төмөндөгүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Профессор К.К.Сартбаев – кыргыз элинин алгачкы жана прогрессивдүү агартуучулары болгон И.Арабаевдин, К.Тыныстановдун, С.Нааматовдун ж.б. педагогикалык, методикалык, устаттык ишмердүүлүктөрүн бай-тажрыйбаларын андан ары улап, толуктап, байытып келген методист-окумуштуу.

2. Ал өз мезгилинин талаптарына ылайык кыргыз тилин окутуунун лингвистикалык-дидактикалык негиздерин аныктап, ал негиздер бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жогото элек.

3. Профессор К.К.Сартбаев алгачкылардан болуп кыргыз тилин окутуунун максат-милдетин, мазмунун аныктап, окутуунун жалпы дидактикалык

принциптерин сунуш кылган. Ал принциптер азыркы учурда да колдонулуп келет.

4. Профессор К.К.Сартбаев кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутуунун концепцияларын алгачкылардан болуп иштеп чыккан.

5. Кыргыз тилин окутууда текст менен иштөөнүн маанисин, максатын жана методикасын иштеп чыгып, алар азыркы күндө да мектеп практикасында кеңири колдонулуп, салтка айланган.

6. Профессор К.К.Сартбаев – кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминин калыптанып, педагогика илиминин бир тармагы катары өнүгүшүнө өзгөчө салым кошкон педагог-окумуштуу.

7. Профессор К.К.Сартбаевдин педагогикалык-методикалык мурастары кыргыз тилин эне тили катары окутууга коюлуп жаткан суроо талаптарды турмушка ашырууга толук кандуу кызмат кыла алат. Атап айтсак, кыргыз тилин окутууда окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүп, өркүндөтүүдө колдонууга болот. Ал үчүн бай методикалык мурастарды терең талдап, соңку талаптарга ылайык толуктоо, кошумчалоо жана жайылтуу иштерин жүргүзүү зарыл.

Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектери азыркы учурда да мектеп практикасында кеңири колдонулуп келет. Ошол эле учурда айрым жаш мугалимдер «Сартбаевдин методикалык эмгектери эскирип, аларды колдонуунун зарылдыгы жок» деген негизсиз пикирлерди айткандары да бар. Бул туура эмес. К.К.Сартбаевдин эмгектери ондогон жылдар бою кыргыз тилин окутууга кызмат кылып, ал тажрыйбалар кеңири тарап, салтка айланып калган тарыхый эмгек болуп саналат. Алардан толугу менен баш тартуу менен биз топтолгон бай тажрыйбалардан куру калабыз. Биздин максат – улуу педагог-окумуштуунун методикалык эмгектерин азыркы талаптарга ылайык өркүндөтүп колдонууга сунуш кылуу жана колдонуу.

II ГЛАВА

Окуучулардын тилдик компетенцияларын өнүктүрүүдө профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерин өркүндөтүп колдонуунун методикалык шарттары

2.1. Мектеп окуучуларынын лингвистикалык түшүнүктөрүн тереңдетүүнүн теориялык маселелери

«Кыргыз Республикасында мектептин өнүгүү шартында психологиялык жана дидактикалык илимдин актуалдуу проблемаларынан болуп окуучулардын аң-сезиминде фактыларды эмес, билимдердин системасын, анын **ичинде өзгөчө илимий түшүнүктөрдүн системасын калыптандыруунун сапатын жогорулатуу**» ошондой эле ал процессте окуучулардын таанып-билүү ишмердүүлүгүн активдештирүү проблемасы саналат» [51, 191]. Окуучулардын илимий түшүнүктөрүн орто мектептерде окутулуп жаткан бардык предметтер боюнча калыптандырып, өнүктүрүүнүн өзгөчө мааниси тууралуу педагогика илиминде, анын ичинде, айрым предметтер боюнча өзүнчө изилдөө иштери жүргүзүлүп, диссертациялык иштер жазылып келет. Ал эмгектерде предметтер боюнча айкын болгон илимий түшүнүктөр билим берүү системасындагы эң маанилүү жана зарыл керектүү элементтер экендиги баса белгиленет. Ошону менен бирге эле илимий түшүнүктөрдүн белгилүү бир предмет боюнча мүнөздөмөлөрү, аныктамалары, илимий түшүнүктөрдүн мазмунун ачып, түшүндүрүү, окутуунун формалары, ык-жолдору жана каражаттары тууралуу да методикалык маалыматтар берилет.

Орто мектептин V-IX класстарынын окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, аларды практикада, кепте колдонууга жетишүү маселеси күн тартибине коюлду. Тилдик компетенттүүлүк тилди колдонуунун негизги каражаты катары аныкталды.

Мектептеги башка предметтер сыяктуу эле кыргыз тилин окутууда окуучулардын тил боюнча илимий түшүнүктөрүн калыптандырып аларды

терең өздөштүрүүсүнүн мааниси чоң. Орус тилин окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис, академик А.В.Текучев аталган маселе боюнча төмөнкүдөй деп айткан: **«Язык обладает исключительным свойством: он является одним из важнейших средств развития способности человека, к абстрагированию этих способностей играет грамматика, понятия, определения, правила и классификация которой представляют собой результат широких обобщений большого фактического языкового материала»** [128, 117]. Мындан улам тил боюнча илимий түшүнүктөрдү, так айтканда, лингвистикалык түшүнүктөрдү окутуп-үйрөтүү аркылуу окуучулардын тилдик материалдарды жалпылаштырып, тактап, аларды орундуу колдонууга шарт түзүлө тургандыгы ачык көрүнөт. Ал эми профессор К.К.Сартбаев сөз болуп жаткан маселе боюнча мындайча корутунду чыгарат: **«...мектептерде окуучуларга эне тил сабагын окутууда негизги максаттардын бири – теориялык жактан грамматикалык эрежелерди, тилдик закондорду жазуу түрүндө жана оозеки речте колдоно билүүгө жетишүү»** [96, 56]. Берилген цитаталарда лингвистикалык түшүнүктөрдү окутуунун жалпы дидактикалык негиздери ашкере жалпылаштырылып, тезис түрүндө айтылгандыгы байкалат. Илимий түшүнүктөрдүн окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүүдөгү ролу менен мааниси өтө жогору коюлуп, алар тилди окутуунун мазмуну катары каралып келгендиги да цитаталардан байкалып турат. Эң соңку мезгилдерге чейин тилди окутууда лингвистикалык түшүнүктөргө, мыйзам-эрежелерге, аныктама, классификацияларга артыкчылыктуу маани берилип, анын натыйжасында кыргыз тилин окутуу жандуу жана турмушта колдонууга керектүү тилди эмес, жалаң тил мыйзамдарын, тилдин грамматикасын окутууга арналып келди. Натыйжада кыргыз тили сабагы жалаң эреже-аныктамаларды курулай жаттоонун, кызыксыз жана керексиз теорияны окутуунун тажатма сабагына айлангандыгын практик мугалимдер да, окумуштуу-методисттер да белгилеп келет.

Биз кыргыз тили сабагында аныктамалардын, эрежелердин, мыйзамдардын, жалпы эле лингвистикалык-теориялык материалдардын окутулушун, үйрөтүлүшүн танбайбыз, жокко чыгарбайбыз. Бирок ал материалдар тилди окутуунун мазмунун түзбөстөн, окутуунун негизги максаты – окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө кызмат кылып, ал максатка жетүүнүн каражаты болушун кубаттайбыз. Жобо катары кыргыз тилин окутуунун мамлекеттик стандартында бекитилген, бир катар методикалык эмгектерде анын тууралыгы, келечектүүлүгү айкындалгандыгын баса белгилейбиз.

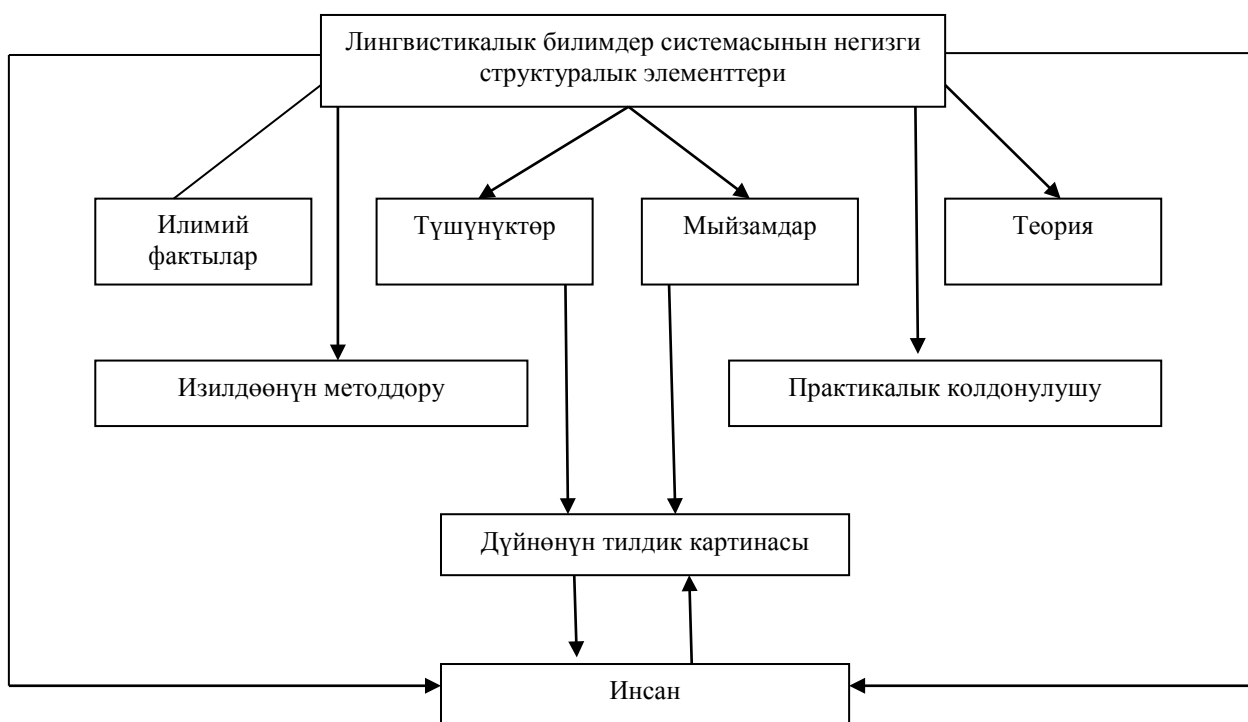
Бул проблеманы көтөрүүдөгү биздин максат – илимий лингвистикалык түшүнүктөрдүн окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн өстүрүүдөгү ордун, маанисин ачып көрсөтүп, окутуу процессинде аларды үйрөтүүнүн формалары, ык-жолдору жана каражаттары тууралуу айрым жалпы теориялык маселелерин көтөрүп чыгуу. Тилекке каршы, кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде илимий-түшүнүктөрдү окутуу аркылуу окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн жакшыртуу маселелери жаңыдан гана колго алына баштады. Албетте, кыргыз тилинин тигил же бул илимий бөлүмүнө арналган диссертациялык иштер жазылып, ийгиликтүү корголууда. Аларда тил илиминин бөлүмдөрүн окутуу боюнча бир катар методикалык баалуу, алгылыктуу сунуштар бар. Бирок бул багыттагы илимий эмгектерде лингвистикалык түшүнүктөр теориянын алкагынан чыкпай, кеп ишмердүүлүгүн жакшыртуудагы орду менен мааниси толук ачылбай калууда.

Ал эми орто мектепте окулуучу айрым предметтер боюнча илимий түшүнүктөрдү окуучуларда калыптандыруу боюнча Д.Бабаев, И.Бекбоев, Н.Мааткеримов, Э.Мамбетакунов, Т.Сияев ж.б. эмгектери жарык көрүп, окутуу-үйрөтүү процессинде кеңири колдонулууда. Биз кыргыз тили сабагында окуучулардын лингвистикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун теориялык маселелери тууралуу сөз кылганда жогорку окумуштуулардын эмгектерине таянабыз.

Профессор Э.Мамбетакунов илимий түшүнүктөрдүн ой жүгүртүү, таанып-билүү, аң-сезим менен болгон байланыштарын В.И.Лениндин, Л.С.Высотскийдин, Гегелдин эмгектерине таянуу менен аларды окутуунун маанисин төмөнкүдөй аныктайт.: **«Демек мындан окуучулардын аң-сезиминде илимий түшүнүктөрдү калыптандыруу, алардын дүйнөгө болгон илимий-материалисттик көз карашын жаратууда, алардын диалектикалык ойлоолорун өстүрүүдө зор мааниге ээ экендиги ачык көрүнөт»** [51, 194]. Мындан улам кыргыз тили сабактарында окуучулардын лингвистикалык түшүнүктөрүн калыптандыруу алардын кеп ишмердигин жакшыртып, өркүндөтүүгө гана кызмат кылбастан, дүйнө таанымын, диалектикалык ой жүгүртүүлөрүн, жалпы эле окуучунун инсан катары калыптанышына да таасир берип, кыргыз тилин предмет катары окутуунун алкагын, маанисин алда канча кеңири аспектиде кароо зарылдыгы көрүнөт.

Кыргыз тилин V-IX класстарда окутууда окуучуларга лингвистикалык түшүнүктөрдү окутуп-үйрөтүү тил илиминин нукура практикалык максатка, окуучунун кеп ишмердүүлүгүн, ойлоо жөндөмдөрүн өркүндөтүүнүн негизги каражатына айланат. Анткени окуучу лингвистикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүп, алардын табиятын билбесе, лингвистикалык мыйзамдарды, теорияларды жана аныктама-эрежелери теориялык негизи жок, практикалык мааниге ээ болбогон механикалык жаттоолордун катарына айланат. Ал аз убакыттын ичинде эле унутулат.

Мектеп окуучуларынын кыргыз тили сабагында өздөштүрүүчү лингвистикалык түшүнүктөрүнүн негизин, башкача айтканда, үйрөтүлүүчү лингвистикалык түшүнүктөрдүн негизги структуралык элементтерин аныктап алууну илим талап кылат. Бул боюнча Э.Мамбетакунов монографиясында жалпы маалымат берсе, У.Мамбетакунов докторлук диссертациясынын авторефератында структуранын өзүн иштеп чыккан [53, 5]. Биз бул изилдөөгө таянуу менен кыргыз тилин окутуудагы лингвистикалык түшүнүктөрдүн негизги структуралык элементтерин аныктоого аракет кылабыз (караңыз: сүрөт 2.1.).



Сүрөт 2.1. Лингвистикалык билимдер системасынын негизги структуралык элементтери

Илимий түшүнүктөр боюнча окуучулар алуучу сунуш кылынган билимдердин структурасын иштеп чыккан окумуштуу – Улан Мамбетакунов. Ал структура табигый илимдер боюнча илимий түшүнүктөрдү окуучуларда калыптандырууга арналган. Биз бул сунуш кылынган структура кыргыз тилин окутууда окуучулардын лингвистикалык түшүнүктөрүн калыптандырууга да кадимкидей кызмат кыла алат деп эсептейбиз. Ошол эле учурда табигый илимдерге физика, химия жана биология кире тургандыгын, ал эми лингвистика же тил илими гуманитардык илимдерден экендигин эске тутуу менен мамиле кылабыз.

Табигый илимдер деп аталышы айтып тургандай, бул багыттагы илимдердин материалдык өзөгү табиятта, жаратылышта боло тургандыгы кеңири белгилүү. Ал эми лингвистика илими табигый нерсе, зат, буюм же көрүнүштү эмес, коомдук-социалдык көрүнүш, кубулуш болгон пикир алышуунун коомдогу негизги каражаты кызматын аткарган тилдик

фактыларды, тилдик түшүнүктөрдү, мыйзам жана теорияларды иликтей тургандыгы да айкын.

Мындан улам табигый илимдердеги түшүнүктөр менен тил илиминдеги түшүнүктөрдү окутуп-үйрөтүүдө жалпылыктардын жана айырмачылыктардын болушу ачыкка чыгат. Биз илимий түшүнүктөрдү окуучуларга калыптандыруунун бардык предметтерге тиешелүү болгон жалпы маселелерине токтолобуз.

Педагогика менен психология илимдери окуучулардын илимий түшүнүктөрүн калыптандырып, байытууда алардын турмуштук тажрыйбаларына аз да болсо турмуштук түшүнүктөрүнө, элестөөлөрүнө таянуунун маанисин жогору коюп, аларга таянууну, өркүндөтүүнү сунуш кылат. Бул жагынан тил илими боюнча окуучулардын турмуштук «илимдери» табигый илимдерге салыштырмалуу кыйла бай болот. Анткени өспүрүм тили чыккан күндөн тартып, ата-энесинен, улуулардан тилдин практикалык колдонулушу боюнча дайыма «сабак алып» чоңоюшат. Мисалы, алгачкы күндөн тартып, турмуштун кайсы кырдаалында кандай сөздөрдү колдонууну, өзүнүн муктаждыгын, каалоосун, өтүнүч-талабын билдирүүдөгү сөз, сүйлөмдөрдү, тыюу салынган (уят) сөздөрдү айтпоону, кайрылууну, суранууну ж.б. тилдик, кептик байланышта колдонулуучу тил каражаттарын билишет жана колдонушат. Илимде бул көрүнүш окуучунун турмуштук тажрыйбасы, турмуштук «билими» элестөөсү катары каралат. Албетте тил боюнча өспүрүмдүн алган турмуштук тажрыйбасы, «билими» толук эмес, ал лингвистикалык түшүнүктөрдүн илимий маңызын толук чагылдырбайт жана айрым учурларда дал келбейт. Э.Мамбетакунов илимий түшүнүктөрдүн окуучулар тарабынан туура түшүнүүсүнө көмөк көрсөтүп, шарт түзүп, булак катары кызмат кылуучу таянычтарды көрсөткөн.

Биринчи, окуучулардын турмуштук тажрыйбаларына жана элестөөлөрүнө таянуу. Мында окуучунун тил боюнча болгон турмуштук-практикалык көндүмдөрүнө таянуу, алардын илимий түшүнүктөр менен толуктоо аркылуу калыптандыруу ишке ашырылат.

Экинчи, атайын предметти, биздин мисалда, кыргыз тилин окутуп-үйрөтүү процессинде лингвистикалык түшүнүктөрдү максаттуу калыптандыруу.

Үчүнчү, башка предметтерди окутуп-үйрөтүүдө кошумча калыптандыруу. Мында кыргыз тили окутуунун предмети гана эмес, башка предметтерди окутуунун каражаты экендиги эске алынат.

Төртүнчү, адабияттарды, газета-журналдарды окуу, телевизор көрүү, радио угуу, сабактан тышкары жашоо-тиричиликтеги тилдик түшүнүктөрдүн стихиялуу калыптанышын пайдалануу.

Таяныч-булактардан көрүнүп тургандай, кыргыз тили сабагында окуучулардын лингвистикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун мүмкүнчүлүктөрү башка предметтерге караганда алда канча жогору.

«Илимий түшүнүк, – деп жазат Э.Мамбетакунов, – бул эң татаал жана карама-каршылыктуу логикалык категория». Ал эми орто мектептерде илимий түшүнүктөр тууралуу окутуп-үйрөтүү ишинде илимдерде кеңири тараган: «Түшүнүк – бул предметтердин жана кубулуштардын маңыздуу белгилерин билүү», – деген аныктаманы окутууда негиз кылууну сунуш кылат. Биз бул пикирди колдоп, жетекчиликке алабыз.

Педагогика белгилүү бир окутулуп жаткан предмет боюнча илимий түшүнүктөрдү берүү үчүн ал түшүнүктөрдүн негизинен системасын иштеп чыгууну жана окутуу-үйрөтүү жумуштарын ал системага ылайык жүргүзүүнү сунуш кылат. Орто мектепте окулуучу тилдик түшүнүктөрдүн негизгилери төмөнкүлөр деп эсептейбиз (караңыз: сүрөт 2.2.).

Тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөрдүн системасы								
Фонетика	Графика орфография	Пунктуация	Лексика фразеология	Сөз жасоо	Морфология	Синтаксис	Стилистика	Текст
↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Тыбыш	Графика	Чекит	Сөз	Уңгу	Сөз формасы	Сөз айкашы	Стиль	Текст
Муун	Алфавит	Кош чекит	Татаал сөз	Мүчө	Сөз түркүмдөрү	Сүйлөм	Стилистика	Тексттин бирдиктери
Басым	Тамга	Үтүр	Фразеология	Морфема	Маани берүүчү	Жөнөкөй сүйлөм	Стилдин түрлөрү	Текст талдоо
Интонация	Жазуу	Илеп белгиси	Лексикология	Сөз жасоочу	Кызмгачы сөздөр	Татаал сүйлөм		Текст түзүү
	Жазуунун принциптери	Суроо белгиси	Лексикалык маани	Сөз өзгөртүүчү				
		Тырмакча		Форма жасоочу				
		Кашаа						

Сүрөт 2.2. Тилдик түшүнүктөрдүн системасы

Кыргыз тили мугалими тигил же бул лингвистикалык түшүнүктү V-IX класстардын окуучуларына үйрөтүүдө түшүнүктүн маңыздуу өзгөчө белгилерин, практикалык, кептик аткарган кызматын өзү толук андап-билип, түшүнүктү калыптандыруунун максатын так аныктап алуусу зарыл. Мисалы, «тыбыш», «сөз» түшүнүгүнүн төмөнкүдөй маңыздуу белгилери бар:

1. Тыбыш – адамдардан чыккан үн, материалдуу;
2. Тилдин материалдык көрүнүшү;
3. Структура (үн агымы);
4. Касиеттери (сөз жасайт, сөз өзгөртөт);
5. Жаратылышы (тоскоолдукка учурабайт, тоскоолдукка учурайт);
6. Үндүн узундугу (кыска, созулма);
7. Шыбыштын катышы (жумшак, уяң, каткалаң);

Ал эми «сөз» түшүнүгүнүн маңыздуу белгилери төмөнкүлөр:

1. Сөз – бир же бир нече тыбыштан жасалат;
2. Сөз – тилдин маанилик көрүнүшү;
3. Структурасы (тыбыштардын белгилүү ырааттуулукта келиши);
4. Касиеттери (маани билдирет, сүйлөм түзөт);
5. Жаратылышы (лексикалык маани, грамматикалык маани);

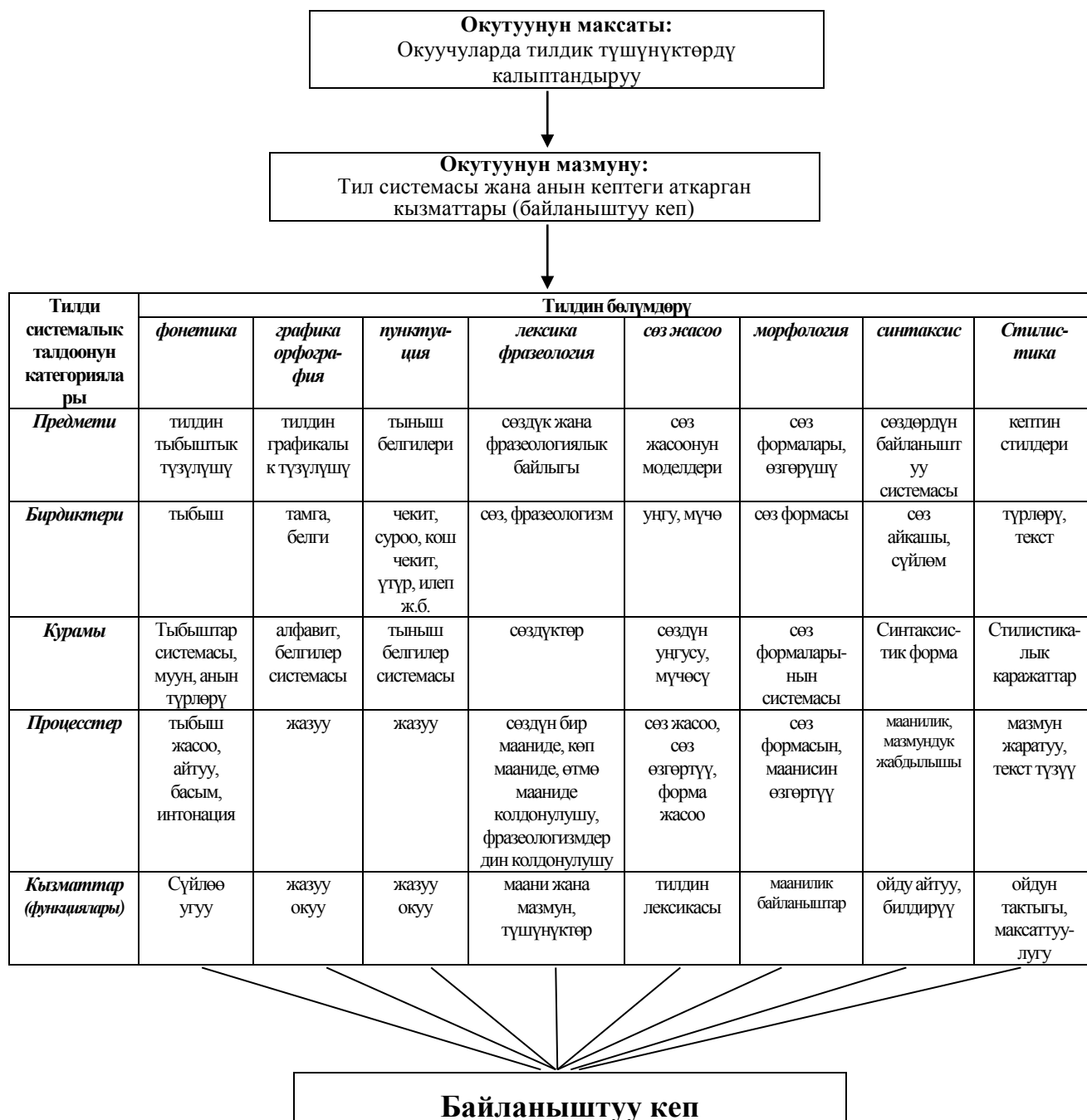
6. Маанилик өзгөрүүсү (тике, өтмө, каймана) ж.б.

Талданган эки түшүнүктүн маңызы теориялык аспектиден эмес, практикалык, т.а. кеп ишмердүүлүгүн жүргүзүүдөгү орду жана кызматы менен байланышта окутулушу талап кылынат. Лингвистикалык түшүнүктөрдү калыптандырууда ар бир түшүнүктүн маңыздуу белгилерин аныктап алып, аларды сүйлөө, кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү маселеси менен биримдикте жүргүзүүнүн зарылдыгы илимде толук далилденген.

Сөз түркүмдөрүн окутуудагы лингвистикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу үчүн тил илиминде кеңири тараган «маани берүүчү сөз түркүмдөрү» жана «кызматчы сөз түркүмдөрү» деген түшүнүктөрдү окутуудан мурда, маани берүүчү сөз түркүмдөрүн экиге бөлүп, алардагы лингвистикалык түшүнүктөрдү үйрөтүүнү алгылыктуу деп эсептейбиз. Бул үчүн алгач эки сөз түркүмү, зат атооч жана этиш өзүнчө бөлүнүп алынат.

Зат атооч сөздөр конкреттүү заттарды жана абстрактуу түшүнүктөрдү билдирген сөздөрдүн тобу болуп эсептелет. Ал эми этиш сөздөр ошол зат атоочтордун кыймыл-аракетин билдирет. Биринчиси – ким? эмне? деген суроого жооп берсе, экинчиси эмне кылды? деген суроого жооп берет. Калган сөз түркүмдөрү ушул эки сөз түркүмүнө кызмат кылат. Окутуу, үйрөтүү ушул түшүнүктөргө негизделет.

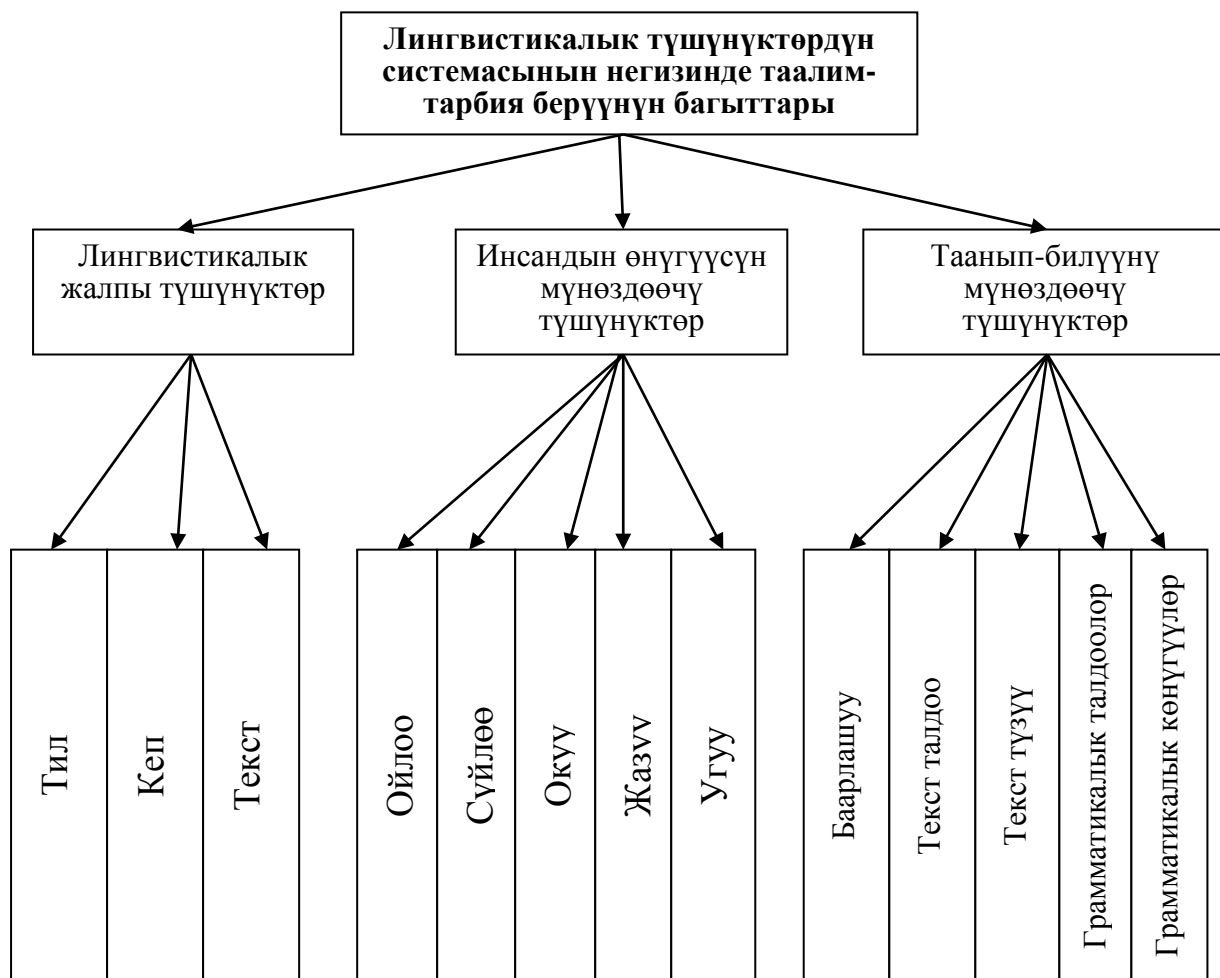
Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасына арналган эмгектерин терең талдоо менен алар, негизинен, окуучулардын тилдик компетенттүүлөктөрүн калыптандырып, өнүктүрүүгө багытталгандыгы менен баалуу жана керектүү деп билебиз. Окумуштуунун тилдин бөлүмдөрүн окутуу боюнча калтырган методикалык мурастарын кеңири пайдаланып, аларды азыркы талаптарга шайкеш толуктоо, кошумчалоо менен тилдик түшүнүктөрдү калыптандырууну коммуникативдик компетенттүүлүк менен байланышта окутуунун системасын иштеп чыктык. Мында тилдин ар бир бөлүмү өз алдынча окутулбастан, алардын бардыгы аткарган функцияларына жараша байланыштуу кеп (коммуникация) менен биримдикте берилди (караңыз: сүрөт 2.3.).



Сүрөт 2.3. Окуучуларда тилдик түшүнүктөрдү кептик коммуникация менен байланышта калыптандыруунун парадигмасы

Тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөрдү мектеп окуучуларында калыптандыруунун профессор К.К.Сартбаев сунуш кылган концепциясын жана

тилдик компетенцияларды калыптандырууга коюлуп жаткан азыркы талаптарга ылайык окуучулардын өздөштүрө турган тилдик түшүнүктөрдүн системасынын негизинде таалим-тарбия берүүнүн багыттарын беребиз (караңыз: сүрөт 2.4.).



Сүрөт 2.4. Лингвистикалык түшүнүктөрдүн системасынын негизинде таалим-тарбия берүүнүн багыттары

2.2. Кыргыз тилинин фонетикасы менен орфоэпиясын окутуу

Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарына таянуу менен тил бөлүмдөрүн окутуунун дидактикалык негиздерин соңку талаптарга ылайык аныктоого аракет кылабыз.

1. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун максаты жана милдети «Фонетика» бөлүмү, орфоэпия, графика жана орфография, кеп маданияты 5-класста окутулат.

Фонетика жана орфоэпияны окутуунун максаттары:

- Окуучулардын кыргыз тилиндеги тыбыштык системасын түшүнүп, өздөштүрүүсүнө жетишүү;
- Окуучуларды кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык нормалары менен тааныштыруу;
- Окуучуларды орфографиялык сабаттуулуктарын арттыруу.
- **Фонетика жана орфоэпияны окутуунун милдеттери:**
- Тилдин тыбыштык системасы жөнүндөгү билимин бекемдөө (окуучулар «Фонетика» бөлүмү менен башталгыч класстардан эле маалымат алышат), лексикалык, сөз жасоо, морфологиялык көрүнүштөр менен тыбыш системасынын байланышын көрсөтүү;
- Окуучулардын тыбыштардын угуусун өстүрүү жана аларга ушул нуктагы орфографиялык сабаттуулугун өздөштүрүү;
- Окуучулардын туура, так сүйлөөгө көнүктүрүү.

2. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун мазмуну.

Кептин негизги тыбыштык каражаттары: тыбыштар, муун, басым, тыным.

Үндүү жана үнсүз тыбыштардын системасы. Кеп процессинде тыбыштардын өзгөрүшү. Тыбыш жана тамганын катышы. Фонетикалык транскрипциялоо.

Кыргыз адабий тилинин негизги орфографиялык нормалары. Фонетиканын графика жана орфография менен болгон байланышы.

Фонетиканын негизги каражаттары.

Сөздү туура айтуу нормалары жана сүйлөмдү интонация менен айтуу. Өзүнүн жана башка бирөөнүн кебин орфоэпиялык нормалардын көз карашында баалоо.

Фонетика боюнча алган билимин туура жазуу практикасында колдонуу.

3. Мектепте окутулуучу «Фонетика» жана «Орфоэпия» бөлүмүнүн негизги түшүнүктөрү.

Фонетиканын негизги бирдиги – тыбыш. Ал артикуляциялык (каткалаң жана жумшак үнсүздөр), акустикалык (үндүү жана үнсүз тыбыштар, уяң жана шуулдама үнсүздөр) жана функционалдык жагы (тилдин маани болуучу бирдиги) аркылуу мүнөздөлөт. Тыбышты мүнөздөө үчүн транскрипциянын негизги элементтери: тыбыштын жумшактыгы, басым, узун жана квадраттык кашалар колдонулат. Тыбыштар маани өзгөртүүчү функцияны аткаргандыктан, башка тилдик баскычтардын: морфема, сөз формасы, сөз айкашы, сүйлөм сыяктуу курамында каралат. Муун – сөздөгү бир ыргак менен айтылган фонетикалык сөз бөлүгү.

«Фонетика» бөлүмүндө орфоэпия маселеси да каралган, ал кыргыз адабий тилдеги сөздөрдү туура айтуу нормасы.

4. Фонетика жана орфоэпияны окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр булар болууга тийиш:

- үндүү жана үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү, алардын негизги белгилерин көрсөтүү;
- сөзгө фонетикалык-графикалык талдоо жүргүзүү;
- сөздү муунга туура бөлүштүрүү;
- үнсүздөрдүн жумшактыгын белгилөө;
- сөздү туура айтуу (орфоэпиялык нормалардын жардамы менен).

5. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун принциптери

- Тыбыш менен тамганын өзгөчөлүгүн, жалпылыгын ажырата билүү;
- Тыбыштардын өзгөрүшүн сөз жана кеп менен биримдикте кароо;
- Орфографиялык эрежелерди сөздүктүн негизинде өздөштүрүү;

6. Фонетикалык көнүгүүлөр.

1. Фонетикалык талдоо – сөздү тыбыштык талдоо.

Фонетикалык талдоонун тартиби:

1. Сөзгө орфографиялык талдоо жүргүзүү.
2. Сөздү муундарга бөлүштүрүп, тыбышты аныктоо.
3. Тыбыштарды тартиби боюнча мүнөздөп чыгуу. Үндүү тыбыштар үчүн ачык, жабык жана туюк муунга бөлүштүрүү. Үнсүз тыбыштар үчүн уяң же шуулдама, каткалаң же жумшак тыбыш экендигин көрсөтүп, кандай тамга менен берилгендигин көрсөтүү.
4. Тыбыш жана тамганын жалпы санын көрсөтүү.

Сабактын иштелмеси:

Сабактын темасы: Тыбыш жасоочу органдар жана тыбыштардын жасалышы. (5-класс)

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк максат: Окуучулар тема аркылуу тыбыш жасоочу органдар жөнүндө кеңири түшүнүк алуу менен тыбыштардын жасалыш табиятын билүүгө үйрөнүшөт.

Өнүктүрүүчүлүк максат: Сабакта алган билимдерин турмушта колдоно билүүгө көнүгүшөт.

Тарбия берүүчүлүк максат: Тыбыштарды туура айтууга, тамгаларды туура жазууга туура сүйлөөгө үйрөнүшөт.

Сабактын методу: Көрсөтмөлүү-иллюстративдүү метод.

Сабактын тиби: Жаңы теманы өздөштүрүү (таанып-билүү) сабагы.

Сабак аралыш байланыш: Анатомия, биология, адабият.

Сабактын жабдылышы: Окуу китеби, тыбыш жасоочу органдардын сүрөтү.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу иштери. Окуучулар менен учурашуу, сабакка катышууну тактоо. Сабактын максаты менен тааныштыруу. Окуучуларды психологиялык жактан сабакка даярдоо максатында «Биз адамдын кандай органдарын билебиз?» деген суроо берилет.

1-окуучу: Баш, көз, кулак.

2-окуучу: Кол, бут.

3-окуучу: Жүрөк, боор.

4-окуучу: Өпкө, бөйрөк.

5-окуучу: Мурун, тил, тиш.

Мугалим: Силер айтылгандарды эсиңерге сактап тургула. Азыр үйгө берилген тапшырманы текшерип алалы.

Үйгө берилген тапшырмасы текшерилет.

Үйгө берилген тапшырма боюнча суроолор:

1. Фонетика эмнени үйрөтүүчү илим?
2. Тыбыш деген эмне?
3. Тамга деп эмнени айтабыз?
4. Сөздөр кантип түзүлөт?

Демек, балдар биз өткөн темада фонетика тууралуу маалыматтарды алганбыз. Фонетика тыбыш жана тамганы үйрөтөт. Кыргыз тилинде 39 тыбыш 36 тамга бар. Биз булар жөнүндө жалпы маалымат алдык. Эми балдар биз бүгүн тыбыштар кантип жасалып, үн кантип пайда боло тургандыгын билип алабыз.

Жаңы теманы түшүндүрүү: Бүгүнкү сабактын темасы «Тыбыш жасоочу органдар жана тыбыштардын жасалышы» деп аталат. Биз жогоруда адамдын органдарын билип алдык. Аларды кайра эсибизге түшүрүп көрөлүчү. Баш, көз, кулак, ооз, тиш, тил, кол, бут. Ички органдар: жүрөк, өпкө, боор, бөйрөк, өт,

көк боор ж.б. Силер билесиңер, балдар, бул органдардын ар биринин аткарган функциясы бар. Эми бул сүрөттөрдү карагыла, эмнелерди көрүп туурасыңар?

1-окуучу: Баштын сүрөтүн.

2-окуучу: Ооз, тил.

3-окуучу: Мурун.

4-окуучу: Өпкө.

5-окуучу: Кекиртект.

Мугалим: Эми келгиле, ойлонуп көрөлүчү, бул айтылган органдар кандай кызмат аткарат.

1-окуучу: Өпкөбүз менен дем алабыз.

2-окуучу: Мурун менен дем алабыз.

3-окуучу: Тил менен сүйлөйбүз.

4-окуучу: Кулак менен угабыз.

5-окуучу: Тиш менен чайнайбыз.

Мугалим: Демек, балдар, көрдүңөрбү ар бир органдын өзүнө тиешелүү кызматы бар. Биз бүгүнкү сабакта тыбыш жасоочу органдарды билдик. Демек, тыбыш жасоочу органдарга (доскада илинген сүрөттөн көрсөтөт): кекиртект, алкым, көмөкөй, ооз көңдөйү, тил, жумшак жана катуу таңдай, тиш менен эриндер жана мурун көңдөйү кирет. Мындан тышкары өпкө жана анын трахеясы (кекиртект) кирет. Булардын баарын борбордук нерв системасы башкарып турат.

Дем алуу органдары: өпкө, андан чыккан бронхалардын эки бутагы, андан кийин трахея (кекиртект) – булар да сүйлөө органдары боло алышат.

Ошондой эле кекиртектин ичинде эки жуп урукча орун алган. Анын жогорку экөө жалган түйүндөр деп аталат, үн чыгарганда эч кандай роль ойнобойт. Төмөнкү экөө чыныгы үн түйүндөрү болуп саналат да, үн чыгарганда негизги ролду ойнойт.

Эми балдар, үн кантип пайда болорун түшүнүп алалы. Үн түйүндөрүнүн арасындагы жылчык – үн жылчыгы деп аталат. Үн жылчыгы жабылып, аба үн жылчыгын жарып сыртка чыгат да, үндү пайда кылат.

Тил – ооз көндөйүндөгү өтө маанилүү, абдан кыймылдуу орган болуп саналат.

Мурун көндөйү да сүйлөө органдарына кирип, мурунчул, уяң үнсүздөрдү жасоодо катышат.

Азыр баарыбыз өз алдынча сөздөрдү, тыбыштарды айтып, тыбыш жасоочу органдардын кандай кызмат аткарып жатканын байкап көрөбүз.

Мисалы: мурундун, тилдин, таңдайдын, тиштин, эриндин ар бири катышып, тыбыштар пайда болуп жатат.

Жаңы тема түшүндүрүлгөндөн кийин бышыктоо иштери жүргүзүлөт.

Окуучуларды 3 топко бөлүштүрүп, тыбыш жасоочу органдардын сүрөттөрү берилет.

Топторго тапшырма:

1. Берилген сүрөт боюнча чакан текст түзүү.
2. Текстти көркөм окуп берүү.
3. Тексттен 3 сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзүү.

Сабакты жыйынтыктоо: Тыбыш жасоочу органдарга кластер түзүү менен сабак жыйынтыкталат.

Үйгө тапшырма: Тыбыш жасоочу органдардын сүрөтүн тартып келүү.

Баалоо: Окуучулар сабакта активдүү катышуусуна, тартибине, логикалык ойлоосуна карап бааланат.

2.3. Кыргыз тилинин орфографиясын окутуу

Профессор К.К.Сартбаев окуучулардын орфографиялык сабаттуулуктарын жакшыртуунун практикалык маанисине токтолуп, аны окутуунун айрым методикалык ык-жолдору тууралуу да окуу куралында башка эмгектерде бир нече жолу кайрылган. Окумуштуунун бул боюнча берген сунуштары бүгүнкү күндө да өз маанисин жогото элек жана сабак процессинде кеңири колдонулуп келет. К.К.Сартбаевдин сабаттуулук боюнча айткандары азыркы учурда да актуалдуу болуп, көңүл бурууга татыктуу. «Сабаттуулук деген түшүнүккө, –

деп жазат К.К.Сартбаев,– жазуу эрежеси боюнча туура жазуу гана жатпайт, ал түшүнүккө окуучулардын өз пикирин кат жүзүндө сабаттуу түрдө жазуу деген түшүнүк да жатат. Башкача айтканда, бул түшүнүккө речтик жалпы сабаттуулук да кирет. Мына ошондуктан орфография, биринчиден, грамматикага байланыштуу болсо, экинчиден, окуучулардын сөз өстүрүү жумушу менен да байланыштуу. Демек, окуучу орфографиянын материалдарын өздөштүрүү менен бирге, оозеки жана жазуу түрүндө да адабий тилди үйрөнүүгө тийиш. Эне тили мугалими орфографиянын материалдарын грамматиканын жана сөз өстүрүүнүн материалы менен тыгыз байланыштырып алып барганда гана окуучулардын сөз байлыгы өсөт» [96, 198] Мындан дээрлик жарым кылым мурда айтылган бул пикир бүгүнкү күндө толук эске алынбай келет. Окумуштуунун ою боюнча орфография бул тек гана туура жазуу эмес, ал – адабий тилде сүйлөө менен жазуу, сөз байлыгын өстүрүү жана грамматикалык материалдарды өздөштүрүү. Мындай талаптар орфографияны окутууда көңүлгө алынышы зарыл.

Кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган азыркы талаптар окуучулардын орфографиялык сабаттуулуктарын арттырууну жана баалоону текст менен байланышта, текст менен иштөө, текст түзүү сыяктуу көндүмдөрдү калыптандыруу менен биримдикте карайт. Талаптар боюнча окуучу:

– негизги маалыматты бөлүп көрсөтүү менен жазуу жүзүндөгү жана аудиотекстти репродукциялоо, экинчи пландагы маалыматты жокко чыгаруу менен кыскартуу;

– расмий-иштиктүү чөйрөгө таандык жазуу жүзүндөгү текстти жазып берүү (ары, түшүнүк кат, ишеним кат, сунуштама) ж.б. [44, 13].

К.К.Сартбаев орто мектепте жүргүзүлүүчү орфографиялык жумуштардын түрлөрү катары грамматикалык-орфографиялык талдоону, көчүрүп жазууну, эркин көчүрүп жазууну, түрдүү диктанттарды, чыгармачыл иштерди көрсөткөн [96, 200]. Ар бир жума боюнча аткарылуучу иштер тууралуу маалыматтар берилген. Мындай иш-аракеттер азыр да жүргүзүлүп келет. Бирок алар азыркы учурда орфографиялык сабаттуулукту арттырууга жетишсиз.

Азыркы программалык талап боюнча орто мектептин окуучулары орфография боюнча төмөнкүдөй көндүмдөргө ээ болуулары керек: «кыргыз тилиндеги туура жазуунун эрежелерин толук билүү, аларды жазуу иштеринде колдоно билүү, башкалардын сабаттуулугун аныктай алуу, зарылдыгына жараша орфографиялык сөздүктөн пайдалана билүү» [46, 9].

Кыргыз тилин окутуунун нормативдик документтерине, методикалык эмгектерге жана азыркы талаптарга ылайык орфографияны окутуунун максаты менен милдеттерин аныктап алуу зарыл.

Орфографияны окутуунун максаты – окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүү менен биримдикте аларда жазуу эрежелерин практикада аң-сезимдүү түрдө туура колдоно билүүнүн туруктуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Коюлган максатты ишке ашыруунун милдеттери:

- туура жана сабаттуу жазуунун мааниси жана ролу тууралуу кеңири түшүнүктөрдү берүү;

- окуучулардын негизги орфографиялык эрежелер жана түшүнүктөр менен бекем тааныштыруу;

- ал эреже, түшүнүктөрдү жазуу иштеринде колдонуунун көндүмдөрүн калыптандыруу;

- жазуу иштериндеги орфографиялык каталарды табууга жана аны оңдоого үйрөтүү;

- орфографиялык сөздүк менен иштөөнүн көндүмдөрүн калыптандыруу ж.б.

Орфографиялык сабаттуулукка үйрөтүүдө жана методикалык жана жеке методикалык принциптерди колдонуу сунуш кылынат. Жалпы методикалык принцип орфографияны тилдин башка бөлүмдөрү фонетика грамматика жана стилистика менен биримдикте үйрөтөт. Ал эми жеке методикалык принципте тамгаларды, унгуларды, мүчөлөрдү жана сөздөрдү туура жазууга үйрөтөт.

2.4. Кыргыз тилинин лексикасын окутуу

Профессор К.К.Сартбаев методикалык эмгегинде кыргыз тилинин лексикасын окутууга өзүнчө кайрылбастан, аны сөз өстүрүү иштери менен биримдикте карап, кыскача гана токтолгон. Окумуштуунун бул маселе боюнча айткан ой-пикирлеринин негизин төмөнкү маалыматтар түзөт: «Лексикалык жумуштардын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди иш жүзүнө ашыруу керек:

1. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;
2. Сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;
3. Сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу;

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн ар түрдүү төмөндөгүдөй методикалык ыкмалары бар: сөздүн маанисин буюмдарды көрсөтүү жолу менен түшүндүрүү, сөзгө морфологиялык талдоо жүргүзүү жолу менен түшүндүрүү, бир сөздүн маанисин экинчи бир сөз менен айтуу аркылуу түшүндүрүү, которуу аркылуу түшүндүрүү ж.б. [96, 226].

Кыргыз тилинин лексикасын окутууда көрсөтүлгөн милдеттер менен ык-жолдор азыркы учурда да колдонулуп келе жатат. Бирок аталган метод-ыктарды колдонуу менен чектелүү окутуунун азыркы талаптарына жооп бербейт. Демек, лексиканы окутуунун методикасын учурга ылайык өркүндөтүү зарылдыгы бар. Кыргыз тилинин лексикасын окутууга К.К.Сартбаевден башка А.Осмонкулов, Б.Сарымсакова, З.Тагаева ж.б. кайрылышып, өз пикирлерин билдиришкен. Методикалык эмгектерге таянуу менен лексиканы окутуунун методикасын иштеп чыгып, пайдаланууга сунуш кылабыз.

1. Лексиканы окутуунун максаты жана милдети.

Лексиканы окутуунун максаты:

- кыргыз тилинин лексикалык системасы боюнча жалпы маалымат берүү;
- окуучуларга лексикалык бирдиктерди аныктоого машыктыруу;

- окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө лексикалык бирдиктерди пайдалануунун ар кандай ыкмаларын менен тааныштыруу.

Лексиканы окутуунун милдеттери:

- окуучуларга «сөз» – лексиканын эң негизги бирдиги экендигин түшүндүрүү;
- окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү;
- окуучуларга кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, синоним, омоним, антоним ж.б. лингвистикалык сөздүктөрдү колдонууга машыктыруу;
- өз кебинде синоним, омоним жана антонимдерди жана фразеологизм сөздөрдү колдонууга көнүктүрүү;
- адабий тилдин нормасында туура сүйлөөгө көнүктүрүү.

Азыркы күндө орто мектептерде колдонулган кыргыз тилинин окуу программасынын талаптары боюнча окуучулар лексика бөлүмүндө төмөнкүлөрдү билүүсү керек: «Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү – кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринин бири, кыргыз тилинин сөз курамы лексика бөлүмдөрү менен байланыштыруу. Мында окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү максатында сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн лексикалык-семантикалык маанисин талдоо, синонимдерин, антонимдерин аныктоо, фразеологиялык айкалыштардын маанилерин чечмелөө; тааныш эмес сөздөрдү пайдалана билүү, диалектилик, говордук сөздөрдү ыктуу пайдалана алуу жана алар аркылуу (окуучулардын) ж.б. көндүмдөрдү калыптандыруу. Бул багыттагы иштерди аткаруу аркылуу окуучулардын сөздүк корун байытууга, сөзгө сергек мамиле кылууга, кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга үйрөтүү» [46, 3].

Кыргыз тилинин лексикасын мектептерде окутууда мугалим сөздөрдүн лингвистикалык табиятын толук өздөштүрүп, ар бир сабактын темасына жана максатына ылайык пайдаланышы талап кылынат.

2. Лексиканы окутуунун мазмуну.

Сөз – тилдин маани берүүчү эң негизги бирдиги.

Сөздүн лексикалык мааниси. Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр. Сөздүн өтмө жана тике мааниси.

Синонимдер, Омонимдер. Антонимдер.

Фразеологизмдер жана анны кеп ишмердүүлүгүндө колдонуу.

Кыргыз адабий тилиндеги лексикалык нормалар.

Профессор З.Тагаева сөздүн лингвистикалык мүнөздөмөсүнүн төмөнкүдөй белгилерин берген:

1. Белгилүү бир лексикалык мааниге ээ болуп, кепте айтылып жаткан ойдун талабына ылайык эркин колдонулат да, пикир алышуу куралынын милдетин аткарат.

2. Башка лексикалык бирдиктерден айырмачылыкты түзүп, өз алдынча тыбыштык бүтүндүктөн турат.

3. Лексикалык-грамматикалык белгилери боюнча бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

4. Адабий тилде жалпыга бирдей даражадагы түшүнүктү билдирет [125, 10].

3. Лексиканы окутуудагы негизги түшүнүктөр.

Мектептерде лексика бөлүмү 5-6-класстарда жана 10-11-класстарда окутулат.

5-6-класстарда лексика боюнча жалпы маалымат берилип, андан кийин бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр, сөздүн өтмө жана тике мааниси, синоним, антоним жана омонимдер окутулат. Ал эми 10-11-класстарда синоним, антоним жана омонимдердин пайда болуу жолдору, алардын бөлүнүштөрү, фразеологизмдер окутулат.

Тилдин лексикалык байлыгынын негизги бөлүгүн синонимдер түзөт.

Тилдеги синоним сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

1. Синонимдик сөздөр бир гана түшүнүктү же бири-бирине жакын түшүнүктөрдү билдирет.
2. Тыбыштык курамы ар башка болот.
3. Сырткы формасына, тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, маанилештигине карай, синонимдер бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот.
4. Синонимдер семантикалык жактан, окшоштугу жана грамматикалык жактан бир категорияга (бир сөз түркүмүнө) тиешелүүлүгү алардын синтаксистик бирдей функцияны аткарышын шарттайт б.а. сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Окуучулардын синонимдердин стилдик өзгөчөлүктөрүнө жана анын ролуна көбүрөөк көңүлүн буруу менен сырттан келген сөздөр – кыргыз тилиндеги сөздөргө маанилеш болуп, ар кандай стилде параллель колдонула тургандыгына басым жасалат.

Ошондой эле, кыргыз тилине башка тилдерден кабыл алынган сөздөр өз ара синонимдерди түзө тургандыгы жана андай лексикалык бирдиктерди колдонулушу боюнча сабак процесстеринде сөздүктөр аркылуу машыктыруу иштери жүргүзүлүүгө тийиш.

Мындай синонимдик катмарлардын пайда болуу булактарын өздөштүрүү аркылуу окуучулардын лексикалык түшүнүктөрү артып, бир эле маанини атоочу сөздөр сырттан ар кандай тыбыштык жабдылышы менен кабыл алынып, колдонула тургандыгын байкашат. «Бул көрүнүштөр жалаң гана лексикалык синоним маселелери менен чектелбестен, кыргыз элинин, ошондой эле анын тилинин тарыхы менен байланыштуу каралууга тийиш» [96, 252]. Демек, тилдеги синонимдик катмарлардын башын элдик социалдык жана тарыхый байланыштарын терең тамырын иликтөө менен далилдөөгө боло тургандыгы окуучуларга түшүндүрүлөт.

Синонимдик кубулуштар бир гана лексикага гана тиешелүү болбостон, морфологиялык жана синтаксистик синонимдердин колдонулушу стилистикалык закон ченемдердин негизинде болуп, тилдин байлыгын да,

кептик мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтө алат. Булар окутуу ишинде адис мугалимдин көңүл буруусун талап кылуу менен бардык аспектидеги синонимдик кубулуштарды иллюстрациялык материалдар аркылуу үйрөтүү жумуштары актуалдуулукту түзөт.

Синоним сөздөр кептин көрктүүлүгүн арттырып, айтылуучу ойдун тактыгын жана образдуулугун таамай көрсөтүп берүү касиетине ээ. Тилдин сөздүк составынын өнүгүшү синонимдердин байышына шарт түзөт. Ошондуктан лексиканын синонимдик катарларын өздөштүрүү менен тилдик байлыкты кеңири пайдаланууга мүмкүндүк берет.

Окуучулар синонимдердин табиятын өздөштүрүүдө жана алар боюнча практикалык тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү аткарууда сөздөрдүн синонимдик маанилеринин катарларын аныктай билүү зарыл. Бул учурда синонимдеш сөздөрдү бириктирип туруучу жалпы маанини табуу керек. Синонимдик катардагы сөздөрдүн ичинен кандайдыр бир сөзү үстөмдүк кылуучу касиетке ээ болот. Ал сөз катардагы башка сөздөргө караганда семантикалык жактан күчтүрөөк келип, стилистикалык жактан бейтарап болот да, кошумча экспрессивдүүлүккө ээ боло албайт. [125, 59].

Синонимдик катарлардын мындай үстөмдүк кылуучу фактыларына уңгу сөздөрдөн, фразеологизмдерден, сөз айкаштарынан мисал келтирип, машыктыруу иштерин жүргүзүү зарыл.

Омонимдердин табиятын туура түшүндүрүп, жеткиликтүү билим берүү үчүн ага окшош болгон айрым тилдик көрүнүштөрдү, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүнүн практикалык мааниси бар. Омонимдердин омофон, омограф жана омоформа болуп бөлүнүшүн жана көп маанилүү сөздөр менен жалпылыгын, айырмачылыгын үйрөтүү жана анын негизинде окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү негизги милдеттерди түзөт. Омонимдердин пайда болуу жолдорун жана стилдик өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү менен көп маанилүү сөздөрдөн болгон айырмачылыктарын ажыратып түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Айтылышы бирдей болуп, бирок жазууда өзгөчөлөнүп, маани жагынан да катышы болбогон сөздөр омофонду түзөт. Мисалы, түрүү – тирүү, пуд – бут, карандаш – карындаш ж.б.

Жазууда бирдей жазылып, оозеки айырмаланып айтылуучу ар башка маанидеги сөздөр омограф деп аталат. Мисалы, курсант – көңүлү ыраазы болуу, курсант – курсант окуган адам. Мындай сөздөр жазылышы боюнча бири-бирине окшош болгону менен айтылышы боюнча айырмаланат.

Мында мааниси жагынан башка-башка, бирок айтылышы же жазылышы боюнча бирдей эле же жакын сөздөрдүн, сөз айкаштарынын тыбыштык окшоштугуна, үндөштүгүнө негизделип курулуучу стилдик ыкма берилген.

Кандайдыр бир туунду сөзгө экинчи бир белгилүү грамматикалык мүчө улангандан кийин окшошуп калуудан омоформалар түзүлөт. Мисалы, бышты – зат атооч, үч жаштагы Бодо мал, бышты – этиш, тамак бышты.

Көпчүлүк учурда синонимдер менен көп маанилүү сөздөрдү чаташтырып, алмаштырып түшүнгөндүктөн, талдоо иштерин жүргүзүүдө кыйынчылыктарга дуушар болушат. Омоним менен көп маанилүү сөздөрдүн жалпылыктары жана айырмачылыктары бир топ эмгектерде аныкталып негизделген. Бул эмгектерге таянуу менен окутуу жана талдоо иштерин жүргүзүү сунуш кылынат.

Омоним сөздөрдүн табиятын, семантикалык өзгөчөлүгү боюнча колдонулушун натыйжалуу окутууда төмөнкүдөй лингвистикалык-дидактикалык аспектилер орун алышы керек.

Антонимдердин социалдык жагдайларын түшүндүрүүдө мугалим жалаң гана теория менен чектелбестен, практикалык фактыларга окуучулардын көңүлүн буруп, ой жүгүртүүсүнө таасир этүү менен түшүндүрүүсү зарыл. Бул учурда көркөм чыгармалардан, оозеки кептен антонимдерди таптырып, алардын карама-каршы маанилери такталууга тийиш. Антонимдер турмуштагы реалдуу коомдук көрүнүштөрдүн карама-каршылыгынан жаралып колдонула тургандыгы окутуунун негизги өзөгүн түзөт.

3. Тагаева антонимдерди өтүүгө арналган сабактарда төмөнкүдөй методикалык ишмердүүлүктөрдү сунуштаган:

1. Антонимдин түрлөрү боюнча таблица же схема түзүлүп, анын практикалык фактылары такталуусу керек.

2. Сөз түркүмдөрү боюнча уңгу, туунду болуп бөлүнүшүн жана кепте колдонулушун графалык таблица менен далилдеп көрсөтүү. Мисалы: оң-терс, бай-жарды, кенен-тар, чала-толук, тур-отур, пайдалуу-зыяндуу ж.б.

3. Сөздүктөрдү пайдалануу менен семантикалык маанилерин, антонимдик, синонимдик катарларын, семантикалык, стилистикалык өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү жана аларга сүйлөм түздүрүү.

4. Элдик оозеки чыгармалардан алынган тексттердеги антитезанын, оксюморондун жана энантиосемиянын маанисин чечмелөөгө машыктыруу.

5. Антонимдердин сөз айкаштарында колдонулушун сөз түркүмдөр боюнча бөлүштүрүп, лексикалык маанилерин тактоо. Алсак, акырын сүйлөө, кымбат килем, жеңил материал, узак жол, катуу жер, бакубат турмуш, тоодой бийик ж.б. [125, 63].

4. Лексиканы окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр:

- кеп ишмердүүлүгүндө сөздөрдү лексикалык маанисин түшүнүү менен колдонуу;
- тексттен каймана маанидеги сөздөрдү таап, анын тексттеги маанисин аныктоо;
- кеп ишмердүүлүгүндө синоним, антоним сөздөрдү пайдалануу;
- кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн, синоним, антоним, омоним жана фразеологизм сөздүктөрүн пайдалануу;
- тексттен көркөм сөз каражаттарын табуу (эпитет, метафора, метонимия ж.б.)
- кеп ишмердүүлүгүндө көркөм сөз каражаттарын пайдалануу;
- кеп ишмердүүлүгүндө фразеологизмдерди пайдалануу.

5. Лексиканы окутуунун принциптери:

- экстралингвистикалык принцип – ар кандай лексикалык эреже-аныктамаларды түшүндүрүүдө, реалдуу турмуштан алынган мисалдарга таянуу менен түшүндүрүү;
- лексика-грамматикалык принцип – сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин салыштыруу аркылуу түшүндүрүү;
- лексика-семантикалык принцип – сөздөрдүн лексикалык маанилерин түшүндүрүүдө парадигмалык жана семантикалык процесстери менен байланышта өздөштүрүү;
- диахрондук принцип – сөздөрдү тилдеги жана коомдогу өзгөрүүлөрүн тарыхый планда салыштырып түшүндүрүү.

6. Лексикалык көнүгүүлөр жана лексикалык талдоо жүргүзүү.

Кыргыз тилинин башка бөлүмдөрүн окутууда кеңири колдонулган талдоо иштери лексиканы окутууда да кеңири колдонулуп, ал өз натыйжасын берип келе жатат. Талдоонун түрлөрүнүн жүргүзүлүшү бир чети активдүү окутуу ыкмасын түзсө, экинчи жагынан дайыма аткарылуучу көнүгүүлөр системасы катары кабыл алынат. Талдоо ишин аткаруу менен теориялык эрежелерди практика менен байланыштыруу билгичтиги жаралып, окуучулардын байланыш кебинин өсүүсүнө түрткү берип, сөздөрдү туура тандап, колдоно билүүгө жана стилдик өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүүгө машыгышат. Бул түшүнүктү профессор К.К.Сартбаевдин төмөнкү сөзү менен далилдөөгө болот: «Талдоо иштерин туура уюштурулушунун натыйжасында окуучуларга тилдеги фактыларды өз беттеринче тааный билүүгө, тилден алган билимдерин эстеринде бек сактап калууга, теориялык билимдерин практикада пайдалана билүүгө жана илимге кызыгуу навыктарын аналитикалык жөндөмдүүлүгүн, логикалык ойлоосун өстүрүүгө жетишет» [96, 147].

Мектеп практикасында лексикалык талдоо иши сөздөрдүн семантикалык түшүндүрмөсүн тактоо жана грамматикалык маанилерин көрсөтүү менен чектелген учурлары көп болот. Ал жетишсиз. Окуу китептеринде лексиканын

илимий негиздери кандай системада жана удаалаштык баскычта берилсе, дал ошондой этап менен талдоо ишин улам толуктап, тереңдетип жүргүзүү зарыл.

Демек, сөздөргө лексикалык гана так талдоо жүргүзүп, грамматикалык жагын чаташтырбоо керек. Бул учурда сөздөрдүн грамматикалык маанилери боюнча талдоонун зарылдыгына карап гана байланыштырса болот. «Ошондуктан сөздөрдүн грамматикалык жагын система катары алып, лексикалык материалдар менен дайыма бирдей кароого болбойт».

Кыргыз тили боюнча лексикалык-семантикалык талдоо иштер окуучулардын билгичтиктерин өстүрүүгө көмөк берип, лексиканы окутуунун башка бөлүмдөрдөн өзгөчөлүктөрүн жалпылап көрсөтөт да, теория менен практиканын айкалыштарынын негиздеринде анализдеп, синтезделет. Талдоо учурунда кыргыз тилиндеги түшүндүрмө сөздүктөрдөн тартып, терминологиялык, антонимдик, омонимдик, синонимдик, фразеологиялык жана диалектологиялык сөздүктөр менен дайыма иш алып баруу зарыл. Бул биринчиден, керектүү сөздүн маанисин тактоого жардам берсе, экинчиден, лексикологиялык, лексикографиялык илимий жетишкендиктер менен таанышып, таанып-билүүсүн тереңдетет.

Кыргыз тили окуу китептеринде текстке лексикалык талдоо жүргүзүү үчүн дидактикалык материал катары көнүгүүлөр берилген. Тексттерге лексикалык талдоо жүргүзүүдө колдонулган лексикалык тил каражаттарынын жыйындысы катары сөздөрдүн лексикалык-семантикалык маанилерин жалпылаштырып, жыйынтыктап кароого болот.

Синонимдердин, омонимдердин, антонимдердин жана өтмө маанидеги сөздөрдүн, эскирген сөздөрдүн, фразеологизмдердин диалектизмдердин ж.б. колдонулушун өз алдынча турган сөздөрдөн мисал келтирбестен, алардын сүйлөмдө жана текстте колдонулушун кошо түшүндүрүү керек. Окуучу сөздү, анын маанисин кептеги орду жана кызматы менен биримдикте түшүнүп, өз сөзүндө колдонгондой болушу зарыл.

Талдоого алына турган текстер төмөнкүдөй тмөнкүдөй шартта болуусу зарыл:

1. Сабактын лексикалык билим берүү милдеттеринин так аныкталышы;
2. Тексттин кызыктуулугу;
3. Тематикалык тексттердин тандалышы;
4. Окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрү, кабыл алуусун эске алуу.
5. Тексттин мазмуну, коммуникативдүүлүгү, тарбиялык жана өркүндөтүүчүлүк мааниси ж.б.

Текстке лексикалык талдоо жүргүзүүдө төмөндөгүдөй иштер аткарылат:

1. Сөздөрдүн лексикалык маанилерин аныктоо;
2. Синонимдик, омонимдик жана антонимдик катарларын аныктоо;
3. Архаизм, тарыхый сөздүн, неологизмдин, диалектизмдин маанисин ачуу;
4. Негизги ойду жана тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү таба билүү;
5. Сөздөрдүн тике, өтмө, кыйыр маанилерин аныктоо;
6. Мазмунун өз сөзү менен айтып берүү ж.б.

Лексикалык талдоонун мүнөзү жана көлөмү тексттин өзгөчөлүгүнө жана окутуунун этабына, окуучулардын даярдыгынын деңгээлине жараша аныкталат. Методикалык адабияттарда текстке лексикалык талдоо жүргүзүү адабият сабагы менен предмет аралык байланышты түзүүчү көнүгүү катары да эсептелине тургандыгы эске алынат. Тилдин лексикалык-теориялык материалдары адабият сабагындагы жанрдык чыгармалардын тили жана бардык эле предметтердин тилинде колдонулуучу лексикалык состав менен байланыштырат.

Бир эле сөздүн бир нече мааниде колдонулушу да көп маанилүүлүктү билдирет. Алардын табиятына төмөнкүдөй мүнөздөмө берилген. «Бир типтеги кубулуштарды, заттарды, окуяларды атап берүүдө да бир эле семантикалык талаада жайланышкан сөз маанилери аракетке келип, лексикада мурда колдонулуп келген сөздөр менен атап кетүү аркылуу семантикалык системанын жылышы, бутакташы тигил же бул маанилүүлүк көрүнүшкө алып келет».

Сөздүн бир канча маанилерди туюндуруусу бир типтеги ар кандай заттардын аты катары бир негизден пайда болуусу менен байланыштуу. Эки же

андан көп маанилүү сөздөр болот. Мындай семантикалык процесстер тилдин лексикалык составынын байышына, толукталышына негиз болот. Заттардын ортосундагы ассоциативдик окшоштуктун, аналогиялык жалпылыгынын, функционалдык жакындыктан негизинде бир канча окшош кубулуштар бирдей аталышка ээ болушу ыктымал.

Лексикалык талдоо жүргүзүүнүн тартиби:

1. Бир маанилүү же көп маанилүү сөз экендигин аныктоо.
2. Тике же өтмө маанидеги колдонулган сөз экендигин аныктоо.
3. Сөздүн лексикалык маанисин түшүндүрүү.
4. Жалпы колдонулган сөз же лексиканын кайсы тибине (архаизм, историзм, неологизм, диалектизм) кирген сөз экендигин аныктоо.
5. Сөздүн омонимин табуу жана мисал келтирүү.
6. Сөздүн синоним табуу жана мисал келтирүү.
7. Сөздүн антонимин табуу жана мисал келтирүү.

Лексикалык көнүгүүлөр.

Лексиканы окутууда окуучулардын кебиндеги сөздөрдү орду менен туура пайдалана билүүгө жана ар бир сөздүн маанисин түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүн өстүрүүгө көңүл бөлүнөт. Бир эле сөз тике, өтмө, кыйыр мааниде, көп мааниде колдонулгандыктан, мындай учурда семантикалык талаа түзүү ыкмасы колдонулат. Бул ыкма сөздүн синонимин, антонимин жана омонимин далилдөөгө жардам берет.

Көнүгүү иштери аркылуу сөздөрдүн маанилери жана алардын стилистикалык өзгөчөлүктөрү өздөштүрүлүп, практикалык машыктыруу максатында окуу китептеринде көнүгүүлөр системасы арбын берилген. Мында ар бир сөздүн кепте туура колдонулушуна жана ойду так берүүгө көмөк көрсөтө алгандыгына басым жасалат. Кошумча окуу куралдарын жана дидактикалык материалдарды туура тандап, сөздөрдү так колдонуу жана аларды рационалдуу пайдалана билип, лексикалык билимин арттыруу талап кыланат.

Сөздөрдүн берген лексикалык түшүндүрмөсүнө карай ажырата колдонуу менен адабий тилдин нормасында туура сүйлөй билүүгө багыт берилет. Окуучулардын лексикалык запастарын активдештирүү жана сөз байлыгын өстүрүү максатында ар кандай сөздүктөрдөн дидактикалык материал катары пайдалануу зарыл милдеттерден. Бул учурда тиешелүү сөздүктөргө таянуу менен сөздөрдүн лексикалык маанилерин так өздөштүрүп, кебиндеги синонимди, антонимди жана омонимди түшүнүп, колдонууга жетишишине басым жасалат.

Кыргыз тилинин лексикасын окутууда «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнөн», «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгүнөн», «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнөн» туура пайдалана билип, сөз байлыктарын өстүрүп, оозеки жана жазуу кептеринде колдонууга көнүгүүлөрү керек.

Ошондой эле кыргыз тилиндеги орфографиялык, фразеологиялык, морфологиялык, этимологиялык, ономастикалык, диалектологиялык, лингвистикалык сөздүктөрү менен программалык материалдардын негизинде максаттуу, үзгүлтүксүз, жандуу түрдө иштөө аркылуу окуучулардын лексикалык корунун өстүрүп, таанып-билүүчүлүгүн калыптандырууга аракеттерди кылуу талабы коюлат.

Кыргыз тилинин бөлүмдөрүн окутууда грамматикалык жана лексикалык талдоо жүргүзүү иштери кеңири колдонулуп келе жатат. Талдоо жумуштары аркылуу теориялык материалдарды практика менен байланышта окутуу принциби аркылуу окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүгө жана сөздөрдү туура тандап, аны реалдуу турмушта колдоно билүүгө машыгышат. Бул тууралуу профессор К.К.Сартбаев төмөндөгүдөй пикирин билдирген: «Талдоо иштерин туура уюштурулушунун натыйжасында окуучуларга тилдеги фактыларды өз беттеринче тааный билүүгө, тилден алган билимдерин эстеринде бек сактап калууга, теориялык билимдерин практикада пайдалана билүүгө жана илимге кызыгуу навыктарын аналитикалык жөндөмдүүлүгүн, логикалык ойлоосун өстүрүүгө жетишет» [96, 147].

Лексиканы окутууда төмөндөгүдөй көнүгүүлөрдү жүргүзүүгө болот:

Сөздөрдүн лексикалык маанисин аныктоо боюнча көнүгүүлөр:

Мындай көнүгүүлөрдү аткарууда окуучулардын кыргыз тилинин лингвистикалык сөздүктөрүн (түшүндүрмө сөздүк, синоним, антоним, омоним жана фразеологиялык сөздүктөр) пайдалануу көндүмдөрүнө ээ болушат.

- Тексттеги зат атоочтордун лексикалык маанисин түшүндүрмө сөздүктү пайдалануу менен маанисин түшүндүргүлө.
- Текстти окуп чыккыла. Андагы тектеш сөздөрдү таап, түшүндүрмө сөздүктү пайдаланып маанисин түшүндүргүлө.
- Тексттеги каймана мааниде айтылган сөздөрдү таап, көчүрүп жазып, синоним, антонимдерин тапкыла.
- Фразеологиялык сөздөрдүн лексикалык маанисин аныктагыла. Фразеологизм сөздөргө синоним сөздөрдү табууга аракеттенгиле.

Лексиканы окутууда окуучулардын кебинде сөздөрдү туура жана орду менен пайдалана билүүсүнө жана ар бир сөздүн лексикалык маанисин түшүнүү көндүмүнө ээ болуусу керек. Ошондуктан көнүгүү иштерин жүргүзүү аркылуу сөздөрдүн тике, өтмө же кыйыр мааниде, бир же көп мааниде колдонулгандыгын өздөтүрүшөт. Ошол себептен практикалык машыктыруу максатында окуу китептеринде көнүгүүлөр системасы көп берилген.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө лексика бөлүмүндө гана эмес, фонетика, морфология жана синтаксисти окутууда да ар кандай сөздүктөрдү түзүү иштерин да уюштуруп туруу, тигил же бул теманы өтүүдө канча сөздү өздөтүргөндүгүнө байкоо жүргүзүп, окуучулар билбеген жаңы сөздөрдү кошумчалар туруу керек.

Лексиканы окутуу кыргыз тилинин башка бөлүмдөрүн окутуудан өзгөчөлөнүп тургандыктан, лингвистикалык сөздүктөрдү колдонуу көндүмдөрүнө ээ кылуу зарыл. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө тилдик мүмкүнчүлүктөрүнө гана көңүл бурбастан, аларга сөздүн лексикалык маанисин үйрөтүү аркылуу тарбиялоо милдети да каралышы шарт.

Лексиканы окутууда окуу китептери, ар кандай көрсөтмө куралдар, окутуунун техникалык каражаттары, компьютерлер, таблицалар, кроссворд,

чайворд, ребус, сканворд сыяктуу дидактикалык материалдарды пайдалануунун ролу чоң. «Туура пайдаланылган таблицалар сабак берүүнү жандардырат, окуучуларды сабакка активдүү уюштурууга мүмкүнчүлүк берет» [96, 191].

Сабактын иштелмеси:

Сабактын темасы: Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү (5-класс).

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк максаты: Сөздөрдүн көп маанилүүлүгү жөнүндө билим алышат. Анын пайда болуу жолдорун өздөштүрөт.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: Өздөштүрүлгөн билимин тереңдетип, практикада колдоно алат. Тексттеги лексикалар менен сөз айкашын жана сүйлөм түзө алышат. Сөздүн көп маанилүүлүгүн сүйлөө кебинде, жазуу речинде туура колдонууга үйрөнүшөт.

Тарбия берүүчүлүк максаты: Ч.Айтматовдун «Менин Мекеним» текстти аркылуу ата-бабалардын жерин, тулуп-өскөн жерин жана элден мурас болуп калган салт-санаасын сактоого, алар менен сыймыктанууга тарбияланышат.

Сабактын тиби: жаңы материалды өздөштүрүү (таанып-билүү).

Сабактын формасы: Топ аралык иштөө.

Сабактын методу: Салыштырып окутуу, кластер методу.

Сабак аралык байланыш: кыргыз адабияты, лексикография илими.

Сабактын жабдылышы: «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», Ч.Айтматовдун сүрөтү, Талас жергесинин «Шекер» айылынын сүрөтү.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу иштери: Окуучуларды сабакка психологиялык жактан даярдоо. Сабактын максаты менен тааныштыруу. Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.

Жаңы теманы түшүндүрүү:

Балдар биз полисемия өлкөсүнө саякатка жөнөкөй жол менен эмес, метафоралык, метонимиялык жана синекдохалык жолдор менен чыгабыз. Доскага таблица илинет:

Метафора	Метонимия	Синекдоха
<p>Ком</p> <p>1. Төөгө жүк артуу үчүн өркөчүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же баш калың нерселер;</p> <p>2. Уйдун, төөнүн абдан семиргенде пайда болгон жон майы.</p>	<p>Ч.Айтматов</p> <p>1. Жазуучу;</p> <p>2. Айтматовдун чыгармаларынын жыйындысын (Айтматовду окудум, Айтматов басмадан чыгыптыр).</p>	<p>Кыял</p> <p>1. Ойлогон ой, тилек кылган, эңсеген ой;</p> <p>2. Мүнөз;</p> <p>3. Оюнун бир түрү.</p>

Балдар, таблицадан көргөндөй бир эле сөздүн бир канча маанисин окудук. Сөздүн көп маанилүүлүгү жөнүндөгү илим полисемия деп аталат. Полисемия заттардын, окуялардын, кубулуштардын окшоштугунун негизинде пайда болот. Мисалы: «туяк» деген сөздү алалы. I. малдын шыйрагынын учундагы катуу мүйүзчө. II. Өтмө мааниде колдонобуз. Адамдын артында калган эркек баласы.

Сабакты бышыктоо:

- I. Метафоралык жол менен пайда болгон көп маанилүү заттардын, кубулуштардын, окуялардын тышкы окшоштугунун негизинде маанилер оошот.
- II. Метонимиялык жол: заттардын маңыздык, мезгилдик, мейкиндик жалпылыгынын негизинде пайда болот. Мисалы: Мезгилдик катышка карата пайда болгон метонимия: Ай – I. Планеталардын бири. II. Күндүн жана өзүнүн огунда айлануунун негизинде пайда болгон 12 ден бир бөлүгүн билдирүүчү мезгил.
- III. Синекдохалык жол менен пайда болгон полисемия заттын тышкы белгилерине, көлөмүнө б.а. бүтүндү бөлүк катары, бөлүктү бүтүн катары атоо менен пайда болот. Мисалы: Кол – I. Адамдын 2 ийнинен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсү. II. Малдын алдыңкы буту. III. Беш манжа.

Эми 3 топко бөлүнөлү да “полисемия” өлкөсүнө саякатка чыгалы:

1-катар – метафоралык жол;

2-катар – метонимиялык жол;

3-катар – синекдохалык жол.

Полисемия үч жол менен пайда болот, ошондуктан силер да 3 топко бөлүндүңөр. Ар бир топ “көз”, “баш” деген сөздөрдүн маанилеринин ичинен метафоралык, метонимиялык, синекдохалык маанилерди ажыратып, ар бирине мисал жазгыла.

“Менин Мекеним” текстти менен иштөө. Тексттен көп маанилүүлүккө, өтмө маанилүүлүккө ээ болгон сөздөрдү таап, маанисин түшүнүп, сүйлөм түзгүлө.

Сабакты жыйынтыктоо: Полисемияга ар бир топ өзүнчө класстер түзөбүз.

Үйгө тапшырма: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн бир канча көп маанилүү сөздөрдү таап, дептериңерге жазып келгиле. Текстти аңгемелеп бергиле.

2.5. Кыргыз тилинин морфологиясын окутуу

Профессор К.К.Сартбаев кыргыз тилинин морфологиясын окутуунун теориялык-дидактикалык жана практикалык маселелери боюнча өз мезгилиндеги методикалык талаптарга толук жооп берген маалыматтарды бере алган. Ал сунуштар азыр да актуалдуулугун жогото элек. Биздин максат аларды толук талдап, кошумчалап, практикада колдонууга сунуш кылууда турат.

1. Морфологияны окутуунун максаты жана милдети

Морфология – бул грамматиканын бир бөлүмү, ал сөздүн грамматикалык формасын, алардын өз ара байланышын жана карым-катнашын окутат. Морфологиянын систематикалык курсу 5-7-класстарда бир баскычтуу

принципте окутулат. Морфологияны окутуу процессинде окуучулар унгу жана мүчө, сөз жасоо, сөз түркүмдөрү тууралуу түшүнүктөрдү өздөштүрүшөт.

Морфологияны окутуунун максаты:

- Окуучуларга морфологиялык түшүнүктөрдү түшүнүү менен кабыл алуусуна жетишүү;
- Окуучуларды адабий тилдин нормалары жана сөз жасоо жолдору менен тааныштыруу;

Морфологияны окутуунун милдети:

- Окуучуларды кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн курамы жана алардын маани берүүчү сөз түркүмдөрү, кызматчы сөз түркүмдөрү ошондой эле сырдык сөздөр өзгөчө сөз түркүмдөрү болуп бөлүнөрү менен тааныштыруу;
- Окуучулардын белгилүү бир сөз түркүмдөрүнүн негизинде сөз өзгөртүүчү формасын кабыл алуусун камсыз кылып, ал формаларды өздөрүнүн сөз айкашын жана сүйлөм түзүүдө туура колдонуусун үйрөтүү;
- жазуу эрежелеринин түшүнүктөрүнө таянып, морфологияны окутууга байланыштуу керектүү орфографиялык ыкмаларды иштеп чыгуу.

Азыркы учурда морфологияны окутуу синтаксистик негизде өтөт. Морфология менен синтаксистин өз ара байланышы, мектепте грамматиканы окутуунун алдынкы принциптери катары каралат.

Морфологиялык түшүнүктөрдү окутуу процессинде окуучулар тигил же бул сөз формасы кайсы сөз түркүмдөрүнө кирерин, кандай грамматикалык белгилерге ээ экендигин, сүйлөмдө кандай кызмат аткаарарын өздөштүрө алышат. Эң башкы көңүл сөз формасына мүнөздүү шарттарга аны ар кандай стилде жана сүйлөө жанрында колдонууга, байланыштуу сүйлөм түзүүгө сөз түркүмдөрүн максаттуу колдонууга болот.

Ошондуктан морфологияны синтаксистик негизде окутуу сөздөрдүн лексика-грамматикалык мааниси сүйлөмдүн элементи катары каралат. Мына ушул тил бирдиги грамматикалык белгилерди ишке ашырат. Контексте тил бирдигин карап чыгууда окуучулар анын маани мазмунун берүүдөгү ролун билишет. Демек, контексттин бирдигинин семантикасын ачуучу шарт болуп саналат.

2. Морфологияны окутуунун негизги мазмуну.

- Сөз түркүмдөрдүн системасы.
- Сөз түркүмдөрү алардын грамматикалык маанилери, морфологиялык белгилери, синтаксистик ролу.
- Кызматчы сөз түркүмдөрү.
- Сырдык жана тууранды сөздөр.
- Кыргыз адабий тилинин негизги морфологиялык нормалары.
- Негизги морфологиялык каражаттар.
- Морфология боюнча алган билимдерди жазуу практикасында колдонуу.

3. Мектепте окутулуучу «Морфология» бөлүмүнүн негизги түшүнүктөрү.

Негизги морфологиялык бирдик сөз формасы болуп эсептелет, башкача айтканда, сөз анын грамматикалык маанисинде. Сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү төмөндөгүдөй критерийлерден турат: жалпы грамматикалык маанилер (эмнени билдирет, кандай суроолорго жооп берет), морфологиялык белгилерден жана синтаксистик функциялардан (кандай сүйлөм мүчөлөрү болуп саналат).

Сөздөрдүн лексикалык маанилерине, морфологиялык белгилерине жана аткарган синтаксистик кызматына карай сөз түркүмдөрү төмөндөгүдөй болуп бөлүнөт: Маани берүүчү сөз түркүмдөрү, маани бербөөчү (кызматчы) сөз түркүмдөрү жана өзгөчө сөз түркүмдөрү.

Морфологияны окутуу процессинде окуучулар «сөз түркүмдөрү» жана «сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык белгилери» деген негизги түшүнүктөрдү өздөштүрүүгө тийиш. Мисалы, сын атоочту сөз түркүмдөрү катары кабыл алууда окуучулар «сөз түркүмдөрү» жана «грамматикалык белгилери» боюнча алган билимдерине таянып, биринчи тексттен кандай? кайсы? кимдики? деген суроого жооп берген жалпы грамматикалык маанидеги сөздү тандап алып, анан ага морфологиялык белгилерин (сан, жөндөмө, жак) синтаксистик функцияларын (аныктооч же баяндооч) аныкташып талдашат.

Сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык белгилерин талдоо үчүн классификациялык (туруктуу) жана сөз өзгөртүүчү (туруксуз) белгилерин ажыратып алуу керек. Классификациялык белгилер сөз түркүмдөрдү бир бүтүндүктө карап, сөздүн лексика-грамматикалык класстарынын ичинен аны бөлүп алат. Маселен, зат атооч төмөнкү классификациялык белгилерге ээ: энчилүү жана жалпы, жандуу жана жансыз, үч жактын бирөөсүнө таандык боло алат.

Сөз өзгөртүүчү белгилери конкреттүү сөз формасына тактап айтканда речте колдонуучу сөздүн формасы менен мүнөздөлөт. Зат атооч үчүн сөз өзгөртүүчү белгилер булар сан жана жөндөмөлөр. Сөз түркүмдөрү жөнүндө жаңы мазмундагы түшүнүк балдардын эсинде белгилүү схемада кабылданып, морфологиялык окуусун өздөштүрүүдө эффективдүү каражат болуп эсептелет. Морфологиялык түшүнүктөрдү окутуу процессинде окуучулар тигил же бул сөз формасы кайсы сөз түркүмдөрүнө, кандай грамматикалык белгилерге ээ жана сүйлөмдө кандай роль аткаарарын билүүгө жетишет.

Сөз түркүмдөрдү окутууда негизги көңүлдү сөз формасын ар кандай стилде жана жанрда, сүйлөм түзүүдө сөз түркүмдөрдү максаттуу колдонууга бөлүшөт. Андан тышкары, орфографиялык жана башка сөз түркүмдөрдү туура жазуу эрежелери менен иштөө актуалдуулукка жатат.

4. Морфологияны окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр:

- Сөздөрдү сөз түркүмдөрү боюнча бөлүштүрүп, алардын морфологиялык белгилерин аныктап, морфологиялык талдоо жүргүзүү;

- Тексттен сөздү таап, аны сөз түркүмү боюнча талдоо;
- Сөз формасын туура түзүү;
- Сүйлөм жана сөз айкашын түзүүдө сөз формасын туура жана орундуу колдонуу;
- Тигил же бул сөз түркүмдөрүнүн текст түзүүчү функцияларын талдоо;
- Сөз түркүмдөрдү жазуу үчүн орфографиялык эрежелерди колдонуу.

5. Морфологияны окутуунун принциптери.

- Лексика-грамматикалык принцип – сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин салыштыруу;
- Парадигмалык принцип – сөздүн баштапкы жана кыйыр формалары;
- Синтагматикалык принцип – сөз түркүмдөрдүн айкашуу мүмкүнчүлүгүн кароо;
- Морфологиялык-синтаксистик принцип – сөз түркүмдөрү менен сүйлөм мүчөлөрүнүн биримдиги.

6. Морфологиялык көнүгүүлөр

Морфологиялык талдоо – сөздү сөз түркүм катары талдоо. Морфологиялык талдоо оозеки жана жазуу жүзүндө болушу мүмкүн. Морфологиялык талдоо жүргүзүүдө эң биринчи сөз түркүмүн жана анын грамматикалык маанилерин, андан кийин классификациялык белгилери, сөз өзгөртүүсү жана синтаксистик функциясы көрсөтүлөт.

Кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутууга коюлуп жаткан азыркы педагогикалык талаптар профессор К.К.Сартбаевдин морфологияны окутуу боюнча иштеп чыккан концепциясын танбайт, жокко чыгарбайт. Тескерисинче, аларды окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүүдө кошумчалап колдонууну сунуш кылат.

Сабактын иштелмеси:

Сабактын темасы: *Зат атоочтун лексикалык жана грамматикалык маанилери (6-класс)*

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк: Зат атоочтун грамматикалык, лексикалык маанилерин тереңирээк өздөштүрүп алган билимдерин бышыкташат.

Өнүктүрүүчүлүк: Өз алдынча иштөөгө, ойлорун ырааттуу жазууга, текст түзүгө көнүгүшөт.

Тарбия берүүчүлүк: Элдин тарыхын, үрп-адатын, көөнөрбөс сөздөрүн көкүрөгүнө түйүп, билип жүрүүгө, мекенчил болууга тарбияланышат.

Сабактын тиби: Бышыктоо сабагы.

Сабактын формасы: Топтордо жана өз алдынча иштөө.

Сабактын методу: көрсөтмөлүү жана суроо-жооп методу.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, таблицалар, техникалык каражаттар.

Сабак аралык байланыш: география, музыка, биология, адабият.

Сабактын жүрүшү:

1. Уюштуруу иштери: Учурашуу, окуучуларды тактоо; сабактын максаты менен тааныштыруу.

Окуучуларды сабакка психологиялык жактан даярдоо максатында «Кыргыз көчү» күүсүн уктуруп, андан кийин сыналгыдан көчтүн, төөлөрдүн сүрөтү көрүнөт.

2. Ойлонуу учуру:

Мугалим: Балдар, бир саамга көңүл буруп, күүгө кулак төшөгүлөчү. Акыл калчап көрөлү. Бул кайсы күү деп ойлойсуңар? Эмнени көрдүңөр? Көч деген эмне?

Окуучулар: Бул «Кыргыз көчү» деген күү. Төөлөрдү көрдүк.

Мугалим: Үйгө берилген тапшырма текшерилет.

Тапшырманы баарынар аткарып келиптирсиңер? Биз эмнени уктук жана көрдүк?

Окуучулар: күүнү уктук, төөлөрдү жана көчтү көрдүк.

Мугалим: Кыргыздар көбүнчө төөгө жүк артып көчүшкөн, эмне себептен деп ойлойсуңар? Азыр мен айтып берем, кунт коюп уккула, буларды эсинерге сактап алгыла.

Төө төрт түлүктүн төрөсү ал күчтүү ысыкка жана ачкачылыкка чыдамдуу жаныбар. Анын сүтүнөн жасалган кымызды шаут дейбиз. Жүнүн чуда деп аташат. Төөнүн жүнүнөн жасалган кийимдер суу өткөзбөйт жана деп соолукка пайдалуу. Төөнүн бир жашка чейинки баласын бото дейт. Андан чоңун тайлак, ал эми жүк көтөрчү төөлөрдү нар төө дешет. Чоң эркек төөлөрдү бура жана атан төө деп аташат. Төөнүн айры өркөчтүү жана сынара өркөчтүү эки түрү бар.

Балдар, «көч» деген сөздүн дагы кандай маанилерин билесиңер.

I. Этиш. II зат атооч.

Кыргыздар мал киндиктүү көчмөн эл болушкан, ошондуктан жайкысын жайлоого, кышкысын кыштоого көчүп жашашкан. Көчкөндө бардык оокат-жүктөрүн артынып кете беришчү. Бир айыл же жамаат чогуу конуш которушкандыктан, ал «көч» деп аталган.

Көч көздөгөн жерине жетип, эл жаңы конушка жайгашкан мезгилде конуш өргүү кылышып, оюн курушкан. Мына ошондо алгач манас айтылган экен.

3. Манас айтуу.

4. Биз бүгүн 6-класста өтүлгөн кыргыз тилин көч катары карап көрөлү.

Кыргыз тил илиминин канча бөлүмүн билесиңер?

Морфология эмнени окуп үйрөтөт?

Канча сөз түркүмү бар? Алардын «көч» башында кайсы сөз түркүмү турат?

Анда конуш тапкан»Кыргыз тили» көчүбүздүн алгачкы «төөсү» зат атооч жөнүндө эмнелерди билесиңер, эсибизге салалы.

Бул эмне? – Төө.

Канча төө көч боло алат? – Бир нече төөлөр.

Эмесе үч топко бөлүнүп, ар бир топ өзүбүзгө ат тандайлы. Мен силерге үч аталышты сунуштайм: «Кыргыз көчү», «Кыргыз тили», «Кыргыз төөсү».

Сыналгыдан сүрөттөр көрүнөт.

1. Төө. 2. Жылкы. 3. Уй. 4. Кой. 5. Эчки. 6. Боз үй. 7. Комуз. Көөкөр. 8. Калпак, китеп кап. 9. Китеп, желим. 10. Калемсап. 11. Калем, сызгыч, өчүргүч. 12. Дептер, күндөлүк. 13. Такта. 14. Шып, 15. Чач учтук, алжапкыч.

Мугалим: Бул сүрөттөрдөн эмнени байкадыңар.

Туура, бул сүрөттөгүлөрдүн бардыгы зат атооч сөздөр.

Тактага рим цифралары илинет: I, II, III. Бул сандар кыргыз тилинде качан колдонулчу эле. Ооба, анда балдар сөздөрдү жактайбыз. Ар бир топ эки-үчтөн сөздү оозеки жакташат. Мисалы, I. менин төөм; II. Сенин төөң; III. Анын төөсү ж.б.

Мугалим: Таандык мүчөнүн дагы кандай түрү бар?

Тактага 1, 2, 3, 4, 5, 6 деген сандар илинет.

Мугалим: Бул сандардан эмнени түшүндүрө? Азаматсыңар. Демек, балдар зат атооч жакталат, таандык мүчө менен өзгөрөт, ошондой эле жөндөлөт.

Ар бир топтон 3 окуучу сүрөттөрдөгү зат атооч сөздөрдү тандап алып, жөндөшөт.

Мугалим: Балдар, ар бир топтон бирден окуучу чыгып, сөздөрдү жактап, жак таандык мүчө боюнча өзгөртүп, жөндөйт.

Үч топтон бирден окуучу чыгып, зат атооч сөздөрдү жактайт, жак таандык мүчө боюнча өзгөртүшөт жана жөндөшөт.

Мугалим: Эми балдар, кыргыз тилине, кыргыз көчүнө, кыргыз төөсүнө байланыштырып кыскача текст түзөбүз.

Жазылган тексттер окулат. Андагы зат атоочторду табышып, жактап, жөндөп, жак таандык мүчө менен өзгөртүшөт.

5. Сабакты жыйынтыктоо.

Сабакта эмнени үйрөндүңөр?

Зат атоочтун грамматикалык белгилери айтып бергиле?

Сен «Кыргыз тили» көчүн түшүндүңбү?

Муну дагы улантсак болобу?

6. Окуучулардын билим денгээлин баалоо: Топтордун упай топтогонуна карата, жыйынтык чыгарып. Андан кийин сабакка активдүү катышкандар бааланат.

7. Үйгө тапшырма: Бүгүнкү сабактагы жаңы өздөштүргөн зат атооч сөздөрдү көптүк санда жактап, жөндөп, жак таандык мүчө менен өзгөртүп жазып келгиле.

2.6. Кыргыз тилинин синтаксисин окутуу

Профессор К.К.Сартбаев – кыргыз тилинин синтаксиси боюнча белгилүү тилчи-окумуштуу. Анын докторлук диссертациясы да кыргыз тилинин синтаксисинин проблемаларына арналган. Тилчи-окумуштуу катары синтаксисти окутуунун лингвистикалык-теориялык негиздерин кеңири жана толук аныктоого жетишкен.

Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун теориялык маселелерин аныктоодо профессор К.К.Сартбаевдин илимий-теориялык жана методикалык эмгектерине таянуунун зарылдыгы азыркы учурда да зарыл деп эсептейбиз.

1. Синтаксисти окутуунун максаты жана милдети

Синтаксис – тилдин бардык булактарын колдонуудагы тил системасынын эң жогорку баскычы. Грамматиканын бир бөлүмү катары синтаксис эки бөлүмдөн турат: 1) сөз айкашын окутуу 2) сүйлөмдү окутуу.

Синтаксисти окутуунун максаты:

- Синтаксистик түшүнүктөрдү өздөштүрүү менен окуучулар сөз айкашы жана сүйлөм тууралуу түшүнүктөргө ээ болушат.
- Окуучулардын оозеки жана жазуу кебин өркүндөтүү.
- Компетенттердин бардык түрлөрүн өздөштүрүүгө жардам берүү.

Синтаксисти окутуунун милдеттери:

- Окуучуларды синтаксистик биримдиктер менен тааныштыруу – сөз айкашы, сүйлөм, татаал синтаксистик бүтүндүк жана ошол негизде окуучулардын кыргыз тилинин түзүлүшү жөнүндө билимин тереңдетүү.

- Окуучулардын синтаксистик бирдиктерди коммуникативдик жоболорго ылайык колдонуусун өздөштүрүү жана алардын сөз байлыгын арттыруу.
- Окуучулардын синтаксис боюнча билимин байытуу, аларды ар түрдүү синтаксистик конструкция, синтаксистик синонимдерди колдонууга үйрөтүү.
- Пунктуациялык эрежелерди ийгиликтүү өздөштүрүүгө шарт түзүү.

2. Синтаксисти окутуунун мазмуну

Сөз айкашы жана сүйлөм синтаксис бирдигинин негизи катары. Сүйлөмдөгү жана сөз айкашындагы сөздөрдүн синтаксистик байланышы.

Аткарылыш максатына жана эмоционалдык боекко карай сүйлөмдөрдүн түрлөрү.

Сүйлөмдүн грамматикалык (баяндоочтук) негизи. Жөнөкөй жана татаал сүйлөм.

Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү жана аларды түшүндүрүүнүн жолдору.

Бир тутумдуу жана эки тутумдуу, жайылма жана жалаң сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөмдөр.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм.

Каратма, кириңди жана сырдык сөздөр жана конструкциялар.

Багыныңкы жана багыныңкы эмес жана байламтасыз татаал сүйлөмдөр.

Ар түрдүү байланыштагы татаал сүйлөмдөр.

Синтаксис боюнча алган билимин жазуу ишинде колдонуу.

3. Мектепте окутулуучу «Синтаксис» бөлүмүнүн негизги түшүнүктөрү.

Мектепте синтаксис курсунун (8-9-класстар) негизги мазмунун синтаксистик түшүнүктөр жана эрежелер системасы түзөт. Эң негизги синтаксистик түшүнүк – бул синтаксистик бирдик: сөз айкашы, сүйлөм, татаал сүйлөм. Бул бирдиктер баяндоочтук жана баяндоочтук эмес байланыштардын негизинде окутулат. Синтаксисте тилдик көүнүштөр үч жактан каралат:

семантикалык-маанилеринин билдирүүсүнө карай, түзүлүшүнө карай, аткарылыш максатына карай.

Окуучулар синтаксис боюнча биринчи түшүнүктү башталгыч класстардан эле алышат: аткарылыш максатына жана интонациясына карай сүйлөмдөрдүн түрлөрү; сүйлөм мүчөлөрү; сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы ж.б.

5-класста синтаксистин даярдоо курсу окутулат. Синтаксистин систематикалык курсу 8-9-класстарда окутулат.

Сөз айкашы жөнүндө окутуу сөз айкашынын ар түрдүүлүгүн алардын компоненттеринин өз ара синтаксистик карым-катнаштарын, сөз айкашынын багыныңкы байланыштарынын типтерин көрсөтө алат.

Сөз айкашы – баяндоочтук эмес бирдик, грамматикалык бирдик, сөз байланыштары, бир сөздүн башка бир сөзгө болгон көз карандылыгын сездирет. Бул багынычтуу байланыштардын негизинде келип чыгуучу номинативдик бирдик, алар: ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, Алар маанилик жана интонациалык толук бүткөндүктү (ойдун толук бүткөнүн, аткарылыш максатын) бере алышпайт, коммуникативдик актыда сүйлөм аркылуу гана катыша алышат.

Окуучулар сөз айкашын сөздүн түзүлүшү, белгиси, кыймылы катары эле кабыл алышат, бирок сөздөн айырмаланып сөз айкашы аларды так, конкреттүү айтууга көнүктүрөт, мисалы, жөн эле «басуу» эмес, «досу менен басуу», жөн эле «китеп» эмес «кызыктуу китеп» ж.б.

Сөз айкашын 5-класстарда окутуу балдарды синтаксистик негизде (жөндөмө мүчөлөрүнүн өзгөрүүсүн, сын атооч менен сан атоочтун жактары сөз айкашында гана каралышын) морфологияны үйрөтүүгө даярдоо. Айкындооч мүчөлөр аркылуу жасалган сөз айкашы сүйлөмдүн грамматикалык негизин жайылта алат.

8-класста сөз айкашынын атоочтук, этиштик, тактоочтук структуралык типтери каралат. Окуучулар багыныңкы байланыштуу сөздөрдүн ар кандай ыкмалары, багыныңкы жана багындыруучу сөздөрдүн маанилик карым-катнаштары менен тааныша алышат .

Сөз айкашы ойдун пайда болуш процессин чагылдырат. Демек, балдарга тил бирдигин окутуу бул – өз оюн туура айтууга үйрөтүү болуп саналат.

Сүйлөмдү окутуу – жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн курамын карайт.

Сүйлөм – бул синтаксистик жана коммуникативдик бирдик, баарлашуунун кичине бирдиги. «Тилдин грамматикалык мыйзамдарына ылайык речтин бүтүн бирдиги, кадыресе ойду билдирген эң негизги каражат болуп саналат».

Баяндоочтук – бул речтин мазмунунун чындыкка карай мамилесин билдирүүчү грамматикалык каражаттар модалдуулук, чак жана жак. Баяндоочтук мектеп практикасында сүйлөмдүн структуралык негизин түзгөн грамматикалык негиздердин түшүнүгү менен окшош деп келишет. Баяндоочтук байланыштын эң негизги көрсөткүчү сөздүн формасы жана интонациясы эсептелет.

Баяндоочтук – бул толук комплекстүү формалдык синтаксистик каражаттар тиги же бул чындыктын убактылуу планы менен ой билдирүүчү жана түзүүчү категория болуп саналат. Анткени, баяндоочтук сүйлөмдүн баш мүчөлөрүндө болгондуктан, окуучуларды бул категория менен таанышуусу бир тутумдуу жана эки тутумдуу сүйлөмдөрдү мыкты өздөштүрүүгө жардам берет жана татаал сүйлөмдөрдү түшүнүү менен кабыл алуусуна негиз боло алат.

Сүйлөмдүн көрүнүктүү белгилеринин бири интонация(тыным) болуп эсептелинет, тондун (басымдын) көтөрүлүшү жана басаңдашы, речтин жайлашынан жана ылдамдашынан билинет. Интонация сүйлөп жаткан адамдын коммуникативдик ниетин чагылдыруучу башкы каражат катары кызмат аткарат. Сүйлөм мүчөлөрүнүн ички бирдигин анын орун жана интонация тартибин өзүнө кармап турат.

Синтаксисти окутуу процессинде окуучулар «сүйлөм мүчөлөрү» менен таанышышат.

Сүйлөм мүчөлөрү – бул сүйлөм ичинде өзүнчө мааниси бар өз ара синтаксистик байланыштуу сөздөр.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – ээ жана баяндооч. Баяндоочтук мамилелердин катышы менен мүнөздөлөт, сүйлөмдүн конструктивдик жана маанилик борбору болуп саналат.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) сүйлөмдүн баш мүчөсүнө көз каранды, грамматикалык негиздерди толуктоочу, түшүндүрүүчү кызмат аткарат. Бул материалды кабыл алуу процессинде сүйлөм структурасындагы маанилик карым-катнаштарды талдоого көбүрөөк көңүл бөлүш керек.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү маанилик катнашы боюнча сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн да жогору мааниге ээ экендигин окуучулар билиши керек. Мына ушундай көз карашта эң негизги ролду коммуникативдик аспекти өзүнө алып, сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөргө бөлүштүрүүсүн көрсөтөт.

Сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөргө бөлүштүрүү сөздөрдүн тартибине байланыштуу, айтылган ойдун ар кандай коммуникативдик маанилүүлүктүн ирээттүү коюлушу айтылган ойду так берүүгө көмөктөшөт. Сөздөрдүн өздөрүнүн ар кандай тартипте болушу сүйлөмдүн коммуникативдик милдетин, анын маанисин алмаштырып жиберет. Жөнөкөй, тике жана карама-каршы (инверсия) сөздөр болуп бөлүнөт. Тике маанидеги сөздөрдүн ичинде ар бир сүйлөм мүчөлөрү белгилүү бир орунду ээлешет. Маселен, ээ ар дайым баяндоочтун алдында турат (Жаз келди), ээрчишкен аныктооч аныктооч сөздүн алдынан орун алат (жашыл жалбырактар), ээрчишпеген аныктооч аныктооч сөздөн кийин туурат (гүлдүн жалбырагы), сын-сыпат бышыктооч баяндоочтон мурда (катуу сүйлөп жатты), бышыктоочтун башка түрлөрү жана толуктооч баяндоочтон кийин орун алат.

Мезгил жана орун бышыктооч сүйлөмдүн башталышынан орун алып, анын мазмунун конкреттештирип, толуктап турат.

Карама-каршы маанидеги сөздөр – бул тилдин ачык айкын каражаттарынын бири, окурмандардын сөзгө болгон мамилесин арттыруу үчүн колдонулат. Суроолуу сүйлөмдөрдө суроо түзүү үчүн колдонулушу мүмкүн.

Окуучулар оозеки речте сүйлөмдөгү эң негизги сөз үндүн бийиктеши менен логикалык басымдын түшкөндүгүн билишет. Маселен, «Кар жаап бактар агарды» деген сүйлөмдү ар кандай басымда окуса болот.

1. Кар жаап **бактар** агарды.
2. Кар жаап бактар **агарды**.
3. **Кар жаап** бактар агарды.

Биринчи учурда логикалык басым бактар деген сөзгө түштү; экинчисинде бактардын кандай болгондугу такталып жатат (агаргандыгын), үчүнчү учурда бактардын эмне себептен агаргандыгына көңүл бурулуп жатат (сууктан). Окуучулардын сүйлөмдөрдү мүчөлөргө бөлүү жана сөз тартиби, логикалык басым жөнүндө маалыматтарды жакшы өздөштүргөндүгү көнүгүүлөрдү аткаруу процессинде тастыкталат. Алар мурда белгилүү болгон контексттен теманы, белгисиз жаны тексттен реманы бөлүп алышат. Сөз тартиби сүйлөм түзүлүшүнүн бирден-бир компоненти болгондуктан, ал анын структурасы үчүн чоң мааниге ээ.

Синтаксисти окутуу процессинде окуучулар сүйлөм ойду билдирип, айтып берүү үчүн негизги каражат болуп саналат. Ал эки баш мүчөдөн (эки тутумдуу) же бир эле баш мүчөдөн (бир тутумдуу), кээде айкындооч мүчөдөн турган грамматикалык негиз катары болорун өздөштүрүшөт.

Алар жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн функционалдык көп түрдүүлүгүнүн жалпы белгилери жөнүндө маалымат ала алышат. Мына ушул учурда сүйлөм тилдин бирдиги экендигин түшүнүшүп, өздөрүнүн речинде суроо же каалоо, билдирүү жана башка ушу сыяктуу ойлорун билдирүүдө сүйлөмдүн ар кандай типтерин колодоно алышат.

4. Синтаксисти окутууда ээ болуучу көндүмдөр.

Сөз айкашы:

- Сүйлөө речинде синонимдерди колдонуу;
- Башкаруу жана ээрчишүү нормаларына ылайык туура сөз айкашын түзүү;

- Баарлашуу жагдайга жана коммуникативдик максатка ылайык сүйлөмдөрдү түзүү үчүн сөз айкаштарын колдонуу;
- Сөз айкашына синтаксистик талдоо жүргүзүү.

Сүйлөм:

- Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр жана алардын типтерин аныктап билүү;
- Сүйлөө речинде татаал сүйлөмдөрдү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар кандай байланыштагы обочолонгон бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөргө алмаштырып колдонуу;
- Адабий тилдин нормаларына ылайык жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү түзүү;
- Коммуникативдик максатка ылайык сүйлөмдөрдүн ар кандай түрлөрүн туура колдонуу;
- Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо жүргүзүү;
- Речтин түшүнүктүүлүгүн аныктоочу синтаксистик каражаттарын талдоо жана табуу;
- Окутулган эрежелерге ылайык тыныш белгилерди тандоо жана коюлушун негиздөө.

5. Синтаксисти окутуунун принциптери.

- Морфологиялык-синтаксистик принцип – сүйлөм мүчөлөрү менен сөз түркүмдөрүн салыштыруу;
- Интонациялык принцип – структурасын жана интонациясын (сүйлөп жаткан адамдын ниетин түшүндүрүүчү негизги каражат) салыштыруу;
- Парадигмалык принцип – сөз айкашынын өзгөртүп жиберүүчү жөндөмдүүлүгү;
- Синтагматикалык принцип – сөз айкашы жана сүйлөмдүн түзүлүш эрежелери.

6. Синтаксистик көнүгүүлөр.

Синтаксистик талдоо – сөз айкашы жана сүйлөмдөрдүн (жөнөкөй жана татаал) негизги белгилери. Сүйлөмгө синтаксистик талдоолор жүргүзүү.

Сөз айкашына синтаксистик талдоонун тартиби.

1. Сүйлөмдөн сөз айкашын бөлүп чыгуу;
2. Жөнөкөй жана татаал сөз айкашын аныктоо менен сөз айкаштын курамын көрсөтүү, баш жана багынычтуу сөздөрдүн ордун аныктоо.
3. Сөз айкашынын грамматикалык маанисин көрсөтүү, грамматикалык маанисинин (мүчө, байламта, маанилик байланыш) айтылыш жолдорун аныктоо.
4. Синтаксистик байланыштын типтерин (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу) көрсөтүү.

Жөнөкөй сүйлөмгө синтаксистик талдоонун тартиби:

1. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай (жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, буйрук сүйлөм) бөлүнүшүн көрсөтүү.
2. Сүйлөмдү ички эмоциясына карап (илептүү же илептүү эмес).
3. Сүйлөмдүн түзүлүшүнө карай (жөнөкөй жана татаал) бөлүнүшүн көрсөтүү.
4. Сүйлөмдүн курамына карай баш мүчөсүн (бир тутумдуу же эки тутумдуу) аныктоо. Бир тутумдуу сүйлөмдөр үчүн (жеке сүйлөм, ээсиз сүйлөм, атама сүйлөм ж.б.) сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнөн бөлүп, аларга мүнөздөмө берүү.
5. Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн тибин көрсөтүү (жалаң жана жайылма сүйлөмдөр). Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн бөлүп, аларга мүнөздөмө берүү.
6. Сүйлөмдүн толук жана кемтиктигин аныктоо.
7. Сүйлөмдүн тутумдашкандыгын аныктоо. Эгер тутумдашкан болсо, кандай (бир өңчөй мүчөлөр, обочолонгон мүчөлөр жана кириңди конструкциялары) жолдор менен тутумдашканын аныктоо.

Татаал сүйлөмгө синтаксистик талдоонун тартиби:

1. Сүйлөмдүн аткарылыш максатына жана эмоционалдык ички абалына карай бөлүнүшүн аныктоо.
2. Грамматикалык негизин бөлүп, аларды номерлеп, чегин белгиси менен белгилеп, сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча көрсөтүү.
3. Сүйлөмдүн байланыш каражаттарын атап берүү.
4. Схемасын чийип берүү.
5. Татаал сүйлөмдөрдүн маанилик бөлүгүн мүнөздөп берүү.
6. Ошондон кийин ар бир бөлүктү жөнөкөй сүйлөм катары талдап чыгуу.

Сөз айкалышынын түрлөрү жана аны окутуунун жолдору.

Турмуштагы заттар, кубулуштар, кыймыл, сапат, касиеттер өз ара бири-бири менен карым-катышта экендиги белгилүү. Ошондуктан сүйлөм жана анын составындагы сөз айкаштары маани жагынан бири-бирине айкаша ала турган абалда болуу керек.

Сөз айкашынын составы толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдүн өз ара байланышынан түзүлөт да, анын бири экинчисине мааниси жактан, же грамматикалык жактан баш ийип турат.

Багындыруучу сөздүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине байланыштуу сөз айкашы атоочтук сөз айкашы жана этиштик сөз айкашы болуп экиге бөлүнөт.

Тилдеги бардык сөз түркүмдөрү бири-бири менен бирдей айкаша бербейт. Алардын айкашуусу тилдин закон ченемдүүлүгүнө баш ийет. Алсак, атоочтук сөз айкашында багындыруучу сөз көбүнчө зат атоочтон болуп, ага атооч, сын, сан, ат атоочтор, атоочтук, аз санда болсо да тактоочтор багынуучу түгөй болуп келишет. Зат атоочтон башка (сан, сын, ат атооч сөздөр дагы багындыруучу түгөй болуп келишет.

1. а) Этиштик сөз айкашында багындыруучу түгөйү этиш сөздөн болуп, багыныңкы түйгөйүнүн басымдуу көпчүлүгү барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө келип, этишке башкарылат. Этиш сөздөр башкаруучу

түгөй болуп келгенде ага жондоочтук, же жардамчы атоочтук, айкаштар багыныңкы түгөй болуп келишет.

б) Айрым атооч сөздөр (сын, сан атооч) тактоочтор этиш менен ыкташуу жолу аркылуу эч кандай мүчөнүн жардамысыз айкашат.

Мисалы: Тез чуркоо, бат келүү, жалт-жалт кароо, бара көрүү, эчкирип ыйлоо, жакшы көрүү.

II. а) Багындыруучу сөзү атооч сөздөрдөн келсе, багыныңкы түгөйү менен булар дагы ыкташуу жолу менен байланышат.

Мисалы: Бийик тоо, эки китеп, бул киши, ойногон бала, жүрүүчү машина, алдыңкы мектеп.

б) Эгерде багындыруучу түгөйү таандык мүчө уланган зат же затташкан сөздөрдөн болсо, багыныңкы түгөйү илик илик жөндөмөсүндө келет:

Мисалы: Үйдүн төбөсү, кыздын ачыгы, көптүн бири, экинин жарымы, сүйлөгөндүн сөзү.

в) Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, же багындыруучу сөздөгү таандык мүчө түшүп калып да айкаша берет.

Мисалы: Силердин мектеп, биздин айыл, айыл багы, комуз үнү, мектеп имараты.

г) Атоочтук сөз айкашында багындыруучу түгөй өзүнүн алдындагы багыныңкы түгөйүн барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнө келтирип, башкарат. Мындай байланышуу негизинен этиштик сөз айкашына мүнөздүү. Бирок атоочтук сөз айкашында анча кеңири болбосо да, бул көрүнүш аз санда кездешет.

Мисалы: Кечегиден кайраттуу, бизден артта, сага алкыш, бизде мейманда, түшүмгө береке.

Атоочтук жана этиштик сөз айкаштарынын илимий жактан такталган ушул белгилеринин бардыгы менен окуучуларды тааныштыра кетүү жагын сунуш кылабыз.

Бул түшүнүктү жалаң эле теманы түшүндүрүү убагында гана эмес бышыктоо, жалпылаштыруу, кайталоо сабактарына да ылайыкташтыра

бөлүштүрүү керек. Сөз айкаштарынын түрлөрүн тааныштырууда атайын түзүлгөн таблицаны пайдалануу керек. Анын түрлөрүн жана анын ар бирине тийиштүү өзгөчө белгилерин бир эле таблицага сыйдыруу мүмкүн эмес. Ошондуктан эки таблица түзүү ылайыктуу (караңыз: сүрөт 2.5.).



Сүрөт 2.5. Сөз айкашынын түрлөрү

Схеманы илип, сөз айкашы канчага жана кандай түрлөргө бөлүнө тургандыгын окуучунун бирине окутуп тааныштыргандан кийин 1-таблицаны илип, атоочтук сөз айкаштары, анын айкашуу жолу менен тааныштырабыз.

Сөз айкаштары, анын байланышуу жолдору, багыныңкы, багындыруучу сөздөрдүн айкаштан алган орду окуучуларга мурунку сабактарда өтүлгөн. Ошол билгендерине таянып, аңгеме жана байкоо жүргүзүү методдорунун жардамы менен түшүндүрүүгө болот. Ал эми сөз айкаштарындагы түйгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү экендиги суроо-жооп иретинде талдана берет. Себеби, сөз түркүмдөрүн V-VI класста окушкан. Демек, бул жерде сөз түркүмдөрүнө ажыратуу аркылуу окуучулар грамматиканын морфология бөлүмүн кайталап эске салышат жана морфология менен синтаксистин тыгыз байланыштуу экендигин билишет (караңыз: сүрөт 2.6.).

Атоочтук сөз айкаштары (таблица)			
Сөз түркүмдөрү	Сөз айкаштары		Сөз түркүмдөрү
	багыныңкы	багындыруучу	
сын атооч сан атооч ат атооч атоочтук тактооч	күчтүү отуз бул ойногон аз	бала	зат атооч
зат атооч ат атооч сын атооч	балдан мага балдай	таттуу	сын атооч
зат атооч ат атооч атоочтук сын атооч	адамдардын булардын окугандардын улуулардын	ар кимиси	ат атооч
зат атооч ат атооч сан атооч атоочтук	алмадан силерден элүүдөн бергенден	көп	тактооч

Сүрөт 2.6. Атоочтук сөз айкаштары.

Сөз айкашындагы багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн келе тургандыгын таблица аркылуу окуучулар оңой эле түшүнүп алышат. Андагы сөз айкаштарын окуучуларга окутуп, багындыруучу түгөйү зат, сын, ат атооч, тактоочтон келип, алардын багыныңкы түгөйүнүн кайсы сөз түркүмдөрүнөн келе тургандыгын ажыратабыз.

Бул түшүнүктү берүүдө мугалимдин айтып берүүсүнүн зарылчылыгы деле жок. Мында мугалимдин жардамын талап кыла турган өзгөчөлүк башка. Ал атоочтук сөз айкашына кирген сөздөрдүн байланышуу ыктары б.а. атоочтук сөз айкашында сөздөрдүн байланышы көбүнчө ыкташуу (мисалы: отуз бала, күчтүү бала), таандык жана илик жөндөмөсүнүн мүчөлөрү аркылуу (адамдардын ар кимиси) байланышаары айтылат.

Айрым сөз айкаштарында багындыруучу сөз багыныңкы түгөйүн барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөсү аркылуу башкарары (өзүмө таттуу, отуздан кийин) дагы түшүндүрүлүүгө тийиш. Муну аңгеме жана талдоо методун пайдалануу менен тааныштырабыз.

Таблицадан болжолдуу түрдө бул бала, балдан таттуу адамдардын ар кимиси деген сөз айкаштарына сөз составы боюнча (уңгу, мүчөгө) ажыратабыз.

Окуучу: Бул бала – сөз айкашы эки сөздөн түзүлдү. Багындыруучу түгөйү зат атооч, уңгу түрүндө келди. Багыныңкы түгөйү бул шилтеме ат атооч, бул дагы уңгу түрүндө келди.

Мугалим: Атоочтук сөз айкашындагы сөздөр уңгу түрүндө туруп, мааниси боюнча айкалышат экен. Экинчи, үчүнчү сөз айкашын талдайлычы.

Окуучу: Балдан таттуу – багындыруучу түгөйү, таттуу – сын атооч, багыныңкы түгөйү балдан – зат атооч, чыгыш жөндөмөсүндө турат. Салыштыруу маанисинде айтылды. Сөз айкашы жөндөмө мүчөнүн жардамы менен түзүлдү.

Мугалим: Бал таттуу десек болобу?

Окуучу: Болот, бирок башка түшүнүктү билдирип калат. Адамдардын ар кимиси – ар кимиси – башкаруучу сөз ат атоочтон болду, илик таандык мүчө уланып турат, адамдардын – багыныңкы түгөй, илик жөндөмөсүндө турат. Мында сөз айкашы таандык жана илик жөндөмөсүнүн мүчөсү аркылуу түзүлдү.

Мугалим: Ошентип, атоочтук сөз айкашынын түгөйлөрү мааниси боюнча (мүчөсүз) жана мүчөнүн жардамы менен башкача айтканда, грамматикалык жол менен байланышат экен.

Эскертүү: Таандык мааниде айкашканда сөз айкашынан таандык мүчөсү, же илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп айтыла берет.

Мисалы: мектеп багы – мектептин багы, биздин айыл – биздин айылыбыз.

Ушуларды түшүндүрүп бүткөндөн кийин мугалим: «Атоочтук сөз айкашы деп эмнени айтабыз?» деген суроону коёт. Окуучулар айтып бере албаса, схемадагы эрежени көрсөтөт.

Мындан кийин этиштик сөз айкашы жөнүндө түзүлгөн таблица аркылуу түшүнүк берилет (караңыз: сүрөт 2.7.).

Этиштик сөз айкашы (таблица)			
Сөз түркүмдөрү	Сөз айкаштары		Сөз түркүмү
	багыныңкы	багындыруучу	
1. зат атооч	газетага	жазылуу	этиш
2. сын атооч	жакшы	көрүү	
3. ат атооч	аны	кароо	
4. тактооч	эрте	кайтуу	
5. тууранды сөз	жылт-жылт	этүү	
6. сан атооч	тогуз (жолу)	келүү	
7. чакчыл	көргөнү	келүү	
8. жандоочтук айкаштар	балдар жөнүндө койдон кийин	ойлонуу баруу	

Сүрөт 2.7. Этиштик сөз айкаштары.

Таблицанын акыркы графасын көрсөтүп, багындыруучу сөз кайсы сөз түркүмүнөн келгендигин сурайбыз. Окуучулар мында багындыруучу сөздүн жалаң эле этиштен болгондугун айтышат.

Мугалим: Этиштик сөз айкашы деп эмнени айтат экенбиз?

Окуучу: Багындыруучу түгөйү этиштен болсо этиштик сөз айкашы дейбиз.

Мугалим экинчи графаны көрсөтүп, багыныңкы сөздөр кайсылар, алар кайсы сөз түркүмүнөн келет экен? – деп сурайт.

Окуучулар: Багыныңкы сөздөр – газетага, аны, эрте, жылт-жылт, тогуз, көргөнү, балдар жөнүндө, тойдон кийин. Багыныңкы сөздөр зат, сан, ат атооч, тактооч, тууранды сөз, чакчылдар жана атоочтук айкашуусунан болот экен.

Мугалим: Зат атооч, ат атооч сөздөр этиш сөзгө жөндөмө (батыш, чыгыш, табыш, жатыш) жөндөмөлөрүнүн жана жандоочтордун жардамы менен байланышты. Ал эми тактооч, тууранды сөз, чакчылдар болсо ыкташуу жолу менен мүчөсүз байланышты.

Демек, этиштик сөз айкашындагы сөздөр дагы мүчөнүн жардамы менен (грамматикалык жол), же мүчөсүз (мааниси боюнча) байланышат экен. Жандоочтор менен келгенде, жандооч сөз айкашынын багыныңкы түгөйүнө тиешелүү болот.

Мейли, атоочтук сөз айкашында болсун, мейли, этиштик сөз айкашында болсун, багыныңкы түгөйү багындыруучу түгөйүнөн мурда келет.

1. Атоочтук, этиштик сөз айкашы боюнча түшүнүк алгандан кийин китептеги көнүгүүлөрдөн оозеки иштетүү керек. Мында сөз айкашынын кайсы түрүнө кирерин жана багыныңкы, багындыруучу түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн келгенин ажыратуу.

Мисалы: Ар бир окуучу – атоочтук сөз айкашы, багыныңкы түгөйү – ат атооч, багындыруучу түгөйү – зат атоочтон келди.

2. Окуучулар оозеки түрүндө талдоо учурунда эки-үч окуучуга карточка таратып берип, алардын экөө доскада аткара берүүгө тийиш.

1-карточка: Төмөнкү сөз тизмектери сөз айкашы боло алабы? Өзгөртүп сөз айкашын түз.

Кеңири буудай, кылкандуу маселе, күркүрөгөн эмгек, күрдөлдүү суу.

2-карточка: Сүйлөмдү сөз айкаштарына ажыратып, анын түрлөрү боюнча ажыраткыла.

Мисалы: Индиядагы өскөн бир дарактын көлөкөсүндө бир мезгилде эле жети миң адам эс алууга болот.

3-карточка: Төмөнкү сөз айкаштарын түрү боюнча ажыратып, бир сүйлөм түзгүлө.

Жарк этип күлүү, ар бир адамга, адамга жагат.

4-карточка: Төмөнкү сөздөрдөн этиштик жана атоочтук сөз айкаштарын түзгүлө.

Узун, терек, эки, киши, отур, көп, терүү, алма.

3. Окуучуларга өз алдынча сөз айкаштарын түздүрөбүз. Өз алдынча иштөөдө төмөнкү өзгөчөлүктү эске алуу керек.

а) Багындыруучу түгөйү атооч, тактооч, атоочтуктардан, багыныңкы түгөйү да ар түрдүү сөз түркүмүнөн келтирүү жагы талап кыланат.

б) Багындыруучу түгөйү этиштен, багыныңкы түгөйүн ар түрдүү сөз түркүмүнөн келтирүү.

4. Сүрөт боюнча сөз айкаштарын түздүрүү. Сүрөттү доскага илип, анын мазмунун кыскача түшүндүрүп, ар кимиси өзүнчө сөз айкаштарын түзүшөт. Окуучулардын бир нечеси түзгөн сөз айкаштарын окуп кыскача анализ беришет. Сүрөт боюнча түзүлгөн сөз айкаштарын катыштырып аңгеме түздүрөбүз. Эгер аңгеме түзүп жазууга класста жетише албаса, үйдөн иштеп келүүгө да болот.

5. Сөз айкаштары жалаң эле кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдү түзбөстөн, ыр түрүндөгү сүйлөмдөрдү да түзө тургандыгы да айтылууга тийиш.

Ошентип сөз айкашына тиешелүү мүнөздөгү белгилерин (лексикалык, морфологиялык, элементтер менен окшоштугу, айырмачылыгы, байланышуу ыктары), анын түрлөрүн көнүгүүнүн ар кандай түрлөрүн оозеки, жазуу түрүндө иштетүү менен алган билимдерин бекемдөөгө болот.

Сабактын иштелмеси:

Сабактын темасы: Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тыныш белгиси. (9-класс)

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк: Татаал сүйлөм боюнча алган билимдерин эске бышыкташат. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн маанилик катыштарын тыныш белгиси боюнча ажырата алышат.

Өнүктүрүүчүлүк: Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тыныш белгилерин туура коюуга көнүгүшөт.

Тарбия берүүчүлүк: Бири-бири менен мамиле түзүүгө, айтылган пикирди уга билүүгө үйрөнүшөт.

Сабактын тиби: Бышыктоо сабагы.

Сабактын формасы: Топтордо жана өз алдынча иштөө.

Сабактын методу: көрсөтмөлүү-изилдөөчү метод.

Сабактын жабдылышы: сүрөттөр, таблицалар, суроолор дарагы, кошумча окуу куралдары.

Сабак аралык байланыш: адабият, тарых.

Сабактын жүрүшү:

Уюштуруу иштери: Учурашуу, окуучуларды тактоо; сабактын максаты менен тааныштыруу.

Окуучуларды сабакка психологиялык жактан даярдоо. Окуучуларды топко бөлүштүрүп, топтун аттарын коюу

Мугалим: Балдар, бул чөнтөкчөлөрдү көрдүңөрбү, ар бир топ ушул жерге өздөрүнүн алган упайларын топтошот. Кимдики көп болсо ошол топ жеңүүчү болот. Туура берилген жоопко гана упай беребиз.

Үйгө берилген тапшырманы текшерүү.

Өтүлгөн теманы жыйынтыктоо:

Окуучулар «Суроолор дарагынан» суроолорду үзүп алышып, жооп беришет?

Суроолор:

Татаал сүйлөм жөнөкөй сүйлөмдөн кантип айырмаланат?

Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү бар?

Тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне? Мисал келтир.

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандай жолдор менен байланышат?

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм жана анын түгөйлөрүнүн маанилик катышы?

- а. Байланыштыргыч (да);
- б. себеп байламталар (ошол себептүү);
- в. Каршылаш байламта (ошентсе да, анткени менен)
- г. Божомолдогуч байламталар (же, же болбосо).

Мугалим: Балдар, биз жаңы темага өзөк болчу материалдарды эске түшүрүп алдык. Чөнтөкчөлөргө упайларыңарды салып койгула.

Жаңы теманы түшүндүрүлөт.

Байламталардын тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн кайсынысына тиешелүү экендигине байланыштуу коюлуучу тыныш белгилери ар түрдүү болот.

Жана байламтасы менен байланышса, эч кандай тыныш белги коюлбайт.

Да, дагы байламтасы дайыма өзүнөн мурдагы сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Ошондуктан үтүр бул байламтадан кийин коюлат. Мисалы: Алиман ордуна ыргалып турду да, чоң жолду көздөй жөнөндү.

Калган байламталар өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болгондуктан, үтүр байламтадан кийин коюлат.

Бышыктоо иштери:

Мугалим: Топ менен иштейбиз.

Китептин 359-бетиндеги «Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тыныш белгиси» деген теманы өз алдынча окуп чыгып, андан кийин топто талкуулап, тыянак чыгарасыңар (5 мүнөт убакыт берилет).

Окуучулар чыгарган тыянактарын айтып беришет. Туура айткан топко упайлар берилет.

Мугалим:

Кийинки тапшырма. 154-көнүгүүдөгү схема боюнча мисал келтиргиле.

Ар бир топтон үчтөн окуучу ар бир схема боюнча түзгөн сүйлөмдөрүн окуп беришет. Ар бир топ бирден сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүшөт. Туура берилген жоопторго упайлар берилет.

Мугалим: Азыр мен суроо берем. Кол көтөрүп жооп беребиз.

1. Сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруучу каражат байламта болобу?
2. Эгерде байламта өзүнөн мурдагы сүйлөмгө тиешелүү болсо, үтүр белгиси байламтадан кийин коюлабы?
3. **Жана** деген байламта менен тең байланыштагы татаал сүйлөм байланышса, үтүр белгиси коюлбайт, туурабы?
4. **Ошол себептүү, анткени** деген байламталар себеп-натыйжалаш байламталарбы?
5. **Жана** байламтасын катыштырып сүйлөм түзөбүз.
6. **Анткени** байламтасын байланыштырып сүйлөм түзөбүз.

Азаматсыңар балдар. Эми бул жерде сүйлөмдөр берилген. Ал сүйлөмдөр татаал сүйлөмдүн кайсы түрү экенин аныктайсыңар?

1. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдү тапкыла.
 - а. Мээримдүүлүктү энеден үйрөн, адептүүлүктү эстүүдөн үйрөн.
 - б. Бүткөн бою дирилдеп, бир топко чейин каттан көзүн албады.
 - в. Айттике баланы карап, отура калды.
2. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдү тапкыла.
 - а. Жаан басылып, күн да ачылды.
 - б. Коңгуроо кагылып, окуучулар сабакка киришти.
 - в. Аксакал сөзүн айтып бүттү да, комузун безелентип черти.

Мугалим: Эми ар бир топтон бирден окуучу чыгат. Калган окуучулар суроо бересиңер. Туура жооп берген окуучу бир кадам алдыга жылат. Ким биринчи үч кадам шилтесе, жеңүүчү болот.

Сабакты жыйынтыктоо.

Сабакта эмнени үйрөндүңөр?

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр кандай жолдор менен байланышат?

Жана деген байламта менен байланышса үтүр коюлабы?

Себеп-натыйжалаш байламта менен байланышса, үтүр коюлабы?

Тең байланыштагы татаал сүйлөм деген эмне?

Окуучулардын билим деңгээлин баалоо: Топтордун упай топтогонуна карата, жыйынтык чыгарылат. Андан кийин сабакка активдүү катышкандар бааланат.

Үйгө тапшырма: Берилген сөздөрдү катыштарып текст түзүп, андагы тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү таап, тыныш белгилеринин коюлушу боюнча схема түзүп келесиңер.

Сөздөр: жаз, бүчүр, бактар, жаан, күн, түн, күн күркүрөдү, гүлдөр, көчөлөр, тоолор, суулар.

II ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча өткөн XX кылымдын экинчи жарымында иштеп чыккан педагогикалык мурастары азыркы учурда да өз актуалдуулугун жогото элек. Албетте ал эмгектерде окутуунун мазмуну атайын компетенцияларга ажыратылып аныкталган эмес. Окумуштуунун методикалык эмгектери өз учуруна ылайык «тилди окутуунун негизин грамматика түзөт» деген негизге таянып иштелип, ага ылайык мектептерде грамматиканы окутуунун методикасына артыкчылыктуу маани берилген. Бүгүнкү күндө тилдин грамматикасы окуучулар ээ болуучу компетенциялардын бири катары аныкталып, ал «тилдик» деген аталышка ээ болду. Мына ушул жагдай-шарттын өзү эле профессор К.К.Сартбаевдин эмгектери, эгерде аларды азыркы талаптарга жараша айрым толуктоолор, кошумчалар менен кайрадан иштелип чыкса, кыргыз тилин окутууну жакшыртууга дагы ондогон жылдар бою кызмат кыла тургандыгын көрсөтүп турат.

Бул главада профессор К.К.Сартбаевдин концепцияларын, сунуш кылган формалары менен методдорун талдоо, аларга таянуу менен V-IX класстардын окуучуларынын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун парадигмасын иштеп чыгып (караңыз: сүрөт 2.3.) пайдаланууга сунуш кылдык. Ошондой эле окумуштуунун методикалык эмгектерине таянып, аларды азыркы суроо-талаптарга жооп бергендей толуктоо менен төмөнкү маселелер да аныкталды.

1. Кыргыз тилинин фонетикасы менен орфоэпиясын окутуунун азыркы максаты менен милдеттери, окутуунун методдору менен каражаттары жана окутуунун мазмуну.

2. Кыргыз тилинин морфологиясын окутуунун максат-милдеттери, окуучулар ээ болуучу синтаксистик түшүнүктөр, күтүлгөн натыйжалар.

3. Синтаксисти окутуунун максаты менен милдеттери, окуучулар ээ болуучу синтаксистик түшүнүктөр, күтүлгөн натыйжалар.

4. Профессор К.К.Сартбаевдин методикасына негизделүү менен бир нече сабактын үлгүлөрү иштелип чыгып, колдонууга сунуш кылынды ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.К.Сартбаевдин «грамматиканы окутуу тилди окутуунун мазмундук негизин түзөт» деген концепциясы оңдолуп, толукталып «грамматиканы окутуу окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандырып, өркүндөтүүнүн каражаты» катары окутуунун технологиялары иштелип чыгып, практикада, окуу процессинде пайдаланууга сунушталды.

III ГЛАВА

Педагогикалык эксперименттик иштерди уюштуруу, жүргүзүү жана жыйынтыктары

3.1. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин жүрүшү

Илимий-педагогикалык изилдөө иштерин жүргүзүүнүн маанилүү компоненти болуп педагогикалык эксперименттер эсептелет. Анткени ал аркылуу илимий божомол такталат, чыгарылган корутундулардын алгылыктуу экендиги практикада да тастыкталат. Ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарынын эксперименттик текшерүүлөрдөн өткөн натыйжалары конкреттүү практикалык сунуштарды берүүгө өбөлгө түзөт.

Эксперименттик иш-аракеттер кеңири колдонулуп, салтка айланган үч этапта жүргүзүлдү. Адегенде ар бир этаптын максат-милдеттери аныкталып алынды. Ар бир этаптын максатына ылайык илимий-методикалык эмгектерди, айрыкча профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастары окуп-үйрөнүлдү, жалпылаштырылды, нормативдик документтер менен толук таанышылды, мындан сырткары байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета алуу, тесттик суроолорго жооп алуу, сабактарга катышуу, талдоо, сабак өтүү, жазуу жумуштарын жүргүзүү, аларды текшерүү, өтүлүүчү сабактардын моделин иштеп чыгуу, окуучулардын оозеки жоопторун талдоо, мугалимдер менен семинарларды өткөрүү ж.б. методдор ылайыгына жана зарылдыгына жараша колдонулду.

Эксперименттик иштердин биринчи этабы аныктоочу (2006-2012-жылдар) деп аталып, анын жалпы мазмунун сүрөт түрүндө берсек, ал төмөндөгүдөй болду(караңыз: сүрөт 3.1.):

Максаты	Кыргыз тилин орто мектепте окутуунун жалпы абалы менен жакындан таанышып, окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун практикадагы ийгилик, кемчиликтерин аныктоо, илимий божомолдун негизин иштеп чыгуу.
Милдети	Педагогикалык эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн мазмунунун ык-жолдорун, каражаттарын, багыттарын аныктоо.
Изилдөөнүн методдору	Окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу, системалаштыруу, педагогикалык байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, сабактарга катышуу, талдоо, жазуу иштерин жүргүзүп, текшерүү ж.б.
Натыйжалар	Орто мектепте кыргыз тилин окутууда профессор К.К.Сартбаевдин эмгектеринин колдонулушу аныкталды. Окуучулардын тилдик компетенцияларынын деңгээлдери аныкталды. Практикалык тажрыйбалар үйрөнүлдү. Кийинки этаптарда зарыл аткарылуучу иш-аракеттердин мазмуну, багыты такталды.

Сүрөт 3.1. Эксперименттик иштин аныктоочу этабы

Эксперименттик иштин биринчи этабында мугалимдер менен аңгемелешүү, анкета алуу, сабактарга катышуу, окуучулардын жазуу иштерин текшерүү аркылуу кыргыз тилин компетенттүүлүккө негиздеп окутууда окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун абалын аныктоого аракет жасалды.

Эксперименттик иштердин аныктоочу этабы Бишкек шаарынын кыргыз тилдүү мектептери, Чүй, Ысык-Көл, Нарын жана Талас областарынын бир катар мектептеринде жүргүзүлдү. Бул иштерге бардыгы болуп 37 мугалим, V-

IX класстын 650 окуучусу (325 окуучу – эксперименталдык класс, 325 окуучу – байкоочу класс) тартылды.

Мектеп окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүнүн калыптануусун аныктоо үчүн байкоочу жана эксперименталдык класстын окуучуларына окуу программасына ылайык төмөнкүдөй суроолор таратылып берилип, аларга жазуу түрүндөгү жооптор алынды.

5-класска:

1. Кыргыз тилинин фонетикасын билүүнүн кандай зарылдыгы бар?
2. Кыска үндүү тыбыштар созулма үндүү тыбыштардан эмнеси менен айырмаланат?
3. Эки тыбышты билдирген тамгалар кайсылар?
4. Тыбышты билдирбеген тамгалар барбы?
5. Орфографияны билүү сага эмне берет?

6-класска:

1. Кыргыз тилиндеги кандай сөздүктөрдү билесиң?
2. Фразеологизмдерден мисал келтир.
3. Сөз жасоонун кандай жолдору бар?
4. Кыргыз тилиндеги сын атоочтор кандай кызмат аткарат?
5. Ат атооч сөздөрдөн мисал келтир.

7-класска:

1. Сырдык сөздөрдөн мисал келтир.
2. Тактооч деп эмнени айтабыз?
3. Кызматчы сөздөр кандай милдетти аткарат?
4. Тууранды сөздөрдөн мисал келтир.
5. Сан атоочторду катыштырып үч сүйлөм түз.

8-класска:

1. Кош чекит белгиси качан коюлат?
2. Сүйлөм канча сөздөн турат?
3. Сөз айкашынын түрлөрү кайсылар?

4. Суроолуу сүйлөм кантип түзүлөт?
5. Сүйлөмдөрдүн айкындооч мүчөлөрү кайсылар?

9-класска:

1. Тең байланыштагы татаал сүйлөмгө мисал келтир.
2. Тырмакча белгиси качан коюлат?
3. Төл жана бөтөн сөзгө мисал келтир.
4. Татаал сүйлөмдөргө кандай тыныш белгилери коюлат?
5. Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөрдү катыштырып сүйлөм түз.

Сабактарга катышуу, аларды анализдөө жана мугалимдер менен аңгемелешүү, анкета алуу иштерин жүргүзүү менен катар мугалимдерге төмөндөгү суроолор берилди:

1. Окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун максатын кандай түшүнөсүз?
2. Фонетиканы окутууда текстти колдоносузбу?
3. Окуучулардын орфографиялык сабаттуулуктарын өркүндөтүүнүн натыйжалуу ык-жолдору кайсылар?
4. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн максаты эмне?
5. Морфологияны окутуудагы негизги кыйынчылыктар кайсылар?

Эксперименттик иштердин экинчи этабы калыптандыруучу (2012-2015-жылдар) деп аталып, анда төмөнкүдөй иштер аткарылды (караңыз: сүрөт 3.2.).

Максаты	Мектеп окуучуларынын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүдө профессор К.К.Сартбаевдин методикалык эмгектерин азыркы талаптарга ылайык колдонуунун технологиясын иштеп чыгуу, эксперименттик текшерүүдөн өткөрүү.
Милдети	Кыргыз тилин окутууда окуучулардын тилдик компетенцияларын өнүктүрүү боюнча мугалимдер кандай

	теориялык жана практикалык маалыматтарга муктаж экендигин аныктоо; окуучуларда аталган компетенциялардын терең болушун камсыз кылган ык-жолдорду, каражаттарды жана формаларды иликтөө; суроо-талаптарын, мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо; лингвистикалык түшүнүктөрдүн системасын түзүү.
Изилдөөнүн методдору	Аңгемелешүү, сабактарга катышуу, талдоо, анкеталык суроолорго жооп алуу, сабактын үлгүлөрүн иштеп чыгып, алар менен сабак өтүү, жазуу иштерин жүргүзүү, аларды талдоо, тест алуу, окуучулар менен аңгемелешүү.
Натыйжалар	Мугалимдердин окуучуларда тилдик компетенцияларды өркүндөтүү боюнча тажрыйбалары такталды, тилдик билим берүүдөгү кемчиликтер айкындалды. Теориялык маалыматтардын практика менен болгон байланышынын солгун экендиги байкалды. Окуучулар грамматиканы, грамматикалык эрежелерди терең өздөштүрбөстөн, механикалык жаттоо менен чектелишери байкалды. Тилдик компетенцияларды өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу технологияларды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Сүрөт 3.2. Эксперименттик иштердин калыптандыруучу этабы

Эксперименталдык класстарда (V–IX) биз иштеп чыккан «Окуучуларда тилдик түшүнүктөрдү кептик компетенция менен байланышта калыптандыруунун парадигмасы» (караңыз сүрөт 2.3.) боюнча кыргыз тили сабактарынын циклдери өтүлдү. Тилдик компетенцияны өнүктүрүүдө К.К.Сартбаевдин концепциясы таяныч катары пайдаланылды (караңыз сүрөт 2.4.)

Калыптандыруучу этапта жүргүзүлгөн иш-чаралар, алардан алынган натыйжаларды талдоо, системалаштыруу аркылуу окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун парадигмасы иштелип чыкты. Ал

боюнча мектеп мугалимдерине семинарлар өткөрүлүп, түшүндүрүү иштери жүргүзүлдү.

Эксперименттик иштердин үчүнчү этабы текшерүүчү (2016-2018-жылдар) деп аталып, анда төмөнкү иш-аракеттер аткарылды (караңыз: сүрөт 3.3.).

Максаты	Окуучулардын тилдик компетенцияларын өркүндөтүү боюнча иштелип чыккан технологияларга оңдоо, толуктоолорду киргизүү, аларды практикада колдонууга сунуш кылуу.
Милдети	Оңдолуп, толукталган сабактын үлгүлөрү боюнча сабактарды өтүү, талкуулоо; Методикалык макалаларды жарыялоо; Сабактын моделдерин өркүндөтүү; Семинарларды өткөрүү.
Методдору	Мугалимдер, окуучулар менен аңгемелешүү; Суроолорго жооп алуу; Жазуу иштерин текшерүү; Сабактарга талдоо жүргүзүү; Тесттик текшерүү.
Жыйынтыктары	Окуучулардын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүнүн дидактикалык негиздери аныкталды; Окутуунун иштелип чыккан технологияларына толуктоолор киргизилди; Тилдик компетенцияларды өркүндөтүүгө карата конкреттүү практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Сүрөт 3.3. Эксперименттик иштердин текшерүүчү этабы

3.2. Эксперименттик иштердин жыйынтыктары.

Эксперименттик иштин биринчи этабында төмөнкүлөр аныкталды:

– кыргыз тили мугалимдери тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөрдү сүйлөө, кеп, реалдуу турмуш менен байланышта окутуп-үйрөтүүгө жетиштүү көңүл бурушпайт;

– тилдик түшүнүктөр боюнча маалыматтар, негизинен, кыргыз тили окуу китептеринин алкагында гана окутулат;

– тилдик түшүнүктөрдү үйрөтүүдө эреже-аныктамаларга басым коюлат ж.б.

Натыйжада:

– мектеп окуучуларынын тилдик (лингвистикалык) түшүнүктөрү үстүрт, окуу китебинде берилген эрежелерди механикалык жаттап алуу кеңири тараган;

– тилдик түшүнүктөрдүн сүйлөө, окуу, угуу жана жазуу менен болгон байланышын, карым-катышын ачып бере алышпайт;

– тилдик түшүнүктөрдүн маңызын, сүйлөөдөгү мааниси менен ролуна болгон кызыгуу абдан начар ж.б.

Кыргыз тилиндеги мектептердин V-IX класстын окуучуларынан алынган жооптордун натыйжалары төмөнкүдөй болду (караңыз: таблица 3.1.).

Таблица 3.1. – Алынган жооптор, алардын пайыздык катышы.

Бардыгы 120 окуучу

Суроолор	1		2		3		4		5	
5-класс	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор
Байкоочу класс (60 окуучу)	27 45%	33 55%	26 43%	34 57%	28 47%	32 53%	25 42%	35 58%	24 40%	36 60%
Экперимент. кл. (60 окуучу)	31 52%	29 48%	31 51%	29 49%	31 52%	29 48%	29 48%	31 52%	28 47%	32 53%
Пайыздык өсүш	7%		8%		5%		6%		7%	
Бардыгы 130 окуучу										
Суроолор	1		2		3		4		5	
6-класс	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор
Байкоочу класс (65 окуучу)	28 43%	37 57%	27 41%	38 59%	26 40%	39 60%	30 46%	35 54%	29 45%	36 55%
Экперимент. кл. (65 окуучу)	32 49%	33 51%	32 49%	33 51%	29 45%	36 55%	33 51%	32 49%	32 49%	33 51%
Пайыздык өсүш	6%		8%		5%		5%		4%	
Бардыгы 150 окуучу										
Суроолор	1		2		3		4		5	
7-класс	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор
Байкоочу класс (75 окуучу)	34 45%	41 55%	48 64%	27 36%	51 68%	24 32%	43 57%	32 43%	49 65%	26 35%
Экперимент. кл. (75 окуучу)	37 49%	38 51%	53 71%	22 29%	55 73%	20 27%	47 62%	28 38%	54 71%	21 29%
Пайыздык өсүш	4%		7%		5%		5%		6%	
Бардыгы 128 окуучу										
Суроолор	1		2		3		4		5	
8-класс	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор
Байкоочу класс (64 окуучу)	28 44%	41 56%	29 45%	35 55%	30 47%	34 53%	31 48%	33 52%	33 52%	31 48%
Экперимент. кл. (64 окуучу)	32 50%	32 50%	33 51%	31 49%	35 54%	29 46%	36 56%	28 44%	37 57%	27 43%
Пайыздык өсүш	6%		6%		7%		8%		5%	
Бардыгы 122 окуучу										
Суроолор	1		2		3		4		5	
9-класс	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор	Туура жооптор	Туура эмес жооптор
Байкоочу класс (61 окуучу)	28 46%	33 54%	31 51%	30 49%	27 44%	34 56%	29 47%	32 53%	30 48%	32 52%
Экперимент. кл. (61 окуучу)	32 52%	30 48%	36 59%	25 41%	31 51%	30 49%	32 52%	30 48%	33 54%	28 46%
Пайыздык өсүш	6%		8%		7%		5%		6%	

Алынган натыйжалардан улам мектеп окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн арттыруунун алгылыктуу жана натыйжалуу ык-

жолдорун аныктап, аларды сабакта колдонуп, текшерүү зарыл экендиги аныкталды.

Ал эми мугалимдердин жоопторунан окуучулардын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүгө болгон иш-аракеттери теориялык негизде болуп, практика менен байланышы кыйла солгун жүргүзүлө турганы белгилүү болду.

Калыптандыруучу этапта жүргүзүлгөн иш-чаралар, алардан алынган натыйжаларды талдоо, системалаштыруу аркылуу окуучулардын тилдик компетенцияларын калыптандыруунун парадигмасы “караңыз: сүрөт 2.3.” иштелип чыкты. Ал боюнча мектеп мугалимдерине семинарлар өткөрүлүп, түшүндүрүү иштери жүргүзүлдү.

Калыптандыруучу этаптын натыйжасында иштелип чыккан парадигмага таянуу менен биз иштеп чыккан үлгүдөгү сабактар өтүлдү. Атайын үлгү менен сабак өтүлгөн класстар эксперименталдык класстар, ал эми кадимки салттуу сабактар өтүлгөн класстар байкоочу класстар болду. Бул иш-аракеттерге Кочкор районунун Кош-Дөбө айыл аймагынын Кара-Күңгөй айылындагы Аблес уулу Алайдар атындагы орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Айткулова Айнура (педагогикалык иш стажы 25 жыл), Чүй облусунун Кемин районунун А.Токомбаев атындагы Кайыңды орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Мукамбетова Аида Кубанычбековна (педагогикалык стажы 18 жыл), Бишкек шаарынын Свердлов районуна караштуу №85-жалпы билим берүүчү Бакай-Ата орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Молдогазы кызы Гүлгаакы (педагогикалык стажы 17 жыл), Бишкек шаарындагы №78-орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими Жумагазиева Гүлзана Көчкөнбаевна (педагогикалык стажы 12 жыл) мектептеринде жүргүзүлүп 37 мугалим, V-IX класстардын байкоочу жана эксперименталдык класстарында бардыгы болуп 650 окуучу (325 окуучу – эксперименталдык класс, 325 – окуучу байкоочу класс) тартылды. Сабактар өтүлүп бүткөн соң, эки топтогу окуучуларга бирдей суроолор таратылып берилип, жооптор алынды. Алынган жоопторду текшерүү, талдоо менен

эксперименталдык класстар менен байкоочу класстардын окуучуларынын жоопторунда айырмачылыктар аныкталды.

Берилген суроолор:

1. Тыбыш жасоочу органдар кайсылар? (класстер түзүү).
2. Берилген сүрөт боюнча текст түзгүлө.
3. Мурунчул уяң үнсүздөр кайсылар?
4. Үндүү тыбыш менен үнсүз тыбыштардын жасалышындагы негизги айырмачылык кайсы?
5. Тыбыш жасоочу органдарды билүүнүн кандай мааниси бар.

Алынган жыйынтыктар диаграмма түрүндө берилди (караңыз: диаграмма 3.2.).

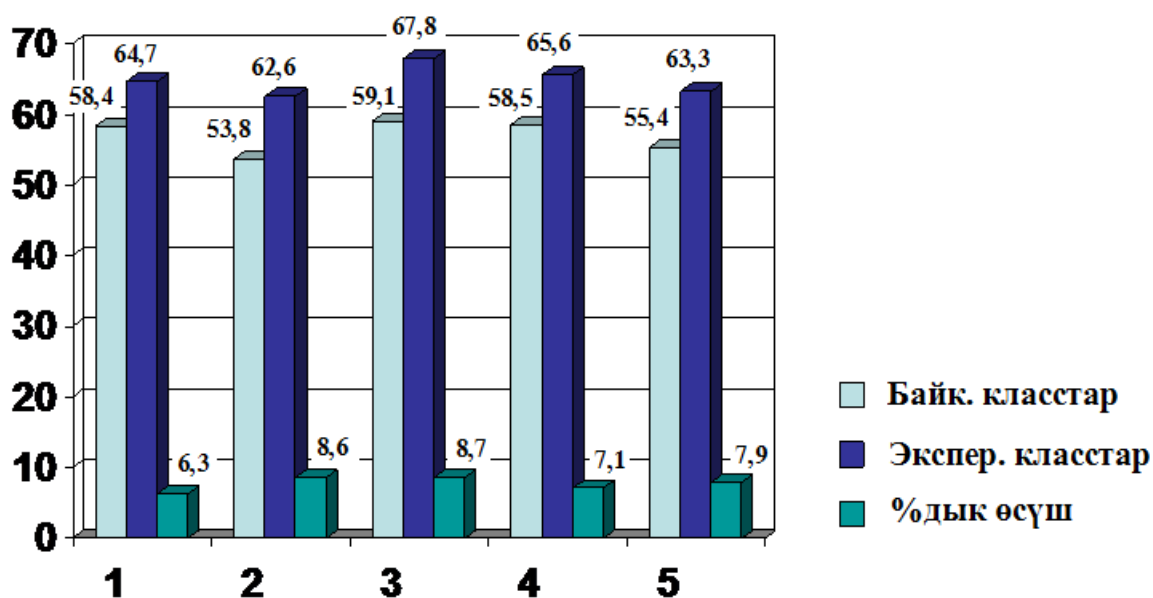


Диаграмма 3.2. Натыйжалардын салыштырмалуу көрсөткүчү.

Жыйынтык көрсөткүчтөр көрсөткөндөй, эксперименталдык класстардын окуучуларынын тилдик компетенциялары байкоочу класстарга караганда жогору экендиги айкындалды. К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарын пайдалануу менен илимий-педагогикалык, методикалык азыркы жетишкендиктердин негизинде окуучулардын тилдик компетенцияларын өнүктүрүүгө өбөлгө түзүүгө болот деген жыйынтык чыгарылды.

III ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Үчүнчү главада эксперименттик иштер жүргүзүлүп, анын жыйынтыктары чыгарылды. Эксперименттик иштер үч этапта жүргүзүлдү. Ар бир этаптын максат-милдеттери аныкталып, ар бир этаптын максатына ылайык илимий-методикалык эмгектерди, айрыкча профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастары талданды. Ошондой эле байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета алуу, тесттик суроолорго жооп алуу, сабактарга катышуу, талдоо, сабак өтүү, жазуу жумуштарын жүргүзүү, аларды текшерүү иштери жүргүзүлдү.

Эксперименттик иштердин биринчи этабында орто мектепте кыргыз тилин окутууда профессор К.К.Сартбаевдин эмгектеринин колдонулушу, окуучулардын тилдик компетенцияларынын денгээлдери аныкталып, практикалык тажрыйбалар үйрөнүлдү.

Эксперименттик иштердин экинчи этабында мугалимдердин окуучуларда тилдик компетенцияларды өркүндөтүү боюнча тажрыйбалары такталды, тилдик билим берүүдөгү кемчиликтер айкындалды. Теориялык маалыматтардын практика менен болгон байланышынын солгун экендиги жана окуучулар грамматиканы, грамматикалык эрежелерди терең өздөштүрбөстөн, механикалык жаттоо менен чектелишери байкалды. Ошондой эле тилдик компетенцияларды өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу технологияларды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Эксперименттик иштердин үчүнчү этабында окуучулардын тилдик компетенцияларын өркүндөтүүнүн дидактикалык негиздери аныкталып, окутуунун иштелип чыккан технологияларына толуктоолор киргизилди. Тилдик компетенцияларды өркүндөтүүгө карата конкреттүү практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Профессор К.К.Сартбаев сунуш кылган ык-жолдор, каражаттар ж.б. кыргыз тилин окутуунун салттуу методикасы болуп, ал боюнча ондогон жылдар бою жүздөгөн мектеп окуучулары билим алып, тарбияланып келишкендигин дагы бир жолу кайталоо менен азыркы милдет мурастарды терең үйрөнүп, топтолгон тажрыйбаларды талдап, аларды азыркы күнгө, кыргыз тилин окутуунун азыркы заманбап талаптарына шайкеш кайрадан

толуктап иштеп чыгып, эне тилин окутууну өркүндөтүүгө багыттоо, колдонуу керектигин сунуш кылабыз. Биз бул иште ушул милдетти жүзөгө ашырууга аракет кылдык. Ал аракеттин алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин жүргүзгөн педагогикалык эксперименттик иштер да көрсөттү.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Профессор Калкабай Калыкович Сартбаев – кыргыз тил илими менен кыргыз тилин окутуунун методикасы илимине өзгөчө салым кошкон тилчи-окумуштуу педагог жана мыкты устат. Ал аталган илимдер үчүн фундаменталдуу илимий-методикалык эмгектерди жаратуу менен бирге бир нече илимдин докторун, ондогон илимдин кандидаттарын даярдап чыгаруу менен кыргыз лингвистикасы менен кыргыз педагогикасында өзгөчө мектептерди түптөгөн устат-негиздөөчү катары да тарыхта калат. Улуу педагогдун 70, 80, 90 жана 100 жылдык мааракелери Эл аралык деңгээлде белгиленип, аларга Казакстан, Өзбекстан жана Россиядан окумуштуу педагогдор катышкан, ондогон баяндамалар жасалган. Улуу педагогдун 100 жылдыгына карата өткөрүлгөн иш-чаралардын алкагында анын «Тандалган эмгектери. Избранные труды» 756 бет көлөмүндө 2011-жылы басылып чыккан. Анда орус жана кыргыз тилдеринде жазылган негизги төрт эмгеги камтылган. Аталган ж.б. иш-чаралар, алардын натыйжалары профессор К.К.Сартбаевдин эмгектери мурдагы мезгилде союздун деңгээлинде таанылганын, мурастарынын актуалдуулугу жоголбой, бүгүнкү лингвистика жана бүгүнкү педагогика илими үчүн баалуу эмгектерден экендигин тастыктап турат.

Азыркы учурда кыргыз тилин окутуунун мазмуну тилдик, кептик жана маданият таанытуучулук деп үч компетенцияга ажыратылып аныкталгандыгы, тилди окутуу-үйрөтүү аталган компетенцияларга окуучулардын ээ болуусуна багытталгандыгы белгилүү. Профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастары аталган компетенциялардын биринчисин, тилдик компетенциясын калыптандырып, өркүндөтүүгө толук кандуу кызмат кыла алат. Биз бул диссертациялык ишибизде окумуштуунун методикалык эмгектерин мектеп окуучуларынын тилдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө өбөлгө болчудай кылып толуктоо, кошумчалоо, өзгөртүүлөр менен кайрадан иштеп чыктык.

Мында кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык принциптеринин бири болгон тарыхый же тарыхка таянуу принциби негиз катары кызмат

кылды. Эмгектерин талдап, толуктап, кошумчалап иштеп чыгуудан мурда окумуштуу-педагогдун кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик окутуу боюнча концепцияларын талдап, аныктадык. Сунуш кылган ык-жолдору, каражаттары жана окутуу формалары терең талдоого алынып, алардын алгылыктуу жактары аныкталды. Аныкталган жыйынтыктар азыркы талаптарга жараша толукталды жана өзгөртүлдү.

Профессор К.К.Сартбаев сунуш кылган ык-жолдор, каражаттар ж.б. кыргыз тилин окутуунун салттуу методикасы болуп, ал боюнча ондогон жылдар бою жүздөгөн мектеп окуучулары билим алып, тарбияланып келишкен. Бул боюнча мектеп мугалимдеринин бай тажрыйбалары топтолуп, алар мугалимдер арасында муундан-муунга берилип келе жатат. Кыргызстандын дээрлик бардык кыргыз тили мугалимдери ээ болгон бул салттан, бай тажрыйбалардан баш тартып, аларды жараксыздыкка чыгаруу мүмкүн эмес. Ошол эле учурда аларды дал ошол турушунда мындан ары колдоно берүүгө сунуштоо да туура эмес. Азыркы милдет мурастарды терең үйрөнүп, топтолгон тажрыйбаларды талдап, аларды азыркы күнгө, кыргыз тилин окутуунун азыркы заманбап талаптарына шайкеш кайрадан толуктап иштеп чыгып, эне тилин окутууну өркүндөтүүгө багыттоо, колдонуу болуп саналат. Биз бул иште ушул милдетти жүзөгө ашырууга аракет кылдык. Ал аракеттин алгылыктуу жана натыйжалуу экендигин жүргүзгөн педагогикалык эксперименттик иштер да көрсөттү.

Эксперименталдык жана байкоочу класстардын окуучуларынын берген жоопторун салыштырып, V-IX класстардын окуучуларынын тилдик компетенцияларын өнүктүрүүдө биз сунуш кылган окутуу технологияларын колдонууда артыкчылыктуу жана натыйжалуу экендигине ынандык.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кыргыз тилин окутуунун жалпы дидактикалык принциптерин аныктап, практикада колдонууда башка принциптер менен биримдикте тарыхый принцибине да таянууну, профессор К.К.Сартбаевдин педагогикалык, методикалык мурастарын пайдаланууну сунуш кылабыз.

2. Кыргыз тилинин бөлүмдөрү (фонетика, лексика, грамматика ж.б.) өз-өзүнчө бөлүнүп окутулбастан, алар биз сунуш кылган тартипте бири-бири менен байланышта жана окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүгө багытталып, окутуунун мазмуну эмес, каражаттары катары алынышы шарт.

3. Окуучулардын тилдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырып, өркүндөтүүдө профессор К.К.Сартбаевдин методикалык мурастарына таянуу менен иштелип чыккан технологияларды колдонууга сунуш кылабыз. “Кыргыз тилинин фонетикасын окутуу”, “Байланыштуу кепти окутуунун максат-милдети жана мазмуну”, “Лингвистикалык билимдер системасынын негизги структуралык элементтери”, “Тилдик түшүнүктөрдүн системасы”, “Окуучуларда тилдик түшүнүктөрдү кептик компетенция менен байланышта калыптандыруунун парадигмасы”, “Лингвистикалык түшүнүктөрдүн системасынын негизинде таалим-тарбия берүүнүн багыттары” боюнча сунуш кылынган маалыматтар практик-мугалимдердин ишин жакшыртууга кызмат кылат деп ишенебиз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. **Абдесов, Н.** Кыргыз тилин туюнтма белгилер, таяныч таблицалар аркылуу окутуу (5-11-класстар). [Текст] / Н.Абдесов. – Бишкек: Педагогика, 2001. –56 б.
2. **Абдесов, Н.** Тажрыйба табылга [Текст] / Н.Абдесов. // Кыргыз тили, адабияты мугалимдери үчүн усулдук колдонмо. – Бишкек: Аман-Эл, 2012. – 112 б.
3. **Абдыкалыкова, А.** Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илиминин айрым маселелери (фонетика, морфология жана терминология) [Текст] / А.А Абдыкалыкова. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 160 б.
4. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, тексттаануу, лингвопоэтика [Текст]: – Бишкек, 2009. – 928 б.
5. **Акматов, Т. К.К.**Сартбаев – ири методист жана белгилүү тилчи. [Текст] / Т.Акматов // Эл агартуу. 2008. №7-8. 56-58-б.
6. **Акматов, Т.К.** Кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст]: Жогорку окуу жайынын журналистика факультетинин студенттери үчүн окуу китеби / Т.К.Ахматов, С.Өмүралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 236 б.
7. Активные формы и методы обучение [Текст] /составитель: Э.Мамбетакунов / – Бишкек, 2009. – 45с.
8. **Алимбеков, А.** Кыргыз элинин билим берүү салттары. [Текст] / А.Алимбеков. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 44 б.
9. **Алимбеков, А.** Кыргыз этнопедагогикасы: 1 бөлүк. [Текст] / А.Алимбеков. – Бишкек: 1996. – 69 б.
- 10.**Алымова, А.** Окумуштуунун өмүр барактарынан [Текст] / А.Алымова // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 82-85-бб.
- 11.**Алымова, А.** Профессор К.К.Сартбаевдин тил илими боюнча изилдөөлөрү [Текст] / А.Алымова // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына

- арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2002. 20-22-бб.
12. **Артыкбаев, К.** Өрнөктүү өмүр [Текст] / Артыкбаев К. // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2002. 10-15-бб.
 13. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы: функционалдык стилдер: 4-китеп [Текст] / Т.Аширбаев. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 128 б.
 14. **Байгазиев, С.** Педагогикалык тажрыйба [Текст]: Изденүүлөр жана табылгалар. / С. Байгазиев, С.К. Рысбаев. – Фрунзе, 1989. –107 б.
 15. **Бекбоев, И.** Азыркы сабакты даярдап өткөрүүнүн технологиясы [Текст]: И.Бекбоев, А.Алимбеков. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 192 б.
 16. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Бекбоев. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 384 б.
 17. **Бекбоев, И.** Инсанга багыттап окутуу сабагынын негизги идеясы эмнеде? [Текст] / И.Бекбоев // Кут билим, 2002, 11-декабрь.
 18. **Вигман, С.Л.** Педагогика в вопросах и ответах [Текст]: Учебное пособие. / С.Л.Вигман. – Москва: Проспект, 2004. – 208 с.
 19. **Воителева, Т.М.** Теория и методика обучения русскому языку [Текст] / Т.М.Воителева. – Москва: Дрофа, 2006. – 319 стр.
 20. **Дүйшеев, Ж.** Профессор К.К.Сартбаев менин окутуучу-устатым [Текст] / Ж.Дүйшеев//Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 89-92-бб.
 21. **Жаманкулова, Г.** Байланыштуу кепти V жана VI класста окутуунун методикасы. [Текст] / Г.Жаманкулова. – Бишкек, 2002. – 115 б.
 22. **Жапаров, Ш.** Сартбаев Калкабай Калыковичтин педагогдук портретине айрым кыскача пикирлер устатым [Текст] / Ш.Жапаров. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев.– Бишкек, 2008. – 68-69-бб.

23. **Ибрагимов, С.** Устатымдын эмгегине жана бейнесине таазим устатым [Текст] / С.Ибрагимов. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев.– Бишкек, 2008. – 60-68-бб.
24. **Имаева, Н.И.** Педагогика [Текст]: Учебное пособие для студентов дистанционного обучения КГНУ. / Н.И.Имаева, И.А.Асипова, А.С.Раимкулова. – Бишкек: ИИМОП. 1998. – 64 с.
25. **Ирисов, П.** Жанда жок асыл киши эле [Текст] / П.Ирисов. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев.– Бишкек, 2008. – 79-82-бб.
26. **Исаков, Б.** Кыргыз тили [Текст]: V–VI класстар үчүн вариативдүү окуу китеби. / Б.Исаков. – Бишкек: Мектеп, 2000. – 184 б.
27. **Исаков, Б.** Манастын жети осуяты [Текст]: Колдонмо / Б.Исаков. – Бишкек, 1996. – 264 б.
28. **Исаков, Б.** Мектеп көйгөйлөрү [Текст] / Б. Исаков // Мугалимдер газетасы. 1997, 27-март.
29. **Исаков, Б.** Сабат санжырасы [Текст] / Б.Исаков. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 192 б.
30. **Ишкеев, Н.** Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы. [Текст] / Н.Ишкеев. – Бишкек, 1994. – 387 б.
31. **Ишкеев, Н.** Жакшынын шарапаты [Текст] / Н.Ишкеев. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 69-73-бб.
32. **Ишкеев, Н.** Кыргыз тил илиминин саяпкери [Текст] / Н.Ишкеев. // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Бишкек, 2002. 15-17-бб.
33. **Ишкеев, Н.** Педагог адистерди даярдоонун проблемалары [Текст] / Н.Ишкеев // Билим жана тарбия, №1. –Бишкек, 2003. –71-73-бб.
34. **Ишкеев, Н.** Тереңдиктер жана бийиктиктер [Текст] / Н.Ишкеев. // Профессор К.К.Сартбаевдин 100 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары.– Бишкек: Турар, 2011. 24-28-бб.

35. К.К.Сартбаев – окумуштуу жана педагог [Текст]: Жыйнакта: 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын баяндамалары. Бишкек, 2002. – 286 б.
36. **Кудайбергенов, С.** Сын атооч, сан атооч жана буларды окутуу [Текст] / С.Кудайбергенов. – Фрунзе, 1960. – 72 б.
37. Кыргыз педагогикасы [Текст] / –Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 340 б.
38. Кыргыз Республикасында 2014-2015 жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүү жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук Программасы [Текст]. – Бишкек, 2014, – 40 б.
39. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы [Текст]. – Бишкек, 2003. – 66 б.
40. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили боюнча расмий документтердин жыйнагы [Текст]. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2014. – 216 б.
41. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндөгү мыйзамы [Текст]. –Бишкек: Бийиктик, 2004. –32 б.
- 42.Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнү жаңылоонун концепциялары [Текст]. – Бишкек, 1995. – 225 б.
43. Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты [Текст] / (5-9, 10-11-класстар). – Бишкек, 2015.– 125 б.
44. Кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган талаптар. [Текст] –Бишкек: 2015. –75 б.
- 45.Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. [Текст] / – Бишкек, 2013. – 32 б.
46. Кыргыз тилинин программасы [Текст] / Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстары үчүн. – Бишкек, 2013. –76 б.
47. **Маанаев, Э.** Э.Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучу-окумуштуусу жана саясий-коомдук ишмери [Текст] / Э.Маанаев, А.Осмонкулов. – Бишкек, 2002. – 250 б.

48. Макал-лакаптар [Текст] / Түзүүчү А.Алсеитов. – Бишкек. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2005. – 132 б.
49. **Мамбетакунов, Э.** Окуучулардын билим алуу технологиялары жана компетенттүүлүктөрү [Текст] / Э.Мамбетакунов // Эл агартуу, – 2015. №:9-10. – 26-32-бб.
50. **Мамбетакунов, Э.** Педагогикалык изилдөөлөр методологиясы жана технологиясы [Текст] / Э. Мамбетакунов. – Бишкек: Техник, 2015. –128 б.
51. **Мамбетакунов, Э.** Физиканы окутуу теориясы жана практикасы. [Текст] / Э.Мамбетакунов. –Бишкек: МОК, 2004. –490 б.
52. **Мамбетакунов, Э.** Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.Сияев. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
53. **Мамбетакунов, У.** Дидактические основы изучения естественнонаучных законов и теорий в средней школе. [Текст]: автореф. дис. соис. док. пед. наук / У.Мамбетакунов. – Бишкек, –2010, – 36 б.
54. **Маразыков, Т.** Профессор К.К.Сартбаевдин мыкты шакирти [Текст] / Т.Маразыков. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев.– Бишкек, 2008. – 86-88-бб.
55. **Мондошов, Ш.** Орто мектепте фразеологизмдерди окутуунун технологиясы. [Текст] / Ш. Мондошов. – Бишкек, 2015. – 278 б.
56. **Мусаева, В.** Календарлык план. Кыргыз тили. V– XI класстар. [Текст] / В.И.Мусаева. – Бишкек, 2005. – 31 б.
57. **Мусаева, В.** Мектепте лексиканы окутуу. VI, X класстар [Текст]: Кыргыз тили мугалимдери үчүн методикалык колдонмо / В.Мусаева. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 48 б.
58. **Мусаева, В.** Компетенттүүлүктүн негизинде кыргыз тили жана адабиятын окутууну оптималдаштыруу [Текст] / В.Мусаева//Тил, адабият жана искусство маселелери. Бишкек, 2015. Илимий журнал №1. 395-401-бб;
59. **Осмонкулов, А.** Өмүрү өрнөк окумуштуу [Текст] / А.Осмонкулов // “Мугалимдер газетасы”, – 1991. №17.

60. **Осмонкулов, А.** IV класста лексиканы окутуунун методикасы [Текст] / А.Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 62 б.
61. **Осмонкулов, А.** Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы [Текст] / А.Осмонкулов. – Бишкек: 2006. – 424 б.
62. **Осмонкулов, А.** История преподавания кыргызского языка в общеобразовательных кыргызских школах (1917–1918) [Текст]: автореф. дис. док. пед. наук: 13.00.02 / А.Осмонкулов. – Алматы. 1995. – 47 с.
63. **Осмонкулов, А.** К.К.Сартбаев – белгилүү тилчи, окумуштуу-методист [Текст] / А.Осмонкулов. // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары.– Бишкек, 2002. 3-10-бб.
64. **Осмонкулов, А.** Кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери [Текст]: Макалалар жыйнагы / А. Осмонкулов. – Бишкек, 2006. –392 б.
65. **Осмонкулов, А.** Кыргыз тилинин окумуштуу-методисттери жана тажрыйбалуу мугалимдери [Текст]: Макалалар жыйнагы / А.Осмонкулов. – Бишкек, 2006. – 316 б.
66. **Осмонкулов, А.** Кыргыз тилинин тыбыштык системасын окутуу [Текст] / А.Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 300 б.
67. **Осмонкулов, А.** Кыргызстанда эл агартуу иштери жана эне тилин окутуунун тарыхынан [Текст] / А. Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1974. – 202 б.
68. **Осмонкулов, А.** Кыргызстандагы революциядан мурдагы агартуу жана эне тилин окутуу тарыхынын очерки [Текст] / А.Осмонкулов. – Бишкек, 2000. – 164 б.
69. **Осмонкулов, А.** Мектептерде фонетиканы окутуунун методикасы [Текст] / А.Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1967. – 260 б.
70. **Осмонкулов, А.** Профессор К.К.Сартбаевдин калтырган методикалык мурастары [Текст] / А. Осмонкулов // Эл агартуу. – 2005, №9-10.
71. **Осмонкулов, А.** Э. Арабаев – көрүнүктүү агартуучу [Текст] / А.Осмонкулов. – Бишкек: 1999. – 104 б.

72. **Осмонкулов, А.** Эне тилин окутуунун тарыхынан [Текст] / А.Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 224 б.
73. **Осмонкулов, А.** Кыргыз тили [Текст]: Жалпы билим берүүчү мектептин 5-кл. үчүн окуу китеби / А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев. 2-басылышы. – Бишкек: Учкун, 2007. – 192 б.
74. **Оторбаев, Б.** Көркөм чыгарманы мектепте талдоо. [Текст] / Б. Оторбаев. – Бишкек: Айат. 2015. – 168 б.
75. **Оторбаев, Б.** Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. [Текст] / Б. Оторбаев. – Бишкек, 2011. – 96 б.
76. **Өмүралиев, Б.** Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы [Текст] / Б.Өмүралиев. – Бишкек: Мектеп, 1990. – 268 б.
77. **Өмүралиев, Б.** Кыргыз тилинин синтаксисин окутуунун методикасы. [Текст]: / Б.Өмүралиев, Р.Абдуллаева, М.Раимбекова. – Бишкек, 2014. – 302 б.
78. Педагогические технологии: вопросы теории и практики внедрения [Текст] / авт.-сост. А.В Виновская. – Ростов на Дону: Поляна, 2014. – 253 б.
79. Педагогический словарь [Текст]. – Москва: Академия, 2008. – 352 б.
80. Профессор К.К.Сартбаев жана азыркы филология, педагогика илимдеринин актуалдуу проблемалары. [Текст]: Профессор К.К.Сартбаевдин 100 жылдык мааракесине карата өткөрүлгөн эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. / – Бишкек: Турар, 2011. – 308 б.
81. Профессор К.К.Сартбаевдин 80 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын тезисттери [Текст]: Жыйнак. – Бишкек, 1991. – 96 б.
82. Республиканын мектептеринде кыргыз тили жана адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары (V–XI класстар) [Текст]/ – Бишкек, 1996. – 53 б.
83. **Рысбаев С.К.** Окуучунун сүйлөө ишмердиги. [Текст] / С.К.Рысбаев, А.А.Акматова. – Бишкек, 2013. – 160 б.

84. **Рысбаев, С.К.** Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо. [Текст] / С.К.Рысбаев. – Бишкек: 1998. – 64 б.
85. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст]: Окуу куралы. / С.К.Рысбаев. – Билим: Билим куту, 2006. – 367 б.
86. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз тили, адабияты окуу китептеринин мазмунун жана түзүлүшүн өркүндөтүү жолдору (V– VIII кл.). [Текст] / С.К.Рысбаев. – Бишкек: Мектеп, 1992. – 79 б.
87. **Рысбаев, С.К.** Окуучунун дилбаяны [Текст]: Орто мектептердин VIII–XI кл. окуучулары үчүн кошумча окуу куралы. Оңдолуп, толукталып, 3-басылышы. / С.К.Рысбаев – Бишкек: Шам, 2004. –192 б.
88. **Рысбаев, С.К.** Улуттук мазмундагы эне тили окуу китептерин түзүүнүн проблемалары. [Текст] / С.К. Рысбаев. – Бишкек, 2007. – 37 б.
89. **Сабак – түгөнбөгөн түйшүк.** [Текст] / – Бишкек, 2007.– 96 б.
90. **Садыков, А.** Ал менин устатым болгон [Текст] / А.Садыков. // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. –57-60-бб.
91. **Садыков, А.** Устатты урматтоо – маданияттуулук [Текст] / А.Садыков. //От кочевника до ученого. Максут Калкабаевич Сартбаев. Бишкек: Илим, 2007. – 51-53-бб.
92. **Сартбаев К.К.** Орфоэпияны окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1985, 10-октябрь.
93. **Сартбаев, К.К.** Башталгыч мектептерде окуу-тарбия иштерин жаңырталы [Текст] / К.К.Сартбаев // Советтик Кыргызстан. – 1961, 24-июнь.
94. **Сартбаев, К.К.** Билим, тарбия булагы – эне тил [Текст] / К.К.Сартбаев // Ленинчил жаш. – 1985, 4-март.
95. **Сартбаев, К.К.** Жардамчы сөз түркүмдөрүн окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1961, 24-февраль.
96. **Сартбаев, К.К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / К.К.Сартбаев. 6-басылышы. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 308 б.
97. **Сартбаев, К.К.** Лексиканы окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1976, 17-сентябрь.

98. **Сартбаев, К.К.** Методиканын методологиялык негиздери жөнүндө [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1982, 27-март.
99. **Сартбаев, К.К.** Сөз айкаштарын окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Эл агартуу. – 1979. №6.
100. **Сартбаев, К.К.** Студенттердин өз беттеринче иштөөлөрү жөнүндө [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. –1984. 8-июнь.
101. **Сартбаев, К.К.** Сырдык сөздөрдү окутуунун кээ бир ыкмалары [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1971, 27-январь.
102. **Сартбаев, К.К.** Сөз түркүмдөрү жана аларды окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1962, 23-ноябрь.
103. **Сартбаев, К.К.** Тактоочту окутуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1962, 21-июль.
104. **Сартбаев, К.К.** Тандалган эмгектер [Текст] / К.К.Сартбаев. –Бишкек: Турар, 2011. – 760 б.
105. **Сартбаев, К.К.** Эне тил сабагын окутуунун айрым методдору жана методикалык ыкмалары жөнүндө [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. –1961, 10-февраль.
106. **Сартбаев, К.К.** Эне тил сабагына талдоо жүргүзүү [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1959, 26-май.
107. **Сартбаев, К.К.** Эне тил сабагында дидактикалык жалпы принциптеринин колдонулушу [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1960, 9-сентябрь.
108. **Сартбаев, К.К.** Эне тилди окутууда стилге көңүл бурулсун [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1961, 4-август.
109. **Сартбаев, К.К.** Эне тилдин тарбиялык мааниси [Текст] / К.К.Сартбаев //Мугалимдер газетасы. – 1980, 19-сентябрь.
110. **Сартбаев, К.К.** Эне тили – билим жана тарбия берүүнүн күчтүү куралы [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1982, 9-февраль.
111. **Сартбаев, К.К.** Эне тили жогорку класстарда [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. –1977, 4-февраль.

112. **Сартбаев, К.К.** Эне тили сабагынын бөлүмдөрүн өз ара байланышын эске алуу [Текст] / К.К.Сартбаев // Эл агартуу. –1984, 4-февраль.
113. **Сартбаев, К.К.** Эне тилин окутуу методикасынан [Текст] / К.К.Сартбаев // Эл агартуу. – 1982. №1.
114. **Сартбаев, К.К.** Эне тилин окутууда илимий-методикалык мурастарды үйрөнүү [Текст] / К.К.Сартбаев // Эл агартуу. – 1978. №7.
115. **Сартбаев, К.К.** Эне тилин окутууда сөз тизмектерине тиешелүү даражада көңүл бурулууга тийиш [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. – 1959, 20-ноябрь.
116. **Сартбаев, К.К.** Эне тилин окутууну жакшырталы [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. –1967, 21-октябрь.
117. **Сартбаев, К.К.** Эне тилин окутуунун айрым методдору [Текст] / К.К.Сартбаев // Мугалимдер газетасы. –1977, 10-июнь.
118. **Сарылбекова, З.** Кыргыз тилин кырдаалдык негизинде окутуу. [Текст] / З. Сарылбекова. – Бишкек, 2013. – 248 б.
119. **Сарылбекова, З.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы. [Текст]: Типтүү программа / З.Сарылбекова, Ж. Чыманов. – Бишкек, 2015. – 60 б.
120. **Сарымсакова, Б.** Кыргыз мектептеринин 5-класстарында лексиканы окутуунун методикасы. [Текст] / Б. Сарымсакова. – Бишкек, 2005. – 135 б.
121. **Сейдакматов, К.** Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан. [Текст] / К.Сейдакматов. – Бишкек, 2004. – 232 б.
122. **Синельников, В.В.** Таинственная сила слова. [Текст] / В.В.Синельников. – Москва, 2008. –255 б.
123. **Скирдов, В.Д.** К.К.Сартбаев и развитие сопоставительного языкознание в Кыргызстане [Текст] / В.Д.Скирдов. // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары.– Бишкек, 2002. 22-24-бб.
124. **Султаналиев, И.** Калкабай агай [Текст] / И.Султаналиев // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев.– Бишкек, 2008. – 88-89-бб.

125. **Тагаева, З.** Мектеп курсунда лексиканы окутуу. [Текст] / З.Тагаева. – Ош, 2006. – 120 б.
126. **Тагаева, З.** Кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти окутуу. [Текст] / З.Тагаева. – Ош, 2008. – 2002 б.
127. **Тагаева, З.** Педагогикалык терминдердин сөздүгү. [Текст] / З. Тагаева, М.Алтыбаева. – Ош, 2014. – 268 б.
128. **Текучев А.В.** Методика русского языка в средней школе. [Текст] / А.В.Текучев. – Москва, 1980. – 410с.
129. **Тойчубекова, Б.** Калкабай Калыковичтин илимий мурастары тууралуу [Текст] / Б.Тойчубекова. // Профессор К.К.Сартбаевдин 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын материалдары.– Бишкек, 2002. 17-20-бб.
130. **Токоев, Т.Т.** Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар. [Текст] / Т.Т. Токоев. – Бишкек: ЧП Абыкеев, 2006. – 209 б.
131. **Турдубаева, Н.** К.К.Сартбаевдин изилдөөлөрүндөгү адабий-тилдик өзгөчөлүктөр. [Текст] / Н.Турдубаева // Эл агартуу. – 2008. №7-8.
132. **Турусбекова, А.Э.** Сынчыл ойлом багытында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери [Текст] / А.Э.Турусбеков // Эл агартуу. – 2005, №5-6. – 40-43-б.
133. **Үмөталиева, Б.** Кыргыз тили [Текст]: 5-класс үчүн окуу китеби. Оңдолуп 15-басылышы / Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкулов. –Бишкек: Мектеп, 1993. – 272 б.
134. **Үсөналиев, С.** VI–VII класстардын «Кыргыз тилинин» методикалык колдонмосу [Текст]: Мугалимдер үчүн. / С.Үсөналиев. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 120 б.
135. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тили [Текст]: Орто мектептердин, гимназиялардын, лицейлердин, жеке менчик мектептердин 6-класстары үчүн окуу китеби /С.Үсөналиев. – Бишкек: Педагогика, 1998. – 224 б.

136. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы [Текст] / С.Үсөналиев. – Фрунзе: Мектеп, 1975. – 224 б.
137. **Үсөналиев, С.** Азыркы кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүнүн өнүгүш тарыхы боюнча таблицалар (1928–2005) [Текст] / С.Үсөналиев, Т.Асанакунунов, Г.Үсөналиева. – Бишкек: Шам, 2005. – 152 б.
138. **Үсөналиев, С.** Мектепте кыргыз тилин инновациялык (жаңылануу) процессинин негизинде окутуу. [Текст] / С.Үсөналиев, Г.Үсөналиева. – Бишкек, 2006. – 68 б.
139. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тили [Текст]: 7-класс үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толукталып 2-басылышы. / С.Үсөналиев, В.Мусаева. – Бишкек: Шам, 2004. – 176 б.
140. **Усубалиев, Б.** Кыргыз филологиясы жана филологдору. [Текст] / Б.Усубалиев. – Бишкек. 2007. – 410 б.
141. **Чыманов, Ж.** Байланыштуу кепти окутуунун негиздери. [Текст] / Ж. Чыманов. – Бишкек, 1997. – 97 б.
142. **Чыманов, Ж. К.К.** Сартбаев жана кыргыз тилин окутуунун инновациялык маселелери [Текст] / Ж. Чыманов // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 97-102-бб.
143. **Чыманов, Ж.** Калкабай Калыкович Сартбаев азыр да арабызда. [Текст] / Ж. Чыманов // От кочевника до ученого. Максут Калкабаевич Сартбаев. – Бишкек: Илим, 2007. – 54-55-бб.
144. **Чыманов, Ж.** Сартбаевдин санжыра сабактары. [Текст] / Ж. Чыманов. // Эл агартуу, №7-8, 2008.
145. **Чыманов, Ж.** Тил жана кеп жөнүндө сөз. [Текст] / Ж. Чыманов. – Бишкек, 2005. – 148 б.
146. **Чыманов, Ж.А.** “Кыргыз тилин окутуу методикасы” предметин окутуунун күңгөй-тескейлерин. [Текст] / Ж.А. Чыманов // Эл агартуу. –2008, № 9–10. – 1–6-б.

147. **Чыманов, Ж.А.** Азыркы жана келечектеги мугалим кандай болуш керек? же кыргыз тили мугалимин даярдоонун методологиялык маселелери жөнүндө [Текст] / Ж.А. Чыманов. // Кутбилим, 2008, 16-май.
148. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тили сабагын талдоонун методикасы. [Текст] / Ж.А. Чыманов // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Серия 6. – Бишкек, 2009. – 91-295-б.
149. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тили: сабактын үлгүлөрү жана сабакты талдоонун методикасы.[Текст] / Ж.А.Чыманов. – Бишкек: 2009. – 64 б.
150. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. [Текст] / Ж. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. –488 б.
151. **Чыманов, Ж.А.** Тексттин филологиялык, философиялык жана дидактикалык табиятынан. [Текст] / Ж.А.Чыманов // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009, № 2 (7). – 175-181-б.
152. **Чыманов, Ж.А.** Фрезоологизмдерди XI класста окутуу. [Текст] / Ж.А.Чыманов // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. Серия 1. – Бишкек, 2008. – 196-207-б.
153. **Шаршеев, Н.** Белгилүү илимпоз, чебер педагог [Текст] / Н. Шаршеев. // Ленинчил жаш. – 1971, 27-май.
154. **Шаршеев Н.** Илимдеги издер. [Текст] / Н.Шаршеев // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 74-76-бб.
155. **Шаршеев, Н.** Профессор К.К.Сартбаевдин био-библиографиясы. [Текст] / Н.Шаршеев. –Фрунзе, 1981. – 35 б.
156. **Шатманов С.** Өмүрү өрнөк окумуштуу. [Текст] / С.Шатманов // Жыйнак. Калкабай Калыкович Сартбаев. – Бишкек, 2008. – 74-76-бб.
157. **Эгембердиев, Р.** Фразеологияны XI класста окутуу [Текст]: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. / Р.Эгембердиев. – Бишкек: Мектеп, 1992. – 56 б.
158. **Эсеналиева, К.Э.** Кыргыз тилин окуп-үйрөтүүдө деңгээлдер боюнча компетенттүүлүктөрдү баалоо. [Текст] / К.Э.Эсеналиева. – Бишкек. 2014. –246 б.